Ганаба С. О.,
Паласюк М.І.

ФІЛОСОФІЯ

ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

навчальний посібник

Тернопіль, 2024

Ганаба С. О., Паласюк М.І.
Філософія за професійним спрямуванням : навчальний посібник. Тернопіль, 2024. 346 с.

Навчальний посібник розглянуто й затверджено на засіданні кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
протокол №1 від 30 серпня 2024 р.

Схвалено та рекомендовано до друку науково-методичною комісією факультету економіки та менеджменту Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, протокол
№ 2 від 30 серпня 2024 р.

У навчальному посібнику розкрито засадничі світоглядні та ціннісно-смислові поняття, презентовано характеристику історичного розвитку філософської думки з акцентуванням на релевантну проблематику певної історичної епохи, теми з онтології, аксіології, гносеології, антропології тощо. Матеріали посібника подають у філософському дискурсі низку міркувань, проблематика яких пов'язана із розвитком інформаційних технологій і створенням віртуального світу, зміною ціннісних орієнтацій та природи людини тощо. Навчальний посібник містить також теми професійного спрямування майбутніх військовослужбовців.

Рекомендовано для здобувачів вищої освіти, які вивчають курс "Філософія".

ПЕРЕДМОВА

Філософією називається не сама мудрість, а любов до мудрості.
Августин Аврелій

Навчальний предмет "Філософія" є складовою циклу суспільно-гуманітарних дисциплін. Його особливість полягає у міркуваннях філософів про світ людини через призму діалогу. Природа цього діалогу тримірна. Йдеться перш за все про внутрішній діалог. Як стверджував Платон, кожна людина із самого початку є філософом, оскільки не володіє мудрістю, не знає істини, не знає себе, не знає життя, але прагне до цього. Як результат виникають ексцентричні питання, які йдуть зсередини, тому що ніхто з нас не хоче прожити безглузде і порожнє життя. У другому аспекті філософія – це діалог зі світом, прагнення через діалог надати осмислення та сенсу своєму життю, вибудувати гармонійні стосунки з іншими людьми. У третьому аспекті філософія постає як діалог з таїною з позатрансцентним, що робить світ осмисленим й водночас загадковим та непізнаваним. Пошук мудрості на рівні трьох діалогів не може задовольнитися інтелектуальними відповідями. Він символізує шлях, прагнення волі й зусиль стати кращими, зробити світ та життя довкола більш гармонійним і довершеним. Філософія – це не інформування людини про щось, це формування, метод самобудови активної громадянської позиції, відповідальності. Це завжди сходження до таємниці, яка лежить в основі Всесвіту та визначає смисложиттєві основи людини.

Запропонований матеріал, зрозуміло, не претендує на детальність у висвітленні основних проблем філософії. Він зорієнтований не на виклад вичерпної інформації, а передусім на те, щоб стимулювати інтерес до світоглядних проблем людини.

Метою навчального посібника є ознайомлення зі світоглядними й методологічними питаннями, що забезпечують формування

світосприйняття майбутнього військового фахівця, озброюють філософськими основами пізнання тощо. Матеріали посібника висвітлюють історію розвитку філософського дискурсу, презентують віртуальну реальність як простір соціалізації людини, розглядають форми й рівні пізнання, природу штучного інтелекту та особливості його використання у військовій сфері, аналізують поняття війни та миру як онтологічні проблеми, розглядають гібридну війну як дискурсивний конструкт, а також глобальні проблеми сучасного світу тощо.

Згідно із зазначеними концептуальними ідеями та інтенціями навчальний посібник складається із двох частин. Перша – теоретична – розкриває власне питання філософії. Друга частина – дидактична – охоплює три рівні: репродуктивний, конструктивний і творчий, які відповідно передбачають виконання тестових, проблемно-пошукових завдань, написання рефератів та проведення досліджень.

Кожний із розділів навчального посібника складається з двох блоків. Перший присвячений теоретичним проблемам, які викладено в тезах з урахуванням наявної інформаційної бази, наведеного списку рекомендованої літератури. Тут також містять експлікація понять, презентація позицій різних мислителів, питання для самоконтролю.

У другому блоці кожного розділу наведено тексти першоджерел – уривки із творів видатних філософів минулого та сучасних представників філософської думки, серед яких – зарубіжні і вітчизняні мислителі. Зміст запропонованих завдань зорієнтовано на відхід від репродуктивного мислення і на розвиток творчого мислення шляхом залучення тих, хто навчається, до аналізу наукових та методологічних проблем, використання особистого життєвого досвіду, обґрунтування і презентації власної думки. Матеріал урізноманітнено шляхом підбирання і подання різних точок зору для того, щоб, з одного боку, показати суперечливість тієї або іншої проблеми, а з другого – спонукати до подальших міркувань над нею. За таким же принципом побудовані всі контрольні завдання, що містяться в навчальному посібнику.

Такий підхід робить навчальний посібник доступним, відкритим для читача, таким, що спонукає до діалогу. Сподіваємося, що матеріал, викладений у ньому, сприятиме продукуванню власних думок щодо оцінки явищ й світоглядних міркувань тощо.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ ТА ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

1.1. Поняття філософії. Філософствування як природна потреба людини.

1.2. Предмет філософії та коло її основних проблем.

1.3. Філософія та філософські науки.

1.1. Поняття філософії. Філософствування як природна потреба людини

Термін "філософія" має давньогрецьке походження. Саме у Давній Греції філософія виокремилася зі сфери інтелектуальної діяльності й набула самостійного розвитку. На сьогодні не існує якогось єдиного та загальноприйнятого розуміння та визначення поняття філософії. Цей факт має пояснення: якщо у філософії йдеться про пошуки найперших людських життєвих орієнтирів, якщо філософія намагається водночас розробляти засоби для їх реалізації, то її предмет набуває майже безмежних виявлень.

Позиція

Український філософ Віктор Петрушенко вважає, що світ і людина постають незавершеними й майже безмежними у своїх характеристиках, діях та виявах. Через це і філософія постає багато у чому незавершеною або, як кажуть у науці, "відкритою системою знання". Справа філософії радше полягає у тому, щоб чітко зафіксувати те, якими вже виявили себе людина та її дійсність як історично, так і в їх інтелектуальних осмисленнях. Виконуючи цю справу, філософія водночас вибудовує "стартовий майданчик" для руху в майбутнє, даючи до того ж людині дещо на зразок "топографії" людського універсуму, тобто допомагає людині зорієнтуватися у власній реально-

сті та отримати певні інтелектуальні інструменти для подальшого життя і діяльності.

Поняття

ФІЛОСОФІЯ – (давньогрец. – любов до мудрості) – теоретична форма світогляду; особливий рівень мислення, на якому думка усвідомлює себе саму у своєму ставленні до дійсності та шукає остаточних, абсолютних засад для власних актів і людського самоствердження у світі.

Зауважимо, що філософ живе у кожному з нас. І якщо у життєвих ситуаціях звертатися до нього за порадою, у житті людини відбуватимуться неймовірні речі, життя стане яскравішим й осмисленим. Як тільки дитина оволодіває мовленням й починає усвідомлювати себе, у неї виникає безліч запитань на кшталт: "Звідки я взялася?", "Як і чому виник світ?", "Чому люди бувають злі та добрі?" тощо. І якщо дорослі намагатимуться підтримати це бажання запитувати та шукати відповіді, то у дитини не згасне цікавість до пошуку істини, прагнення до розвитку та самовдосконалення. Філософія – це певна форма діалогу, насамперед внутрішнього, з метою вирішити екзистенційні питання, які йдуть із середини людини. Філософствування – це розвиток певної культури мислення, здатність підтримувати й розвивати великий двигун людського прогресу – допитливість.

Філософія – це спосіб "олюднення" людини, оскільки пошук мудрості не може зупинятися на інтелектуальних відповідях. Він вимагає не лише переосмислення життя, але й зміну себе, прагнення, волі й зусиль ставати кращим, робити кращим життя та світ. Філософія – це не інформування людини про щось, це формування, метод самопобудови, потужний інструмент для розвитку.

Філософія, як і інші види діяльності людини, є людською справою. Не було б людини, відпала би потреба у філософствуванні. Людина своєю активністю, пізнанням та мисленням створює універсам, у якому живе й який пізнає. Світ поза межами людського сприйняття для людини не існує. Світ відкривається їй лише через її діяльність.

Позиція

Німецький філософ Людвіг Вітгенштейн вбачає мету філософії у логічному поясненні думок. Філософія не вчення, а діяльність. Філософська праця складається великою мірою з пояснень. Підсумок філософії – не "філософські судження", а пояснення суджень.

Філософія має пояснювати та чітко розмежовувати думки, що зазвичай бувають темними й невиразними.

Варто зазначити, що філософствування корегує дисбаланс емоційної та раціональної сфери, сприяє розвитку діалогового мислення, яке ґрунтується на здатності критично й аргументовано висловлювати власну позицію, формувати контраргументи, розвиває культуру мовлення тощо.

Філософія впроваджує у суспільну свідомість загальнолюдські цінності – ідеї свободи, невід'ємних прав людини, справедливості, соціальної рівності тощо. Вона відіграє важливу роль у розвитку суспільної свідомості та й самої людини. Свідченням цих міркувань є функції філософії.

Функції філософії:

світоглядна – філософія допомагає людині знайти й обґрунтувати свої життєві орієнтири, з'ясувати зміст і значення життєвих пріоритетів та цінностей;

пізнавальна – завдяки дослідженню загальних проблем пізнання філософія озброює людину орієнтирами в пізнавальній діяльності, критеріями й ознаками правильного руху на шляху до надійних, достовірних знань;

логічна – філософія сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню критичної неупередженої позиції у міжіндивідуальних та соціально-культурних діалогах;

соціально-адаптивна – філософія допомагає зорієнтуватися у складних, строкатих, розмаїтих виявах суспільного життя і виробити власну соціальну позицію;

виховна – філософія прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку життєвих сенсів.

Варто зазначити, що функції філософії мають як індивідуально-особистісне, так і суспільне значення.

Філософія виникла на зорі світоглядних пошуків людини й мала на меті осмислити підвалини власного буття. Ця обставина актуалізує проблему розгляду світогляду як засадничої основи філософії.

Поняття

СВІТОГЛЯД – сукупність узагальнених уявлень людини про світ, місце людини у світі, підвалини людських взаємин із світом, що

виконують функції людського самоусвідомлення та світоорієнтування; світогляд містить вірування, ідеали, переконання, погляди.

Варто зазначити, що світогляд – це не просто знання людини про світ та людину у ньому. Йдеться про своєрідне інтегральне утворення людина-світ, у якому презентується оцінка й ставлення людини до світу та самої себе. Відповідно світогляд синтезує низку утворень, як-от: знання, бажання, віра, надія, інтуїція, життєві мотиви й орієнтації, цінності тощо. Світогляд загалом постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині у її нормальному стані; зрозуміло, що ми не можемо вести розмову про світогляд новонароджених дітей, а також душевнохворих чи людей із серйозними психічними відхиленнями від норми. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди дуже по-різному уявляли та уявляють собі і світ, і себе самих. Якщо поставити собі завданням перерахувати основні види світогляду, напевне, знадобилося б багато часу, тому й виникає потреба у класифікації світогляду.

Світогляд прийнято класифікувати на основі різних спільних ознак. Наприклад, *за будовою* розрізняють світогляд цілісний, фрагментарний, внутрішньо злагоджений, суперечливий; *за ступенем адекватності сприйняття дійсності* – реалістичний, фантастичний, викривлений та адекватний дійсності; *за ставленням до визнання існування вищих сутностей* – релігійний, скептичний, агностичний та атеїстичний тощо. Загалом світогляд постає духовною основою для розвитку філософії.

Філософія не вигадує своїх проблем, вона бере їх із життя, живого функціонування світоглядних уявлень людини. Водночас вона підносить їх на вищий рівень осмислення й відповідно пропонує низку варіацій вирішення, й у такий спосіб вона виходить за межі світогляду. Отже, філософствувати – це не лише думати про світоглядні проблеми, а й усвідомлювати їх значимість для людини, критично вирішувати з метою підвищення ступеня достовірності та надійності таких вирішень.

1.2. Предмет філософії та коло її основних проблем

Зміст предмета філософії формується історично й залежить від рівня розвитку культури. Наприклад, якщо на ранніх етапах розвитку людства філософія містила практично усі відомі на той час знання про

космос, природу й людину, то із розвитком наукових знань предмет її зазнав змін. Йдеться про відмежування від філософії низки конкретних наук: механіки земних і небесних тіл, астрономії та математики, фізики, хімії, біології тощо. Однак таке розмежування між філософією та спеціальними науками зумовило не втрату нею предмета дослідження, а, навпаки, спричинило формування специфічного предмета філософії. У чому полягає специфіка філософських знань? Відповідь на питання можна дати за умови порівняння предмета філософії та предмета дослідження у конкретних науках. Отже, відмінності полягають у такому:

філософія, як і інші науки, є знанням загального, однак у набуванні знань вона оперує категоріями, що мають широкий рівень узагальнення, а саме: закон, буття, дух, причинність, свідомість тощо;

наукове знання є точним, а філософське – плюралістичним і поліфонічним (у філософії практично не існує однозначних, установлених положень) тощо;

філософія, як і інші наукові дисципліни, прагне логічно обґрунтовувати свої положення. Однак її обґрунтування базується на системі людських цінностей і цілей. Якщо наука відповідає на питання чому, то філософія – для чого, з якою метою;

специфічною формою наукового знання є закони науки, які відображають об'єктивні зв'язки та відношення й мають усталений характер. Філософія не має емпіричних законів і методів пізнання на зразок експериментальних чи математичних. Вона постає формою рефлексії людини, спрямована на вивчення її внутрішнього світу й досвіду;

філософія постає особливою формою людського світоосмислення, вона не дублює інші форми інтелектуальної діяльності. Її предметом є світ загалом у найзагальніших закономірностях. Філософію цікавлять не деталі, а загальні деталі й принципи існування й розвитку світу, дослідження суті й призначення людини.

До кола основних проблем філософії належать проблеми, пов'язані із людиною, її виникненням, суттю й призначенням у світі, прогнозами щодо майбутнього людства тощо. Сучасна філософія аналізує природу та можливості людського мозку, соціобіологічну природу людини, різноманітні вияви духовного світу людини тощо. Цінність філософії – у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного просування у майбутнє.

Зверніть увагу

Філософське мислення більшою мірою є мисленням про мислення, думкою про думку, ніж мисленням та думкою про якусь реальність. Точніше, реальність самого мислення та самої думки і постає для філософії найпершою реальністю. З одного боку, це пояснюється тим, що філософія намагається осмислювати не часткові явища, а ситуацію перебування людини в світі, спираючись водночас на здатність людини мислити й усвідомлювати. З другого боку, якщо філософія виходить за межі часткових форм, тобто за межі реальних станів дійсності взагалі, то вийти вона може лише у ментальний простір, тобто у власний простір думки: думка, не підкріплена реальністю, може тримати лише сама себе.

Особливості предмета філософії:

є історично змінним, оскільки змінними постають самовиявлення та самоусвідомлення людини;

постає своєрідною формою збереження та забезпечення історичної неперервності людської свідомої самоідентифікації;

історія філософії є засадничою у визначенні предмета, оскільки лише за такої умови є можливість окреслити "топографію" людськості.

Отже, філософія завжди вписана у певне соціальне життя, функціонує в ньому і певним чином намагається на нього впливати (використовуючи наявний арсенал своїх засобів). Вона залишає на розсуд самої людини питання про те, з чим вона погодиться, із чим – не погодиться та, врешті, як саме буде потім вирішувати свої життєві питання. Філософія постає безумовно своєрідною, особливою формою людського світоосмислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності.

1.3. Філософія та філософські науки

Смисложиттєві орієнтири людини є різноманітними, що зумовлює поділ філософії на певні сфери, які оформилися у самостійні науки філософського циклу.

Онтологія є філософською наукою про буття як таке. Вона намагається дати відповіді на питання: що таке природа, як вибудовується ієрархія виявів природи, чи існують закономірності у природі. Дотичними є також питання, чому взагалі є можливим існування, у який спосіб можна розуміти буття, як людина пов'язана із буттям тощо.

Натурфілософія (філософія природи) є різновидом онтології. Вона постає різновидом онтології й зосереджує увагу на питаннях: що таке природне буття та природа загалом, як вибудовується ієрархія виявів природи тощо.

Космологія дослідниками інколи трактується як різновид астрономії. Вона містить міркування про сутність та природу космосу, зокрема розглядає питання виникнення й розвитку космосу.

Соціологія – наука, предметом дослідницького інтересу якої є суспільство як соціальна система, що складається із множини станів, груп, об'єднань людей з різними життєвими уподобаннями та інтересами, способами відчувати та інтерпретувати навколишній світ, із різними можливостями впливати на перебіг подій тощо. Зауважимо, що у своєму реальному розвитку соціологія тяжіє до того, щоб бути наукою про факти соціального життя (у своєму складі має емпіричну соціологію) тощо.

Соціальна філософія розглядає багато споріднених з соціологією проблем під кутом філософського осмислення природи соціального життя, виокремлення його особливостей, розуміння зв'язків суспільства та природи, суспільства та людини, соціальної групи та людини тощо.

Філософія історії також розглядає питання, пов'язані з існуванням суспільства, особливостями створення соціальних груп, взаємозв'язками людини із суспільством, однак в історичній ретроспективі. Зокрема дослідників цікавлять питання: чому людство перебуває у стані історичного процесу, якими є оптимальні напрями розвитку історії людства, куди прямує історія, хто є її рушієм, чи існують закони й закономірності розвитку історії тощо.

Есхатологія – філософський напрям, який пов'язаний із філософією історії. Він побудований на переконанні того, що людська історія прямує до свого завершення, звідси постають питання про сенс історії, її засади, завдання людини тощо.

Культурологія – це наука, яка вивчає закономірності та специфіку розвитку матеріальної та духовної культури людини і людських спільнот у певному історичному періоді, їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

Етнофілософія – напрям філософії, предметним полем якого є визначення ролі етносів в історії людства, презентування ідеї про те, що історія людства розвивається як поліфонія етносів, тобто визнання

того, що кожен окремий етнос приносить свою екзистенційну якість в історію людства загалом.

Філософська антропологія спрямовує свій дослідницький інтерес до вивчення людини в усіх її виявах та характеристиках. Зокрема розглядаються питання: хто така людина, її походження, спосіб її буття тощо.

Антропософія розглядає споріднені з філософською антропологією проблеми, однак її проблемне поле зосереджене на питаннях сенсу появи людини у світі, її всекосмічній природі тощо. Дослідники цього напряму стверджують, що здатність збагнути сенс появи людини у світі, осмислення її природи дозволить відкрити шляхи до розуміння інших філософських питань.

Структурна антропологія – напрям філософії, дослідники якого виходять із розуміння того, що існує певний конкретний сталий набір інтелектуальних та реальних можливостей людини, які необхідно виокремити із історії, культури, способів людського життя. Саме цей набір відкриває можливості для вивчення й розуміння людини та її діяльності.

Соціобіологія – наука про те, як змінюється людина під впливом соціальних факторів упродовж історичного розвитку.

Логіка – філософська наука, яка досліджує форми, закони та норми правильного мислення.

Гносеологія (теорія пізнання) вивчає питання про природу, чинники та результати пізнавальної діяльності, умови продукування та ознаки достовірності знань, можливості їх практичного використання.

Епістемологія (теорія знання) – вчення про наукове пізнання, усвідомлення природи пізнання.

Етика – філософська дисципліна, яка вивчає норми та засади людських взаємин.

Естетика – філософська дисципліна, що досліджує природу людського захоплення красою дійсності, шукає джерела та причини захоплення людиною прекрасним, потягу до гармонії, співмірності форм сущого тощо.

Філософія релігії – дисципліна, яка розглядає питання природи та суті релігії, досліджує історичне походження релігії, її конфесійне різноманіття тощо.

Філософія права – дисципліна, що намагається визначити корені правових явищ, потребу людини у правотворенні, форми правотворення, їх закономірності й особливості тощо.

Історія філософії – дисципліна, яка узагальнює історичні надбання філософії, визначаючи їх можливості у вирішенні проблем сьогодення.

Ноологія – вчення про природу та сутність людської розумності; коротко кажучи – філософське вчення про свідомість.

Висновки

Філософія є концептуальним вираженням світоглядних проблем. Як особлива сфера духовної культури вона не зводиться до інших подібних сфер і напрямів, а доповнює і розвиває їх.

Філософія не вигадує своїх проблем, вона бере їх з життя, із живого функціонування світоглядних уявлень людини. Водночас вона підносить їх на вищий рівень осмислення й відповідно пропонує низку варіацій вирішення, й у такий спосіб виходить за межі світогляду. Вона залишає на розсуд самої людини питання про те, з чим вона погодиться, із чим – не погодиться та, врешті, як саме буде потім вирішувати свої життєві питання. Філософія постає безумовно своєрідною, особливою формою людського світоосмислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності.

Цінність філософії у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного просування у майбутнє. Філософське знання розкриває реальний та духовний світ людини в їхньому взаємозв'язку та розвитку, має вільний, критичний, проблемний і творчий характер.

Питання для самоконтролю

1. Що таке філософія? Визначте її світоглядні функції.
2. Визначте проблемне поле філософії. Поміркуйте, чому дослідники не можуть окреслити єдиного предметного поля філософії?
3. Укажіть функції філософії. Наведіть аргументи, які пояснюють багатоплановий характер функцій.
4. Укажіть спільні й відмінні риси філософії та світогляду.
5. Прокоментуйте вислів Л. Віттенштейна: "філософія не вчення, а діяльність".

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Тарас Лютий, Ольга Глумчер “Пригоди філософських ідей Західного світу”

Безперечно, геть усі люди до певної міри допитливі створіння. Всім кортить щось дізнатися про те, в якому світі доводиться жити та яка роль нам відведена. Усі начебто усвідомлюють могутність своїх розумових здібностей. Але чомусь царина філософії багатьом видається занадто віддаленою, надмірно заплутаною й зарозумілою.

Чому так стається? Ймовірно, тому, що найчастіше ми потребуємо вже готової до вжитку інформації, а не силуємося самотужки відшукати відповіді на заповідні запити. Саме тому філософи, навіть маючи чимало цікавих напрацювань у сфері фундаментальних проблем, неодноразово наголошували на особистих спробах знайти відповіді на ці запитання. Вони повсякчас закликали не приймати на віру звиклі переконання і погляди шановних авторитетів.

Перші філософи, чи то в Стародавній Греції, чи на Давньому Сході, хоча почасти й зважали на наявні міфологічні чи релігійні пояснення, як влаштований світ, ніколи ними не вдовольнялися, прагнучи обґрунтувань на основі розуму. Їхні ідеї завжди залишалися в дискусійному колообігові, оскільки визначальними залишалися не так результати помислів, до яких аби хто міг дійти самостійно, як спосіб їх пояснення чи доведення. Ось чому у філософії всяк час чується заклик не поспішати погоджуватися, а ґрунтовно виважувати думки, які ще мають перетворитися на підстави постання нових розмаїтих ідей. Звісно, дехто з цих мислителів лишився затятим поборником своєї позиції або й зневажав інших. Утім, нові позиції та домінанти народжувалися внаслідок обговорення, розгляду та критики власних і сторонніх ідей.

Тому й виглядає, що питання філософії так і не знаходить остаточного вирішення. Деякі речі, викликавши почуття дива у перших філософів Заходу дві з половиною тисячі років тому, і далі хвилюють вже нас. Одвічні питання про основи буття (онтологія) незабаром трансформуються у проблеми надчуттєвої реальності (метафізику). Ще пізніше з’ясувалося, що людина навіть для себе залишається нерозгаданою таємницею. І шеренга питань тільки безперестану

видовжується. Чим є людське існування? Як ми сприймаємо довколишній світ? У який спосіб взаємодіють душа й тіло? Чи в нас безсмертна душа?

Тільки-но філософи почали випробовувати світ з позиції раціонального знання, постало питання про можливості пізнання (гносеологію). Чи є наші знання вродженими, чи ми вчимося з досвіду? Допоки ми не впораємося з цими завданнями, не зможемо рухатися далі. Те, що ми постулюємо, повинно мати характер достовірності й істини. Тому свою позицію треба не лише вміти формулювати, тобто стежити за точністю вживаних термінів і їхніми значеннями, а й доводити. Ця позиція відрізняла філософію від інших форм осягання дійсності.

Друкується за виданням: Лютий Т., Глумчер О. Пригоди філософських ідей Західного світу. Київ : Темпора, 2021. 384 с.

Запитання

1. Чому залишаються невирішеними й дискусійними проблемні питання філософії? Чи згідні ви з позицією дослідників? Обґрунтуйте свою відповідь.

2. Яка роль філософських знань у житті людини? Чому у філософії є цінною й важливою здатність до продукування нових ідей та інтерпретації усталених теорій? Відповідь обґрунтуйте.

Баррі Левер “Філософія за 30 секунд”

Філософія розглядає так звані “великі питання”, зокрема питання моралі (“Що робить речі правильними чи неправильними з позиції моралі?”); питання людських знань (“Чи можуть люди знати про те, що вони живуть у реальному світі, а не у межах віртуальної реальності?”); питання людського існування (“Чи існує душа людини”?), питання природи реальності (“Чому взагалі щось існує?”). … на відміну від релігії, наріжним камінням якої є віра та одкровення, філософія зосереджується на людському мисленні, тобто застосуванні нашого інтелекту для з’ясування відповідей на найважливіші запитання. Філософія сприяє розвитку певних навичок, як-от вміння знаходити логічну помилку і чітко сформулювати свою лінію захисту під час суперечки, і надасть вам імунітету від хитрощів набридливих

комівояжерів. Однак це не єдина причина необхідності вивчення філософії.

Усі люди дотримуються філософських переконань, незалежно від того, чи ми це усвідомлюємо. Існування Бога – це філософське переконання, як і думка, що його не існує. Думка про те, що правильно, а що неправильно, – це не лише суб'єктивне поняття, вона також є філософським переконанням, як і протилежна думка. Багато людей навіть не помічають, що вони живуть, дотримуючись філософських переконань, не кажучи вже про те, щоб піддавати їх сумніву. Ви можете запитати: "У чому сенс ставити ці запитання? Зрештою, переконання і життя тих людей, хто обдумує їх, зазвичай не відрізняється від переконань й життя тих, хто цього не робить. Отже, навіщо взагалі перейматися цим?" Ймовірно, тому що недосліджене життя – це не вільно обране життя, а бездумне блукання вже протоптаною кимось стежиною.

Друкується за виданням: Баррі Левер. Філософія за 30 секунд. Львів : Вид-во Book Chef, 2020. 186 с.

Запитання

1. Визначте, які проблемні питання містить проблемне поле філософії.

2. Яку роль відіграє філософія в житті людини? Які ще аргументи можна додати до авторської позиції?

3. Чи погоджуєтеся ви з позицією автора про те, що всі люди мають філософські переконання і живуть згідно з ними? Відповідь обґрунтуйте.

Віталій Туренко "Проблема виховання і освіти дітей у контексті листів піфагорійських філософинь"

... За Феано, дітей потрібно привчати до піфагорійських переконань, щоб їм було комфортно з аскетизмом, і проявляти самокерування і стриманість. Цей лист також відображає вплив спартанської освітньої системи на піфагорійське виховання дітей. Подібно до самого Піфагора, історичних спартанців і класу опікунів у державі Платона (що відображає спартанські звичаї), неопіфагорівські мислительки не роблять різниці між хлопчиками і дівчатками, адже проведення такої

різниці могло би перешкоджати майбутнім жінкам отримати більш високу освіту, ніж мають чоловіки.

Спартанська агоге відродилась у період еллінізму. Якщо авторка листа була членом групи неопіфагорійців, які жили в Олександрії, то цілком можливо, що вона навіть зустрічалася з Кратесіклеєю, матір'ю спартанського царя Клеомена (правління 235–221 рр. до н. е.). Водночас, в Афінах матері доглядали за дочками до тих пір, допоки вони не залишали рідну домівку, коли вони потрапляли в оточення батька і передавалися наставникам-чоловікам, педагогам та родичам. Як і в Спарті, підкреслюється внесок матері-піфагорійки в освіту своїх дітей обох статей і її постійна відповідальність за дорослих, якими вони стають. Цікаво відзначити також і те, що роль батька взагалі не згадується.

Як наслідок негативного виховання, Феано ніби попереджає про те, що мати справді може "зіпсувати" своїх дітей:

вони стануть непомітними;

стануть насолоджуватися своїми тілами;

стануть м'якшими (у своїх тілах);

стануть рабами власних емоцій;

будуть ненажерливими до задоволень і з побоюванням ставитися щодо болю;

матимуть ослаблену людську природу;

стануть рабами, коли будуть дорослими чоловіками.

… Зіпсовані діти є прямим продовженням відсутності у матері власної розсудливості. Це видно з найпотужнішого прикладу, в якому звинувачують і матір, і дітей: "Але ви готуєте своїх дітей, як нападників Сарданапала, принижуючи природу людини задоволенням". Згадування його є не випадковим, оскільки він вважається напівлегендарною особистістю, яка ототожнюється з різними ассирійськими царями…

Друкується за виданням: Туренко В. Проблема виховання і освіти дітей в контексті листів піфагорійських філософинь. *Філософія освіти*. 2021. № 1(27). С. 228–238.

Запитання

1. Визначте внесок у виховання дітей жінок-піфагорійок. Які особливості цього виховання?

2. Визначте освітній ідеал у Стародавній Греції.

Список рекомендованої літератури

Вельш В. Наш постмодерний модерн [пер. з нім. А. Л. Богача, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситніченко]. Київ : Альтепрес, 2004. 328 с.

Дольська О. О. Трансдисциплінарність в контексті традиції філософського знання. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Наук. вісник* : зб. наук. праць. Нац. пед. ун-ту М. П. Драгоманова. УкрАН. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 59(4). С. 313–317.

Козелецкий Ю. Человек многомерный. Київ : Либідь, 1991. 244 с.

Козловський П. Постмодерна культура. *Сучасні зарубіжні філософські течії і напрями. Хрестоматія* : навч. посібник / упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ : Ваклер, 1996. С. 213–294.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

Петрушенко В. Л. Філософія : навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2011. 504 с.

Hanaba S., Voitiuk O., Hrishko-Dunaievska V., Bahrii H. Methodological Potential of Nomadism Concept in Describing Educational Strategies. *Postmodern Openings* (2020), 11(1). P. 195–210. doi:10.18662/po/115.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

2.1. Філософія Стародавнього Сходу.
2.2. Антична філософія.
2.3. Філософія Середньовіччя та Нового часу.
2.4. Німецька класична філософія.
2.5. Сучасна філософія.
2.6. Філософія в українській культурі.

2.1. Філософія Стародавнього Сходу

Розвиток філософської думки Стародавнього Сходу має низку особливостей. Так, вона орієнтується на традиції й усталені суспільні норми, які освячені віками. До джерел її розвитку варто віднести канонічні джерела, які регламентують різні сфери суспільного життя, а саме: Коран, Китайське п'ятикнижжя, Веди тощо. Характерним для філософської думки є намагання розчинити індивідуальне у всезагальному світовому. Стиль філософствування афористичний, художньо-образний, наближений до повчання. Розглянемо ці особливості на прикладі стародавньої індійської та китайської філософії.

Духовним канонічним джерелом давньоіндійської філософії є Веди. Вони були написані близько 1,5 тис. років до н. е. на листі пальми. Їх зміст складається з оповідей про предків і богів, заклинань і гімнів тощо. У канонічних книгах презентовано:

найдавніші версії виникнення світу, серед яких важливе значення мали такі: виникнення світу з яйця (ідея про самозародження всього осмисленого як живе); виникнення світу внаслідок глибокого самозосередження первинного духу; виникнення світу внаслідок жертвоприношення;

трактування *першооснови буття* як універсального абстрактного принципу (брахман), який ототожнюється з індивідуальною духовною сутністю людини, з її душею (атман);

певне бачення *життєвої долі людини*: концепція безмежного кола перевтілень душі (сансара і закон карми);

позитивна оцінка ролі *пізнання як самозосередження* на первинних сутностях світу (необхідність усвідомлення єдності брахмана і атмана як умови "звільнення" від безмежного кола перевтілень);

думка про можливості та умови здійснення людської *свободи*, яка здатна подолати космічний закон карми;

міркування про *співвідношення дії, активності людини і свободи*.

Тобто вже у найдавніших духовних джерелах Стародавньої Індії йдеться про фундаментальні моральні ідеї, про певне осмислення становища людини у світі, про різні шляхи звільнення від кармічних законів долі, найкращим з яких є шлях дійового самовдосконалення.

Зазначимо, що виникненню філософських шкіл Стародавньої Індії передували духовні рухи, які мали певні філософсько-світоглядні ідеї, спрямовані на звільнення людини від нескінчених блукань душі й досягнення нею стану блаженства. До таких рухів належать джайнізм, йога, буддизм.

Поняття

ДЖАЙНІЗМ (від слова "джіна" – переможець) закликав людину підпорядкувати своє життя суворим аскетичним регламентаціям. Якщо людина здатна це витримати та ще й не заподіяти шкоди жодній істоті, вона ставала переможцем карми.

ЙОГА також ставила перед людиною подібну мету, але шляхом її досягнення вважала впорядкування (це один із перекладів слова "йога"), гармонізацію фізичного, психічного та духовного станів людини.

БУДДИЗМ – духовний рух та релігійне вчення, яке веде пошук відповіді на основні питання людського життя. "Діамантові істини" буддизму: життя – це страждання; причиною страждань є бажання і жага життя; існує шлях подолання страждань; він полягає у приглушенні бажань і жаги жити. Людина, яка здатна пройти вказаним шляхом, досягає стану *"нірвани"* – повного припинення будь-яких хвилювань та розчинення у невимовній початковій тиші світу.

Філософські школи Стародавньої Індії:

школа санкхья розглядала питання про висхідні сутності світу, з яких складається світобудова та на які повинна орієнтуватися людина

у своїх діях. До таких сутностей належать: "пракріті" – природа та "пуруша" – свідомість і споглядання. Обидві ці сутності вічні, але породжують світ лише у взаємодії, оскільки ніби складають разом свої можливості й переваги;

школа червака-локаята сповідувала матеріалістичне розуміння світу. Представники школи визнавали існування лише того, що можна сприйняти чуттям ("лока"), а все існуюче вважали лише поєднанням чотирьох елементів: землі, води, повітря та вогню;

школа ньяя аналізувала питання логіки та пізнання, розглядала основи та засоби пізнання, форми умовиводів, ознаки достовірності знань тощо. Засоби пізнання поділяли на чотири види: сприйняття, виведення, аналогія та усне свідчення;

школа вайшешика – своєрідна школа анатомізму: атоми лежать в основі субстанцій.

Отже, філософські школи та духовні рухи Стародавньої Індії мали в колі своїх міркувань найважливіші світоглядні проблеми: початок буття, будова світу, особливості людини, роль і зміст людського пізнання.

Провідними ідеями й канонічними джерелами Давнього Китаю є "П'ятикнижжя": книга пісень, книга змін, книга літописів, книга історій, книга ритуалів. В образно-міфологічній формі подано засадничі складові давньокитайського світогляду. Так, китайці уявляли свою державу у вигляді Серединного царства, у якому людина та держава поєднують у собі властивості як Неба, так і Землі. Як результат перед людиною відкривається можливість вибору між двома відмінними типами поведінки. Тому усе на світі є результатом взаємодії двох протилежних початків буття – Інь (уособлює темний вологий й пасивний початок буття) та Янь (світлий, сухий, активний). Унаслідок взаємодії Інь та Янь утворюються п'ять світових стихій: вогонь, вода, земля дерево й метал.

Зазначимо, що у Стародавньому Китаї існувало багато різних філософських шкіл. Найбільш відомими були школи даосизму та конфуціанства.

Персоналії

Конфуцій (Кон-Фу-зи) *народився 551 року до н. е. у м. Зеу (нині Цюйфу в провінції Шаньдун), який належав королівству Лу. Генеологічне древо Конфуція є найдовшим у світі з історією 2500 років. Сьогодні дерево налічує 83 покоління клану Конфуція. Його нащадками*

себе вважають 2 млн осіб. Ґрунтуючись на висловлюванні вчителя і бесідах, учні Конфуція написали книгу "Си шу" або "Чотири книги". "Золоте правило" Конфуція говорить: "Не роби іншим, чого не хочеш для себе", також приписується приказка: "Щоб ви не вибирали самі, не нав'язуйте іншим". Він вважав чесність, добру волю (бажання робити добро), смирення, ввічливість і розсудливість найважливішим людським якостям.

Авторська думка

Три речі ніколи не повертаються – час, слово, можливість. Отже, не втрачайте часу, вибирайте слова, не втрачайте можливості.

Люди у давнину не любили багато говорити. Вони вважали ганьбою для себе не встигати за власними словами.

Людина не може досягти успіху без достатньої кількості важких спроб.

Виберіть роботу на свій розсуд (яка вам подобається) і ви не будете працювати жодного дня в своєму житті.

У країні, де є порядок, будь сміливий у діях і промовах. У країні, де немає порядку, будь сміливим у своїх діях, але обачним у своїх промовах.

Перш ніж помститися, викопай дві могили.

Зміна шкідливих звичок можлива тільки сьогодні, а не завтра.

Ідеї та погляди мислителя

В основі його ідей – трактування питань етики. Особливу увагу він звертав на духовне вдосконалення людини. Засадничим елементом його вчення була теза про правильне виховання як неодмінну умову процвітання держави.

Акцентував на проблемах суспільства та державного життя. Вихідним принципом організації суспільного життя він уважав шанування традицій. Так, найпершою умовою щасливого життя у державі є дотримання принципу "виправлення імен". Суть полягає у тому, що правитель завжди має бути правителем, слуга – слугою, чиновник – чиновником, раб – рабом, батько – батьком, син – сином. Йдеться про те, що кожен має займатися тією справою, для якої призначена його соціальна роль. Порушення цього принципу веде до безладдя.

Людина має керуватися у своїх діях внутрішніми мотивами. Вирішальну роль у її поведінці відіграє закон (або веління) Неба. Якщо

людина спроможна це робити, її вважають "шляхетною" людиною, тобто у її душі є доброчинність. Вона має певні життєві принципи, серед яких обов'язковими є: жень – людинолюбство, сяо – повага до батьків (старших); лі – виконання ритуалів. Виконання ритуалів передбачало дотримування обов'язкових норм і правил спілкування як між окремими людьми, так і в межах суспільних відносин. "Шляхетній" людині протистоїть "низька" людина, яка не має внутрішніх переконань, а діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб.

Персоналії

Лао-цзи (VI–V ст. до н. е.) – *майже легендарна особа, бо про нього немає достовірних відомостей. Засновник вчення даосизму, початкове вчення якого викладено у книзі під назвою "Дао Де Цзін". Воно мало на увазі два аспекти: філософський і політичний. У політичному домінувала ідея про те, що чим менше втручається уряд у життя суспільства і окремо кожної людини, тим краще.*

Ідеї та погляди мислителя

Філософію життя людини становлять ідеї ян, інь і дао. Дао – це незбагненна, всеосяжна і непереможна сила, завдяки якій рухається і існує все в цьому світі. Інь і ян – це природні принципи життя людини, за допомогою яких вона оперує своїм життям.

Причиною людських бід є Увей – не активне життя або бездіяльність.

Головною чеснотою є утримання.

У структурі державної влади виникають труднощі через те, що вона вдається до диктаторських методів і змушує людей вчиняти протиприродно проти їх волі.

Досягти успіху в житті можна тільки в гармонії з дао. Тоді навіть отруйні хижі звірі не завдадуть ніякої шкоди людині.

Щоб уникнути крадіжок, необхідно знищити будь-яку цінність майна.

Відсутність шлюбних законів позбавить людину від перелюбу, зробить її смиренним, некористолюбним і доброчесним громадянином.

Головні риси людини – щирість, смиренність і доброта.

У системі ідей Лао-цзи немає місця Богу-Творцю, який втілений в особистість. Молитися і чекати відповіді на нього теж не варто. Тільки людина може врятувати себе і вирішити свої проблеми.

Смерть є точно таким природним явищем, як і народження. Тільки в смерті людина живе у іншій формі.

Необхідно відмовитися від агресії.

Отже, давня китайська філософія розробила цілу низку впливових філософських ідей та запровадила у вчення про пізнання та мислення важливі філософські поняття; загалом вони дозволяли осмислювати людину у її єдності із засадами та універсальними законами світу, а також орієнтували людину в процесах суспільно-політичного життя.

2.2. Антична філософія

Антична філософія сформувалася у лоні грецької й римської культури. Відповідно вона вирізняється стилем міркування й світосприйняття. Антична філософія тяжіє до раціонально-логічного й аналітичного міркування та теоретичних систематизацій. Вона характеризується абстрактно-понятійним характером. Особливістю античної філософії було те, що вона вперше відокремилася від інших сфер діяльності й постала як автономний напрям знання та пізнання. Як перша історична форма європейської філософії вона заклала основи багатьох ідей та напрямів європейської науки та філософії.

Розвиток античної філософії розпочинається з виникнення натурфілософських ідей (натурфілософія – це філософське осмислення природи). Світ природи з його розмаїтістю та масштабом уперше постає предметом дослідницьких зацікавлень та філософських міркувань людини. Природа розглядається як об'єкт й як проблема філософії є основою пошуку вихідного початку буття – "архе". Власне над цією проблемою працювала Мілетська школа, заснована Фалесом. Його вважають першим філософом Стародавньої Греції. Він розглядав воду як першооснову світу, посилаючись на те, що без води немає життя – "Усе з води". Розмірковуючи над причинами змін та рухів у природі, він уважав, що вони зумовлені внутрішніми факторами, а тому стверджував: "Усе має душу". Його учні Анаксимандр та Анаксимен також шукали першопочаток світу, однак вони стверджували, що він має бути не схожим ні на що, тобто бути невизначеним та безмежним. Загалом своїми міркуваннями вони підготували ґрунт для тези, яку висловила школа піфагорійців: "усе подібне до числа та пропорції". Ця теза вводила в науку математичне обчислення. Якщо зважати на міркування, що "усе" є щось одне, то тоді світ постає однорідним. Отже, відмінності між речами є не якісними, а кількісними, а тому піддаються обчисленню. Піфагор уперше окреслив умови застосування

пізнання математичного обчислення, а також відокремив думку від наочного. Він також визначив числове співвідношення музичних тонів, увів у обіг такі поняття, як "космос", "гармонія", "філософія".

Свої ідеї у розвиток пізнання вніс Геракліт Ефеський (544–483 рр. до н. е.). Для побудови своєї філософської концепції він використав ідеї попередників, однак у міркуваннях про світобудову ставив питання, не що стоїть в основі світобудови, а як вона виникла й завдяки чому існує. На його думку, світ необхідно розуміти як потік, який увесь час змінюється: "Усе тече, усе змінюється". Оскільки світовий рух відбувається не хаотично, то це свідчить про існування єдиного світового закону – логосу. Логос – це слово, хід думки й мовлення, а отже, розумовий порядок. Саме логос визначає міри поєднання протилежностей у світі. Погляд на світ, який постає динамічним та змінним унаслідок боротьби протилежностей, отримав назву діалектики. Тобто Геракліт є засновником діалектичного мислення.

У давньогрецькій філософії набули розвитку матеріалістичні ідеї. Зокрема представники школи атомізму наголошували на ідеї, що "нічого не виникає з нічого і не перетворюється на ніщо". Якщо у світі не було б чогось стійкого й незмінного, світ не утримався б у бутті. Річ чи речовину не можна поділяти до нескінченного. Крайньою межею є атом (неподільний). Саме він, на думку засновника школи Демокрита, є уособленням незнищеності світу.

Цікаві погляди висловлювали мислителі школи еволюціонізму. Так, її представник Емпедокл уважав, що всі процеси світу можна пояснити через взаємодію чотирьох стихій або елементів (вогонь, повітря, вода, земля) та двох сил протилежного спрямування (любов та ворожнеча). Під дією любові подібне з'єднується з подібним, а під дією ворожнечі у світі панує розлад. Любов та ворожнеча почергово встановлюють своє панування.

Школа ноології презентувала концепцію всесвітнього розуму. Її автором є мислитель Анаксагор. Він уважав, що в основі світобудови є частинки – гомеометрії. Їх різні поєднання й створюють багатоманітність світу. Здатність вибудовувати різноманітність комбінацій гомеометрій залежить від світового розуму – Нооса. Він постає основою усього сущого. Отже, давньогрецька натурфілософія заклала основи закономірностей руху людського мислення, а саме від простого до складного, від конкретного до складного, від неусвідомленого до

усвідомленого тощо. Загалом представники натурфілософії презентували низку продуктивних ідей та теорій.

Першими, хто у своїх міркуваннях відійшов від пізнання природи, були софісти. Софістами у Давній Греції уважали платних учителів мудрості. Вони навчали своїх учнів риторики, мистецтва аргументації й доведення своєї позиції. Однак їх більше цікавив не пошук істини, а інтерпретація вже набутих знань. Теза софіста Протагора "Людина є мірою усіх речей" є ілюстрацією релятивізму та суб'єктивізму у позиціях софістів. Проти такого підходу до пізнання виступив Сократ. Він уважав, що людина має вибудовувати свої міркування на надійних знаннях.

Персоналії

Сократ *– давньогрецький учений-філософ, жив у 469–399 рр. до н. е. Був сином скульптора та повитухи. Був непоганим скульптором, але незабаром закинув це заняття, віддавши перевагу ораторському мистецтву. Серед сучасників славився як непереможний сперечальник. Він умів так вести діалог, що перемогти його у суперечці було неможливо. Сократ не терпів несправедливості. Він багато разів виступав у суді на захист тих, кого, на його думку, варто було захищати, і завдяки своєму ораторському мистецтву домагався їх виправдання. Був фізично міцною людиною й досвідченим воїном. Жив у Афінах, не раз бився під час оборони міста. У мирний час вів жебрацький спосіб життя, навмисно відмовляючись від мирських благ.*

Зауважимо, що ми б сьогодні не дізналися про існування цього філософа, якби не його учні – Платон та Ксенофонтій, Річ у тім, що Сократ не записував свої думки, а викладав їх усно. Лише завдяки творам учнів філософа його думки дійшли до нас. Сократ стверджував, що "він сам нічого не знає", і своє вчення отримав завдяки розпитуванню інших людей. Одним із шляхів для пізнання є самовиховання та освіта як спосіб набування.

Ідеї та погляди мислителя

Справжні знання слід шукати у собі ("Пізнай себе"), бо безсмертна душа людини, проходячи повне коло "космічних перевтілень", потенційно знає усе.

Розробив спеціальний метод маєвтики – пологодопомоги, який допомагає народитися справжньому знанню.

Своїм покликанням уважав "виховання людини", смисл якого вбачав у дискусіях та бесідах, а не у системному викладі якоїсь галузі знань.

Дух і свідомість є важливіші за природу, раціональне знання, яке походить від суб'єктивного духу – то найвища цінність.

Людська мудрість обмежена, а іноді – й самообмежена ("Я знаю лише те, що я нічого не знаю, але інші не знають навіть і того").

Вище благо для людини – досягнення щастя. Щастя не у багатстві й розкоші, а у доброчинному житті, що досягається розумними пристрастями та почуттями.

Головне завдання філософії – пізнати душу людини та її світ.

Сократ жив так, як філософствував, а філософствував так, як жив. Його непохитне служіння принципам зумовило звинувачення й засудження до страти. У в'язниці Сократ вів свої останні бесіди з учнями; смерть він прийняв мужньо і спокійно. Один із учнів Сократа – Платон поділяв думки мислителя щодо істинності знань.

Персоналії

Платон *– його справжнє ім'я Арістокл – народився у 427 році до н. е. в Афінах. Його батько був нащадком імператора, а мати перебувала у родинних стосунках з Солоном, відомим державним діячем. Завдяки високому становищу в суспільстві юнак отримав прекрасну освіту. Він вирізнявся старанністю і працьовитістю, через що його назвали Платоном. Це прізвисько, яке означало "широкий", стало його супутником на все життя. Платон настільки надихнувся ідеями Сократа, що вирішив присвятити їм усе життя. Дуже любив подорожувати і встиг побувати в Ассирії, Вавилоні, Персії, Фінікії, Єгипті, Індії. Платон був олімпійським чемпіоном: він двічі здобув перемогу в змаганнях з панкратіону – античного єдиноборства, яке поєднує боротьбу та удари.*

Ідеї та погляди мислителя

В основі достовірних знань мають бути ідеї – незмінні сутнісні основи буття усього сущого.

Речі течуть і змінюються, але світ не зникає, тому що в основі речей лежать деякі ідеальні незмінні сутності, їх не можна побачити, але можна осягнути розумом.

Ідеї постають як умови переходу від сприйняття речей до їх осмислення.

Людська душа складається із трьох частин: розумна, чуттєва (афективна) та жадаюча.

Через вчення про душу пояснив ієрархію трьох станів у державі-полісі: філософи-правителі (мудрість), воїни (мужність), вільні трудівники (землероби, ремісники – слухняність).

Загалом створив цілісну філософську систему, яку поділив на три частини: діалектику ("те, що належить до розмови"), фізику ("те, що стосується природи"), етику (вчення про мораль).

Саме Платон відкрив світ теоретичного бачення реальності, запропонував власне розуміння пізнання людської діяльності. У 386 р. до н. е. відкрив у Афінах Академію – перший вищий навчальний заклад. Серед його учнів був знаний грецький мислитель Арістотель. Він прийняв низку ідей та поглядів свого учителя, проте заперечив його теорію ідей ("Платон мені друг, але істина дорожча").

Персоналії

Арістотель. *Філософ був учителем багатьох відомих людей, зокрема Олександра Македонського. Він був надзвичайно обізнаний у різних сферах знання, зокрема астрономії, ботаніці, біології, зоології тощо, тому його вважають засновником багатьох наук. Праця Арістотеля під назвою "Поетика" присвячена його роздумам про поезію. Ймовірно, великий філософ був літературним критиком.*

Арістотель розбирався у метеорології, пояснюючи походження блискавок, вітру та хмар. А землетруси він уважав результатом впливу "підземних вітрів". Увесь світ він поділяв на чотири царства: людина, тварини, рослини і неорганічні з'єднання. Він є творцем "науки про державу", назвавши її "політика". Пошук причинно-наслідкових зв'язків Арістотель уважав окремою наукою. Зауважимо, що після занепаду давньогрецької цивілізації багато праць мислителя були втрачені. Частину вдалося зберегти завдяки індійським, перським, єгипетським ученим.

Ідеї та погляди мислителя

У Всесвіті немає ні кінця, ні початку.

Ідея та річ – це те саме, тільки річ існує у реальності, а ідея – у нашому пізнанні і позначає загальне у різних речах.

Пізнання слід спрямовувати на вивчення внутрішньої будови речей та їхніх причин і дій.

Дав визначення суті матерії: за своєю будовою речі складаються з матерії і форми. Матерія є пасивним матеріалом, поза формою вона може бути лише чиста можливість, разом із формою матерія постає у визначеності матеріалу для певної форми.

Буття конкретних речей зумовлене дією чотирьох причин: матеріальної (субстрат), формальної (наявність форми); дійової (з'єднує форму та матерію) і фінальної (наявність мети).

Оперуючи лише одними ідеями й не звертаючись до речей, можна отримати певні знання про реальність, опанувавши науку про закони та форми правильного мислення (логіка).

Визначив три закони логіки: закон тотожності; закон усунення протиріччя; закон вилучення третього.

Людина – суспільна тварина, яка наділена душею та політичною свідомістю.

Найкраще державне об'єднання – поліс. Остаточна мета полісу – щасливе життя. Найкращий лад – це правління аристократів. Уважав природними стосунки "раб-господар", але рабами повинні бути не елліни, а варвари.

Арістотель розробив вчення про душу, заклав основи етики, політії, поетики. 335 р. до н. е. він відкрив у Афінах вищу школу Лікей. Якщо Платон розробив екзистенціально-містичний стиль мислення (багато у чому образний і символічний), то Арістотель запропонував раціонально-логічний (чіткий і детально продуманий).

Цікавим етапом у розвитку античної філософії є завершальний етап. Він розвивався в умовах руйнування класичного античного полісу й був орієнтований на морально-етичний світ людини.

Розглянемо філософські школи цього періоду.

Епікурейство. Засновником школи уважають мислителя Епікура (342–271 рр. до н. е.). Мислителі шукали ідеї, які б допомогли захистити

людину від мінливостей долі. Найбільше, чого може досягти людина у житті, – це звільнити себе від страхів та неприємних відчуттів й отримувати від життя насолоду. Найбільшою насолодою є звільнення людини від страхів і неприємних відчуттів, здатність зберігати душевну рівновагу, незворушність та безпристрастність (стан "атараксії"). Представники школи доводили невмирущість матерії, а, значить, і безсмертя людини.

Скептицизм (від давньогрецького "сумнів"). Засновником школи вважають Піррона (360–270 рр. до н. е). Скептики обґрунтували свою позицію сумніву в можливостях пізнання. В основі їх суджень є запитання: 1. Якими є усі речі ? – Не більше такими, ніж будь-якими іншими. 2. Що можна сказати про такі речі ? – Краще не казати нічого, утримуючись від суджень. З. Що робити людині, яка перебуває у стосунках з такими речами? – Зберігати самовладання (автаркію).

Стоїцизм. Засновником школи уважають Зенона-стоїка (340–265 рр. до н. е.). Стоїки закликали людину до життєвої мудрості й самовладнання. Дія долі неминуча й невблаганна. Тому людині не варто впадати у відчай, адже змінити долю неможливо. Через це і людині у її ставленні до долі лишається одне: визначити внутрішнє ставлення до того, чого змінити не можна. Гідне для людини ставлення до будь-чого – спокій, незворушність, зберігання внутрішньої автономії.

Кініки. Засновником школи уважають Антисфена (444–368 рр. до н. е). Кініки закликали людину спиратися у житті лише на себе саму, уважаючи це єдиним шляхом для набуття вищої цінності – духовної свідомості, незалежності від світу та інших людей. Основою щастя й благодаті вони вважали нехтування суспільних норм, відмову від багатства, слави, від чуттєвих задоволень, досягнення незалежності та внутрішньої свободи особистості.

Отже, школи завершального періоду були чітко спрямовані на те, щоб перетворити філософію на інструмент людського індивідуального самоутвердження. Саме на цьому шляху пізня антична філософія зробила своє основне відкриття: дух може бути автономним від обставин життя, протистояти цим обставинам. Це відкриття, очевидно, перекидає місток інтелектуальних досягнень наступній епосі – християнському європейському Середньовіччю. Бо саме епоха Середньовіччя, як ніяка інша в європейській історії, була зосереджена на духовному як першому початку буття.

2.3. Філософія Середньовіччя та Нового часу

Виникнення та утвердження християнства в Європі зумовили духовну революцію у розвитку європейської цивілізації. Результатом є формування й утвердження середньовічного світогляду.

Характерні риси середньовічного світогляду:

монотеїзм (єдинобожжя);

Бог є духовною сутністю, яка перебуває за межами світу (трансцендентність);

вихідна якість Бога – любов до людини;

Бог творить світ із нічого, природа не має власної сутності і не може існувати без припливу божественної енергії;

людина в усьому покладається на віру в Бога, головне життєве завдання людини – спасіння душі;

усі люди є рівними перед Богом.

Філософія Середньовіччя орієнтувалася на духовні основи життя людини. Її специфіка у тому, що вона, орієнтуючись на богословські постулати, зробила неоціненний внесок у вивчення духовності. Людина Середньовіччя зосереджувалася на спасінні душі. Це мало для неї не лише індивідуальний сенс, адже, рятуючи себе, людина збільшувала світовий потенціал добра та світла. Духовні процеси у формуванні середньовічного суспільства випереджали соціальні.

Зверніть увагу

Дослідники поділяють середньовічну філософію на декілька етапів:
апологетика та патристика (II – IX ст.);
схоластика та містика (X – XVI ст.).

Патристика. Вихідним джерелом середньовічного світобачення постає Біблія у складі Старого та Нового заповітів. Біблія озброює християн цілою низкою вихідних догм. Але ці догми потребували певних пояснень і тлумачень, з одного боку, оскільки людина повинна розуміти, у що вона вірить, а з другого боку – тому, що життя завжди постає багатшим та різноманітнішим, ніж текст, звідки виникає потреба поєднувати догми із змінними ситуаціями життя. Нарешті, тексти Біблії мають символічний, образно-притчевий характер і тому потребують певних тлумачень. Перші введення християнської догматики у контекст життя здійснювали апостоли (перші учні Христа), але розгалужено та деталізовано здійснили це історичне завдання, водночас осмислюючи реалії

життя під кутом огляду положень Святого Письма, представники християнської патристики – так звані Отці Церкви (лат. *"pater"* – батько).

Найбільш завершеного вигляду ідеям патристики надав Аврелій Августин.

Персоналії

Аврелій Августин (Блаженний) *– один з найвидатніших Отців християнської Церкви, засновник августинізму, християнської філософії історії, єпископ Гіппонський, впливовий проповідник, християнський богослов і політик, а також великий оратор, письменник і психолог. Народився в Тагасті, у провінції Нумідія, Північна Африка, 13 листопада 354 року. Батько Августина був язичником, а мати – християнкою. Спочатку Блаженний Августин був ритором за професією і викладачем красномовства, потім пояснював християнські догмати, був ученим коментатором Святого Письма і проповідником. Він усе своє життя провів за книгами, вивчаючи класичну та християнську літературу. 387 року він прийняв християнство. У 395 році був висвячений на єпископа Гіпппону. Августин написав працю під назвою "Сповідь", де він каявся перед Богом у своїх гріхах, описуючи весь свій життєвий шлях. Його найвідоміша теологічна та філософська праця – "Про град Божий". У Блаженного Августина завжди було багато відданих друзів, життя без дружніх зв'язків він вважав позбавленим будь-якої цінності. За ступенем впливу на прийдешні покоління його можна порівняти хіба що з Платоном та Арістотелем.*

Ідеї та погляди мислителя

Розглядав Бога як абсолют, як сукупність усіх можливих досконалостей, як справжнє, вічне та завершене Буття.

Бог творить світ з нічого, бо його могутність необмежена, і це творення триває вічно саме тому, що можливості Бога у творенні невичерпні.

Світ перебуває у повній залежності від Бога, але Бог аж ніяк від світу не залежить; його буття ніщо не порушує і не ушкоджує.

Головним у людині є наявність душі, до якої входять пам'ять (без неї не може бути єдності особи), воля (пов'язана із первинними мотивами дії) та розуміння.

Воля спрямовується не розумінням, а вірою: “вірю для того, щоб розуміти”.

У внутрішньому світі людини провідне значення має час як міра людського здійснення.

Минуле існує лише як пам’ять, теперішнє – як споглядання, майбутнє – як очікування.

Значення ідейної спадщини Авґустина полягає у тому, що його погляди, твердження сучасники сприймали як плідні та авторитетні, а погляди на Бога, світ, людську природу, людську душу та свободу волі донині є предметом вивчення та обговорення.

Апологетика. На ранньому етапі свого розвитку патристика набула характеру апологетики (II – IV ст.). Перші християнські мислителі зверталися до римських імператорів та населення із посланнями на захист християн (“апологія” – з давн. грец. – захист). У таких зверненнях (апологіях) вони розглядали та розробляли важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характер і зміст божественного творіння, природа та сутність віри, співвідношення віри та знання. Апологетика поділялася на два напрями у питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний та негативний.

Прихильники позитивного ставлення Юстин Мученик, Афінагор, Климент Олександрійський, Ориген уважали, що античні філософи прямували шляхом істини, але не змогли її збагнути, через те, що вона не явила себе в особі Христа. Тому філософію необхідно підпорядковувати теології, оскільки християнське світобачення більш істинне, ніж попереднє.

Погляд

Юстин Мученик *сформулював у своїх апологіях п’ять аргументів щодо переваг християнства над попередньою античною мудрістю:*

аргумент єдності (оскільки Бог єдиний, не треба шукати нові початки буття);

аргумент універсальності (християнство відкрите й доступне усім, незалежно від статі, віку, походження);

аргумент простоти (у християнстві йдеться про те, що зрозуміле для усіх і не потребує спеціальної освіти);

аргумент авторитету (філософію вигадали люди, а істини дані Богом через об’явлення);

аргумент давнини (дотримувався твердження, що греки запозичили філософію у Мойсея, тобто зі Старого Заповіту).

Другий напрям апологетики – напрям негативного ставлення до античної філософії. Представники напряму Татіан, Арнобій, Тертуллі-ан наполягали на відкиданні здобутків античної філософії у пошуку істини. Божественна мудрість та віра не підлягають розумному осмисленню та обґрунтуванню, а потребують відданості, любові, щирого почуття до Бога.

Отже, патристика та апологетика докладно розробили ідейні засади нового, християнського світобачення. З огляду на це особливо гостро постає питання про місце філософії у духовному житті Середньовіччя, адже філософія та християнська релігія за цілою низкою характеристик протистояли одна одній: філософія прагнула доводити свої міркування до рівня розуміння, а релігія вимагала приймати свої основні положення на віру. Унаслідок цього між філософією та релігією утворилась проміжна сфера – сфера теології. Теологія (богослов'я) – це ідейна частина релігії, що покликана узгоджувати між собою усі основні релігійні догмати.

Іншим етапом була схоластика та містика. Це варіанти релігійної філософії, незаперечним авторитетом яких було Святе Письмо, а Бог поставав вихідним орієнтиром для усіляких міркувань та осмислень. Відмінність полягає у різному ставленні до можливостей людського розуму в питаннях богопізнання.

Схоластика. Представники вважали, що за допомогою розуму Бога пізнати неможливо, людина повинна повною мірою використати можливості розуму, оскільки він здатний привести до межі, за якою відкривається сфера споглядання сяйва Божої слави. Останнє досягається лише вірою, але до названої межі приводить розум. Оскільки надійним засобом розуму є логіка, то найпершою ознакою схоластики є використання логіки у богопізнанні. У схоластиці набула поширення "теорія подвійної істини". Вона стверджувала, що філософія є право на автономний щодо богослов'ям розвиток, оскільки між науками та богослов'я існують суттєві відмінності: філософія (і наука) рухаються від часткового до загального (індукція), а богослов'я – від загального до часткового (дедукція), філософія та наука є сферами теорії, а богослов'я – етики та життєвої практики. Одним із представників схоластики був Тома Аквінський.

Персоналії

Тома Аквінський *– народився орієнтовно 1225 року в Південній Італії. Його родина була пов'язана родинними стосунками з імператором Генріхом VI, королями Арагони, Кастилії і Франції. У п'ять років Тома був посланий до бенедиктинського монастиря Монте-Кассіно. У 1239–1243 рр. він навчався в університеті Неаполя, де зблизився з домініканцями і вирішив вступити до домініканського ордену. Однак родина була проти такого рішення, і його брати заточили Тому до фортеці Сан-Джовані, де він перебував, за деякими свідченнями, близько двох років. В ув'язненні Тома мав можливість багато читати, зокрема літературу філософського змісту. Однак ув'язнення не змогло змінити його рішення, і батькам довелося змиритися. Тома навчав у Парижі та Кельні й став одним із відомих учених того часу. Він написав свої праці "Про сутність та існування", "Про засади природи", "Коментар до "сентенції", мандрував університетами, а у 1265 році розпочав створення "Суми теології" (залишилася незавершеною).*

Зарахований до лику католицьких святих. Уважається покровителем католицьких університетів, коледжів та шкіл.

Ідеї та погляди мислителя

Створив один із напрямів християнської філософії – томізм.

У концепції "симфонії (співзвучності) розуму та віри" стверджував, що існують істини, які ми здатні осягати природним розумом: царина науки та філософії; а також існують істини, які перевершують людські можливості, – вони даються людині лише в божественному об'явленні і торкаються питань творення світу, спасіння та безсмертя душі; нарешті, є істини, що їх можна розуміти як із допомогою розуму, так і з допомогою віри, – тут філософія і теологія мають співпрацювати.

Поділяв усі знання та науки на теологію об'явлення, природну теологію, філософію (яка об'єднувала й усі інші науки).

Розвивав синтетичний стиль мислення – він не відкидав спірні позиції, а намагався віднайти для них місце у загальній панорамі міркувань.

У людській душі створено потяг до добра, але не кожна людина здатна у реальних умовах життя витримати цей орієнтир. У такому разі Бог допомагає людині об'явленням, словом Святого Письма, прозріннями святих.

Містика. Представники напряму стверджували, що у пошуках шляхів наближення до Бога слід покладатися на почуття, віру, любов та самозречення. Містики Франциск Асизький, Бернар Клервоський, Джованні Бонавентура окреслили у своїх творах стрункy для свого часу класифікацію пізнавальних здібностей людини: чуття, уява, розум, розумове споглядання та розрізнення добра й зла. Схоласт Роджер Бекон високо цінував роль науки у просвітленні людської душі: "Знання – це сила".

Отже, філософія Середньовіччя була складовим елементом християнського світобачення, зосередженням на осмисленні духовних сутностей. Вона досить органічно поєднала питання життєвої активності з духовною спрямованістю людини, з пошуками визначення людської долі та виявами свободи волі людини, шляхів сходження до абсолюту. У лоні середньовічного філософствування відбулося нагромадження знань та ідей, які вплинули на творення сучасної цивілізації, науки та освіти.

Суспільні зміни у житті людства, а саме розвиток капіталістичних відносин, стрімкий розвиток міст й формування суспільної верстви буржуа зумовили зміни у системі цінностей та духовних пріоритетів людства. Міста були не лише центрами виробничого та торговельного життя, а й осередками формування нового погляду на світ, на людину та її можливості. Яскравим свідченням того було мореплавство, де зростав інтерес та вироблявся смак до далеких морських експедицій, в умовах яких людина все більше виявляла свою автономність і дослідницькі можливості. Посилювалася критика ортодоксальної релігійної догматики, особливо в аспекті її розходження з реальною практикою суспільства, життям і діяльністю представників кліру. Усі ці процеси в особливо концентрованому вигляді виявилися в Італії XIV–XV ст., де й виникло явище Відродження. Що ж тоді відроджували у зазначену епоху? Певною мірою, безперечно, античну культуру, але ще більше – погляд на світ, не обмежений санкціями влади чи Церкви, а орієнтований на виявлення всієї повноти життєвих виявів людини. Саме такий погляд діячі Відродження знаходили і цінували в античності.

Мислителі Відродження почали підкреслювати реальну цінність природи і земного життя людини. Вони виходили з того, що світ і природа являють собою єдине, до того ж – розумне творіння Бога, і тому було

б безглуздо відвертатися від них. Навпаки, пізнання світу дає змогу людині прилучитися до вищої мудрості, закладеної у творіння. Найвище творіння Бога – людина. Людиною завершується процес творіння, тому вона здатна осягти його і творити, наслідуючи Творця, навіть змагатися з Богом у творчому генії. Звідси випливає титанізм Відродження – піднесення людини до рівня Бога в деяких її можливостях і діях.

Подібне розуміння людини в її ставленні до світу і до себе самої спричинило й те, що саме від людини тепер почався відлік будь-яких вимірів сущого. Виникає перспективне сприйняття дійсності, а на картинах з'являється глибина. Це свідчить про те, що реальність перестали розуміти площинною, тобто позбавленою власного змісту; навпаки, її тепер розглядали як самоконцентровану. Водночас перспектива підлягала точному математичному обрахунку. Звідси випливає дуже своєрідне поєднання принципово різних моментів у світосприйнятті Відродження: природа просякнута Богом, але вона постає для людини як об'єкт; хоч останній має свою утаємничену глибину, його можна "загнати" у формули й розрахунки. Так естетичну цілість реальності під поглядом людини Відродження доповнено інженерним розрахунком і точним обчисленням.

Зверніть увагу

У світоглядних та філософських ідеях європейського Відродження дослідники виокремлюють такі періоди:

гуманістичний (антропоцентричний) – середина XIV – перша третина XVI ст.;

платонічний (онтологічний та пантеїстичний) – середина XV – перша третина XVI ст.;

натурфілософський – друга половина XVI ст. – початок XVII ст.

Представниками гуманістичного напряму були видатні поети й мислителі Італії Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Калюччо Салютаті, Лоренцо Валда та інші. У своїх творах вони обгрунтовували цінність та значущість життя людини. Головне для людини – уславити себе земними вчинками. У земному житті людина керується корисністю і бажанням досягти насолоди; це є природним, а тому необхідним і прекрасним. Призначення людини – пізнавати й діяти. Отже, гуманістичний період був спрямований на обгрунтування особливого, центрального місця людини в ієрархії світових сутностей, на піднесення гідності людини, прирівненя її до Бога. З іншого боку, гуманісти

виправдовували земну природу людини, дбали про гармонію людських якостей й характеристик.

Окреслену характеристику подано у творчості платонізму. Треба також зазначити, що канонізованому Середньовіччям Арістотелеві мислителі Відродження протиставляли Платона – у працях й інтерпретаціях неоплатоніків. Одним з перших платоніків Відродження був кардинал Микола Кузанський.

Персоналії

Кузанський Микола *– філософ, учений та політичний діяч. Народився 1401 року на півдні Німеччини, у селі Куза. Підлітком втік з дому; після поневірянь його прихистив граф Теодорик фон Мкандершайд, який став його покровителем упродовж усього життя. Імовірно, опікун відправив його на навчання до Голландії. Там, у школі "братів спільного життя" він вивчав грецьку та латину, займався коментуванням і переписуванням книг з філософії та теології. 1417 року приїхав до Падуї, де навчався церковного права. Після повернення до Німеччини він почав вивчати богословську діяльність уКельні. 1426 року, ставши священником, був призначений секретарем папського легата кардинала Орсіні, а пізніше – і настоятелем церкви в Коблені.*

Ідеї та погляди мислителя

Вважав Бога єдиним початком сущого, але розрізняв Бога у його виявленнях й сутності, яка є невимовна.

Бог постає можливістю усього, але у згорнутому вигляді. Світ, відповідно, є розгорнута сутність Бога.

Розглядав природу як божественну книгу, що розкриває Бога людині. Можна читати цю книгу й здобувати знання лише про божественне виявлення, але сутність Бога можна осягнути лише через віру.

Сутність Бога невичерпна, то й творіння світу відбувається вічно. Звідси випливає, що Земля не може бути центром світобудови.

Людський розум складається з відчуття, уяви, міркувань, мислення. Розум апріорно (до досвіду) здатний творити судження, але ця здатність реалізується лише у взаємодії людини зі світом. З допомогою мислення розум утворює поняття, а сам він здатний до охоплення тотожностей за допомогою інтелектуальної інтуїції, що наближає розум до істини приблизно так, як багатокутник наближається до кола.

У центрі світової динаміки перебуває душа, що постає у єдності єдиного і множинного, руху і спокою; душа є зв'язком, ланцюгом світу. Тому життя пронизує собою весь Всесвіт, влаштовує його гармонію, прикрашаючи злагодою та досконалістю. Унаслідок такого бачення Всесвіту все в ньому відчуває взаємне тяжіння. Любов постає як найбільша сила світу. Оскільки сутність людини пов'язана з її душею, людина увінчує собою всі сутності нижчого порядку, здатна керувати ними, але найбільше собою. Виявом такої сутності людини постає стремління до свободи і високе її цінування.

Ще одним напрямом ренесансної філософії є натурфілософія. Це філософування, спрямоване на розуміння сутності природи й Всесвіту. Цей напрям був закономірним, якщо цінність природи стає визнаною, тоді вона стає об'єктом пізнання та осмислення. Основа пізнання – досвід, а початок – відчуття, серед яких першим є зір, бо він відіграє вихідну роль у нагромадженні особистого досвіду. На базі досвіду розгортаються міркування, які можна перевірити експериментами. Найбільшої достовірності знанню надає математичне обчислення, оскільки математика не знає якостей і може бути застосована до пізнання будь-яких речей. У пізнанні ж завдання полягає в осягненні необхідності, що їх визначає закон. Усі названі моменти окреслюють суттєві риси науки, яка має скеровувати практику.

Персоналії

Роттердамський Еразм *– знаний європейський гуманіст. Його життєва доля була досить нелегкою. Уже в 13 років він втратив батьків. Саме через це кілька років провів у монастирі, де займався самоосвітою. Він був з тих людей, які не прив'язували себе до жодної країни. Учений не відчував себе ні німцем, ні голландцем, ні громадянином будь-якої країни. Він захоплювався античними Грецією та Римом, вивчав їхні мови, культуру, звичаї. Еразм мав славу натури ніжної, тонкої. Він швидко і легко знаходив спільну мову з різними людьми. Але разом з тим богослов був уразливий, злопам'ятний, недовірливий, сварливий. Ближче до старості ці якості стали просто маніакальними. Мав слабке здоров'я, але йому пощастило вилікуватися від подагри й хвороби нирок. Учений підготував перше у світі грецьке видання Нового Завіту з коментарями, а також поклав початок новому критичному дослідженню текстів Священних писань. Виступав*

за повернення літературної спадщини античності в європейську культуру. До політики ставився з байдужістю.

Отже, ідеї Відродження концентрувалися довкола проблеми співвідношення людини й світу, тобто макро- та мікрокосмосу. У цьому співвідношенні на перший план вийшла людина у сукупності всіх своїх якостей. Водночас людину було органічно вписано у світоустрій, і вона поставала суто внутрішньою сутністю, концентрацією буття, унаслідок чого світогляд набував пантеїстичних рис. У спеціально продуманому й осмисленому сприйнятті світу у добу Відродження домінували антропоцентризм, пантеїзм (щоправда, у специфічних формах платонізму), гілозоїзм. Тобто світ сприймали й розуміли в його зосередженні на живих, активних діях людини, у його одухотворенні, динамізмі та внутрішній єдності.

Епоха Відродження перекинула місток до Нового часу й передала епосі історичну та інтелектуальну естафету. Прикладом цього є ідей Галілео Галілея.

Персоналії

Галілео Галілей – італійський фізик, механік та астроном. Він один із перших використав телескоп для спостереження небесних тіл і зробив низку видатних астрономічних відкриттів. Його вважають засновником експериментальної фізики, вигадав гідростатичні ваги й висунув ідею використання маятників.

Ідеї та погляди мислителя

Математичне пізнання найбільш надійне і перспективне для пошуків істини.

Об’єкт байдужий щодо пізнання або непізнання його з боку людини і зовсім не змінюється у процесі пізнання.

Первинні якості речей пов’язані із геометрично-математичними вимірами речей, а вторинні – з особливостями будови людини.

Філософія Нового часу являє собою принципово новий рівень у розвитку європейської філософії. Вона розвивається у діалозі з експериментальною наукою, що виникає саме в цей час.

Поява машинного виробництва революціонізувало всю людську діяльність взагалі. Паралельно із змінами у діяльності відбувались і зміни у суспільних стосунках: розривалися колишні зв’язки

особистої залежності людини від людини, зникала "велика сім'я", а натомість з'являвся вільний, автономний індивід (що було засадою явища під назвою "буржуазний індивідуалізм"). Усе це спричиняло шалене прискорення темпів життя, зростання масштабів соціальної динаміки. І все це потягнуло за собою значні зрушення у духовному житті взагалі та у світоглядних орієнтирах людини зокрема. Розвиток мореплавства, виробництва, зростання міст та соціальної динаміки привели до швидкого розвитку наукового знання: наука в цю епоху стала провідним чинником життя та життєвих зрушень. З'явилася перша завершена та експериментально підтверджувана наукова теорія – механіка Ісаака Ньютона. Вплив її на всі аспекти життя був колосальний, адже це вперше людина спродукувала такий інтелектуальний витвір, який дозволяв отримувати точні та незаперечні практичні результати. Ідеї та принципи механіки настільки поширились, що врешті виник так званий "механістичний" світогляд. Відбулися відчутні зміни і у розвитку філософії. По-перше, філософія почала розвиватися у діалозі із різними науками, які активно формувалися та розвивалися в цю епоху. На чільне місце у філософських пошуках вийшли розроблення правильного методу осягнення істини. По-друге, філософія Нового часу зазнала суттєвих внутрішніх диференціацій (розподілів): виникали національні та регіональні філософії, які писалися не єдиною церковною мовою, а національними мовами; формувалися деякі нові філософські дисципліни: гносеологія, антропологія, історія філософії, методологія та ін. По-третє, розгалуження філософського знання логічно вимагалонового рівня його систематизації – утворилися так звані "філософські системи", досить типові для цієї епохи. Відомим філософом цього періоду був Френсіс Бекон.

Персоналії

Френсіс Бекон *– англійський учений та філософ. Свою політичну кар'єру зробив, коли на англійський престол зійшов король Яків І. Він був і генеральним прокурором, і хранителем друку, й лорд-канцлером. Автор низки творів, у яких спростовував схоластичні вчення і на перше місце ставив науку та знання, стверджуючи, що пізнавши закони природи і звернувши їх собі на благо, людина здатна не тільки здобути владу, а й вирости духовно.*

Ідеї та погляди мислителя

Передбачив надзвичайно важливу роль науки у подальшому розвитку суспільства.

Основне завдання філософії – розроблення методу пізнання, який би підніс науку на новий рівень розвитку.

Розрізняв "плодоносне" та "світлоносне" знання: плодоносне – це таке знання, яке приносить користь, а світлоносне – це те, що збільшує можливості пізнання.

Формуванню істинного знання заважають "ідоли". Вони нагромаджені в історії пізнання, і їх треба усунути, давши шлях новому знанню. Перші два "ідоли" пов'язані із самою людиною, два останні – із соціальною діяльністю людини. Перші – це "ідоли роду", зумовлені обмеженістю і недосконалістю людських органів відчуття. Людина не може сприймати всього спектра світла, звуку тощо. Другий тип людських оман – "ідоли печери", які є результатом обмеженого виховання та освіти індивіда. "Ідоли печери" – це, можна сказати, більш індивідуалізовані "ідоли роду". Третій тип – "ідоли ринку". Це омани, пов'язані з людським спілкуванням, неправильним використанням мови, некритичним ставленням до інформації. Четвертий вид оман – "ідоли театру", орієнтація на авторитети. Це згубний для людей шлях, оскільки він блокує їхню ініціативу, самостійність, змушує некритично ставитися до будь-яких суджень, вірити хибним теоріям, а то й химерам, освяченим традиціями.

Пропонував новий метод продукування знань. Використовуючи алегорію, він стверджував, що методом досягнення істини є спосіб дії бджоли, яка, на відміну від мурашки, що тільки збирає (а в науці – це збирання фактів), та павука, що тягне з себе павутиння (а в науці – це виведення однієї теорії з іншої), сідає лише на певні квіти і бере з них найцінніше.

Обстоював дослідний шлях пізнання у науці, закликав до спирання на факти, на експеримент. Він був одним із засновників індуктивного методу пізнання. Це такий шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей і законів, коли від суджень про окремі факти переходять до загальних суджень про них.

Персоналії

Рене Декарт *– французький математик, філософ, фізик та медик, основоположник раціоналізму. Він поставив розум на перше місце, а роль досвіду звів до простої перевірки умовиводів інтелекту. Захоплений багатьма науками, він листувався з безліччю відомих європейських учених тієї епохи, був педагогом у шведської королеви Христини, створив філософське вчення, що лежить в основі уявлення про те, що принципи механіки ідентичні структурі природи.*

Ідеї та погляди мислителя

Заклав основи аналітичної геометрії, дав поняття змінної величини і функції, ввів багато алгебраїчних визначень.

Обґрунтував теорію, яка пояснює утворення небесних тіл вихором частинок матерії (вихори Декарта).

Запровадив систему координат.

Сформулював закон збереження кількості руху, запровадив поняття імпульсу сили.

Розум спроможний пізнати світ, проте потребує правильного застосування, тобто методу.

Правила методу, що сприяють правильній роботі інтелекту: вважати істиною тільки те, що не викликає жодного сумніву; розкладати кожну складну проблему або завдання на простіші; методично переходити від відомого і досліджуваного до невідомого й недосліджуваного (від простого евідентного знання до складнішого); не робити жодних пропусків у логічних ланках дослідження).

Припускав наявність у розумі людини трьох видів ідей: вроджених; виниклих з чуттєвого досвіду; таких, що їх формулює сама людина.

У своїй онтології поділяє світ на дві окремі субстанції: матеріальну й духовну.

Протяжність необмежена, необмежений і Всесвіт.

Заперечував існування порожнечі.

Головним атрибутом духовної субстанції є мислення.

У тілесному й матеріальному плані людина постає складною природною машиною, тому всі її дії підпадають під закон причинного зв'язку і лише мислення виводить людину за межі природного ходу дій.

Авторська думка

Я мислю – отже існую.

Розум – це пломеніюче скло, яке, запалюючи, саме залишається холодним.

Читання хороших книг – це розмова з найкращими людьми минулих часів, і до того ж така розмова, коли вони повідомляють нам лише кращі свої думки.

Бог може все, що я вважаю можливим.

Прагни перемагати швидше самого себе, ніж долю, і змінювати своє бажання, ніж порядок у світі.

Здоровий глузд – найбільш розповсюджена річ у цьому світі, оскільки кожен думає, що він наділений ним повною мірою.

Самотність потрібно шукати у великих містах.

Найбільше заздрять славі.

Боягузтво дуже шкідливе тому, що воно утримує волю від корисних дій.

Неможливо вигадати чогось оригінального і малоймовірного, що не було б уже сказано кимось із філософів.

Прагнення відмінностей за нестачі характеру згинає одну людину перед іншою.

Ми можемо давати собі звіт щодо стану нашого здоров'я, але щодо стану розуму – ніколи.

Мало мати хороший розум, головне – правильно його використовувати.

Для того щоб удосконалювати розум, потрібно більше розмірковувати, ніж заучувати.

Усі науки наскільки пов'язані між собою, що легше вивчати їх всі відразу, ніж якусь одну із них окремо від інших.

Зазначимо, що Р. Декарт та Ф. Бекон обстоювали позиції раціоналізму та емпіризму й у дечому абсолютизували дедуктивний та індуктивний методи пізнання. Синтез цих двох шляхів пізнання суттєвою мірою здійснив англійський філософ **Т. Гоббс.** Він стверджував, що теоретичні знання мають стати знаряддям для розвитку практики, але вони повинні базуватися на досвіді. Цікавими є судження Т. Гоббса про людину. Її він уважав за своєю природою егоїстичною. Заради

своєї вигоди людина здатна заперечувати навіть геометричні теореми. У цьому сенсі морально лише те, що стосується користі окремого індивіда. Врешті, егоїзм породжує хаос, людьми опановує страх, і вони укладають суспільну угоду для своєї ж користі. Концепція суспільної угоди передбачала, що свою особисту свободу люди передають державі і, поступаючись свободою, вводять своє життя у впорядковане русло. Цей спільний людський витвір Т. Гоббс вважав найскладнішим та найпотрібнішим для людей; він уподібнював державу біблійній істоті Левіафану та наполягав на тому, що в державі люди позбавляються розбрату і стають ніби єдиною істотою. Функції держави полягають у тому, щоб дотримуватися "природних законів": сприяти самозбереженню суспільства, оберігати приватну власність, забезпечувати всім рівні права, сприяти збагаченню членів держави. Проте кращою державою все ж має бути монархія, оскільки вона на вершину державної влади зносить людину, єдину волю, а не абстрактний загал, що веде до розбрату. Водночас Т. Гоббс вважав, що вихідна причина виникнення держави – краще забезпечення природних прав конкретних людей – не повинна втрачатись ніколи. Тому він проголосив принцип прав громадян та принцип "дозволено все, що не заборонено". Філософ також стверджував право громадян постати проти монарха в тому разі, якщо він перестане дбати про їх права та інтереси. Загалом для філософських міркувань Т. Гоббса характерна орієнтація на тілесне, а тому і світ, і людину, і державу він змальовував механістично; через це у пізнанні панувала чуттєвість, а у державному правлінні – сила.

В епоху Нового часу було сформульовано теорію пізнання. Її автором уважають англійського філософа Джона Локка.

Персоналії

Джон Локк *– англійський педагог і філософ, представник емпіризму та лібералізму. Головними сферами інтересів Джона Локка була медицина, природознавство, політика, педагогіка, економіка. Займався дослідженням здібностей людського розуму. Свої спостереження він описав у роботі під назвою "Досвід про людське розуміння", написанню якої присвятив шістнадцять років. Його вважають засновником "договірної" теорії виникнення держави, він першим сформулював принцип "розділення влади" на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Джона Локка вважають автором доктрини раннього буржуазного лібералізму.*

Ідеї та погляди мислителя

Від народження мозок людини являє собою "Tabula rasa" – чисту дошку, тобто в ньому немає нічого, окрім простої здатності бути органом пізнання і мислення.

Існує два джерела знань: відчуття, які дають нам прості ідеї (біле, овальне, солодке й т. ін.), і рефлексія – діяльність розуму, спрямована на зіставлення й узагальнення простих ідей та утворення на їх основі "складних ідей".

Елементарною операцією рефлексії (мислення) є розрізняння та ототожнення.

Шлях утворення складних ідей має узгоджуватись із досвідом людської діяльності.

Зазначимо, що гносеологічні розвідки Дж. Локка, Дж. Берклі, Д. Юма та інших мислителів мали значення для науки та для усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та із чуттєво наданого матеріалу, що воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов'язана із досвідом та діяльністю; певною мірою були окреслені пізнавальні можливості цих елементів пізнання і зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці розвідки багато в чому лишались непевними та неповними. Результатом цього стало те, що у філософії сформувалась своєрідна парадигма англійського типу філософствування, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

Філософи Нового часу намагалися вирішувати не лише проблеми пізнання та суспільного життя, а й подати свої міркування у систематизованій формі, звівши їх на надійному фундаменті. Таким фундаментом систематичної філософії голландський філософ Бенедикт Спіноза вважав вчення про загальні засади світу, тобто про субстанцію (від лат. "стояти під…", "бути в основі").

Персоналії

Бенедикт Спіноза *– один із знаних філософів-раціоналістів. Народився у родині заможного торговця у португальській єврейській громаді в Амстердамі. Жив простим життям, відмовляючись*

від нагород та почестей упродовж всього життя, зокрема від престижних посад викладачів. Добре знав багато мов, а саме португальську, іврит, іспанську, італійську, голландську, французьку, латинь. Автор низки наукових трактатів. Його книги були включені в "Покажчик заборонених книг" католицької церкви.

Ідеї та погляди мислителя

Субстанція може бути тільки одна – єдина, оскільки за визначенням субстанція – це причина себе самої, тобто вона не може мати ще якоїсь причини, бо тоді перестане бути основою для всього.

Субстанція єдина та всеохоплювальна, а це значить, що вона містить усі можливі явища дійсності, у тому числі – мислення і протяжність.

У світобудові Бог і природа є те ж саме, тобто субстанція водночас є абсолютне мислення і уся реальність.

У світі порядок ідей та порядок речей принципово збігаються, а всі речі та явища постають лише різними мірами поєднання – модусами – мислення та протяжності (немає абсолютно матеріального, як і чисто духовного).

Людина є найбільш яскраве та виразне поєднання модусу-тіла та модусу-душі.

Повна свобода є характеристикою лише самої субстанції.

Людина, якщо бажає свободи, повинна здолати силу бажань і пристрастей, а для цього вона мусить пройти шляхом сходження до найвищого типу пізнання – інтелектуальної інтуїції, яка дозволяє бачити все "під кутом зору вічності", тобто відповідно до субстанціальної природи мислення.

Розвинув вчення Б. Спінози німецький філософ **Г. Лейбніц**. Він уважав, що багатогранність, рухливість і неповторність слід вважати характеристиками самої субстанції. Перший принцип його філософії – принцип "усезагальних відмінностей": у світі немає жодної речі, яка була б тотожна іншій (ні на рівні клітини, ні на рівні атомів, ні на рівні найдрібніших тіл). Порушує подібність уже навіть те, що одна річ за нумерацією є першою, а інша – другою. Отже, речі тотожні самі з собою (відмінні від інших) і займають лише їм притаманне місце у світі (так само, як крапки на лінії).

Згідно з принципом неперервності ніяка річ не може бути нулем, через те, що завжди знайдеться менша і простіша за неї. Завдяки

принципові неперервності річ прямує до нуля, а згідно з першим принципом (тотожності) ніколи його не досягає. Тому точка – це граничний випадок мінімальних відтинків, а лінія – границя кривих. Фізичної порожнечі не існує, не існує й абсолютного спокою (спокій – це дуже "повільний рух"), а в пізнанні омана постає як дуже "мала" істина. Недосяжність нуля створює певну межу змінам речей, завдяки чому вони є монадами як єдність тотожності й відмінності. Отже, якщо між монадами немає порожнечі і вони пов'язані між собою переходами, то світ загалом утримує у собі всю повноту можливих рухів, світ сам по собі самодосконалий. Характеристику світу охоплює принцип повноти і всезагальної досконалості. Монади Г. Лейбніца прості, неподільні, а тому вічні (смерті підлягає лише те, що розкладається, втрачає свою структуру, а монадам нема чого "втрачати"). Вони не фізичні точки (останні подільні), не математичні (абстрактні, не реальні), а особливі – "метафізичні", тобто надфізичні, водночас і тілесні, і духовні. Монади дуже активні. Вони породжують духовний рух, матеріальний рух і фізичні процеси. Існує три класи монад: перший становить неорганічний світ, другий – світ тварин і третій клас – це люди, причому кожному подальшому класові притаманні риси попередніх. У філософії Г. Лейбніца будь-яке судження людини є або істинним, або хибним. Істинним є те, що не містить у собі протиріччя. З огляду на "наперед встановлену гармонію" Г. Лейбніцу було дуже важко пояснити існування у світі зла і свободи волі. Він уважав, що без існування зла людина не змогла б зрозуміти добра.

Ідеї Г. Лейбніца випереджували погляди на світ як субатомний, а також значною мірою вплинули на формування філософських поглядів німецької класичної філософії.

2.4. Німецька класична філософія

Німецька класична філософія стала закономірним результатом розвитку всієї попередньої європейської філософії. Вона органічно увібрала в себе вихідну проблематику та найважливіші досягнення попередніх філософів й надала їм нового звучання, нової інтерпретації та оригінального вирішення. Німецька класична філософія збагатила європейську культуру цілою низкою ідейних надбань, без яких неможливо уявити собі сучасну інтелектуальну ситуацію в суспільстві. Фундатором німецької класичної філософії уважають Іммануїла Канта.

Персоналії

Іммануїл Кант *– засновник німецької філософії. Усе життя прожив у столиці Прусії Кенігсбергзі. Він був четвертим з одинадцяти дітей. З дитинства не вирізнявся міцним здоров'ям, ріс кволим. Багатодітна християнська родина не мала достатньо коштів для виховання дітей. Батько Канта був майстром з виготовлення сідел, а мама опікувалася домашнім господарством. Хлопчик ріс у атмосфері суворого дотримання правил моральності та побожності. Незважаючи на обмеженість у коштах, майбутній філософ набув відмінну освіту у престижній гімназії "Фрідріхс-колегіум". Батько розвивав у ньому працьовитість, а мати – фантазію і допитливість. Батьки хотіли, щоб у майбутньому Іммануїл вибрав шлях священнослужителя. Закінчивши гімназію, юнак вступив до університету Кенігсберга, на факультет теології. Обділений міцним здоров'ям, учений дотримувався суворого життєвого розпорядку, який дозволив йому прожити довше деяких своїх знайомих. Його прихильність режиму в місцевого населення часом викликала посмішку і стала приводом до великої кількості анекдотів. Часом по ньому можна було звіряти годинник, оскільки він в один й той же час виходив на прогулянку. Він завжди ходив однаковим маршрутом і приблизно на однакову відстань. Більшу частину життя філософ мав вельми скромний дохід і лише у 60 років зміг придбати будинок. Він споживав їжу тільки в обід, причому завжди з кількома друзями. Безліч ним же придуманих для себе правил Кант називав "максимами". Саме їх дотримання, вважав він, дозволяє зберігати життєві сили для праці і мати здоров'я. На основі своїх спостережень учений виробив програму для постійного підтримання власного організму. Він вважав, що для цього потрібно обливати холодною водою ноги, знаходити час для регулярних прогулянок і не спати надмірно. Одягався завжди вишукано, наслідуючи тогочасну моду.*

Дослідники у філософській спадщині І. Канта виокремлюють три періоди. **Докритичний** період – 50–60 роки XVIII ст. Основна праця цього періоду – "Усезагальна природна історія і теорія неба", у якій І. Кант вважав своїм завданням пояснити походження світів, виникнення небесних тіл та причини їхнього руху, з'ясувати, як на підставі розгляду самих лише фізичних сил і процесів можна пояснити сучасний стан Космосу. **Критичний** період – 70–80 роки XVIII ст. – дослідження "здібності" розуму взагалі, тобто щодо всіх знань, до яких він

може прагнути. У працях "Критика чистого розуму", "Критика практичного розуму", "Критика здатності судження" І. Кант сформулював провідні, на його думку, питання будь-якої філософії: "Що я зможу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватись?" **Антропологічний** період – 90 роки XVIII ст. – з'ясування питання про те, чи зможе людина за реальних умов життя здійснити своє призначення; праця "Антропологія з прагматичного погляду", де основним постало питання "Що таке людина ?"

Ідеї та погляди мислителя

Розробив космогонічну гіпотезу, згідно з якою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності; уперше поняття еволюції було поширено на космічні явища (до Канта панував погляд на Космос як на сталу й незмінну систему тіл і рухів).

Сформулював ідею "коперниканського перевороту" у філософії: він проголосив, що пізнання і знання постають результатом людської (насамперед – розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання, вибудовує розумові гіпотези та конструкції.

Пізнання не є дублюванням реальності, не є перенесенням речей у людський інтелект, а є діяльністю створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

Людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам вибудував на зрозумілих йому принципових засадах і обґрунтував з необхідністю.

Людина є творчою і діяльною; водночас чим вона активніша, тим розгалуженіші будуть її зв'язки з дійсністю і, відповідно, – ширші знання.

Найпершими джерелами знання постають чуття, через які реальність нам надається та які постачають матеріал для знання і пізнання, та розум, за допомогою якого відбувається мислення. Розум мислить, він продукує форми інтелектуальної діяльності та вміє ними оперувати.

Розум, володіючи формами думки, упорядковує та оформлює матеріал чуття накладанням на нього своїх форм.

Досвід – це узгодження інтелектуальних форм і даних відчуттів, він дає предметне наповнення нашому інтелекту. Досвідчена людина – це не просто людина, яка багато чого бачила, а яка здатна це бачене ще й перевести у певні міркування та висновки.

Річ поза сприйняттям, поза синтезом нам недосяжна й невідома. Роз'єднання речі (річ-у-собі) та предмета дає змогу побачити перспективи пізнання: адже невідому нам річ (об'єкт) можна нескінченно пізнавати, переводячи її зміст у зміст предмета пізнання. Цим роз'єднанням пояснюється також і те, що ту саму річ можуть пізнавати різні науки, вбачаючи в ній різні предмети (бо вони накладають на цю річ різні форми її упорядкування та осмислення).

В основі синтезу категорій розуму та чуття лежать типові просторово-часові схеми наших дій із речами.

Результат досвіду – предметний зміст нашого пізнання, побудований категоріями розуму.

Ідеї не стосуються досвіду, бо виходять далеко за його межі, а тому їх не можна досвідно спростувати або підтвердити. Унаслідок того ідеї можна сформулювати в їх протилежних значеннях у формі антиномій.

Визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого вибору поведінки: "Чини завжди так, щоб максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу... всезагального закону".

Людина, обираючи певний тип поведінки, повинна припускати можливість такої ж поведінки для будь-кого.

Там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування, естетичні сприйняття є цілісні, неаналітичні, непрагматичні і естетичні судження будуються як ціннісні, оцінні.

В основі історичного процесу лежать природні потреби людини. Розум рухає людськими діями, а також визначає прямування історії до справедливого, розумно організованого громадянського суспільства, де мають запанувати закони, рівність, справедливість та всезагальний мир.

Заклав основи розуміння природи правової держави: "Правова держава – держава, де існує сила права, а не право сили".

Ідеї І. Канта були позитивно сприйняті й розроблені іншими німецькими філософами.

Йоганн Готліб Фіхте зробив сферою своїх наукових зацікавлень ідею активності людини у процесі пізнання. Він уважав людину сферою будь-якої реальності. Лише за посередництва свідомості нам надається поняття реальності.

Авторська думка

Джерелом будь-якої реальності постає Я, оскільки воно є безпосереднім. Тільки через посередництво Я і разом з ним надається і поняття реальності.

Будь-яка реальність діяльна, і все діяльне є реальністю.

І оскільки єдиною реальністю є лише Я, то воно може розмежуватися тільки із самим собою: Я відрізняє себе від себе ж самого у вигляді не-Я. Із цього протистояння починає розгортатися зміст усієї реальності Я.

Реальність Я – це крапка, його відхід від себе – лінія, заперечення лінії – площина, рух площини – об'єм.

Діяти! Діяти! – ось для чого ми існуємо.

Істинною метою людського роду... є не розуміння буття, а розумне становлення через свободу.

Розвинув ідеї Іммануїла Канта у напрямі зближення форм інтелектуальної активності та буття **Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг.** Він уважав, що вихідним пунктом для знання та виявлення будь-якої реальності є Я, яке себе усвідомлює. Будь-які кроки такого самоусвідомлення постають як єдність, тотожність об'єкта та суб'єкта. Останні завжди співвідносні; сказавши "об'єкт", ми неодмінно маємо на увазі, що таким він є для когось, тобто для суб'єкта, і навпаки. Водночас вони є сторонами розуму, що усвідомлює себе, який лише один може бути початком як знання, так і реальності. Отже, такий розум є єдністю дії та споглядання. Оскільки крім Я, що себе самоусвідомлює, не існує з достовірністю нічого, та оскільки саме його діяльність є основою для появи будь-чого, то першим його визначенням буде свобода. Кожен акт першого (трансцендентального) розуму є простим волевиявленням, бажанням самоздійснення, що водночас набуває характеру споглядання, пізнання, усвідомлення. Отже, волевиявлення, бажання і свобода є первинними.

Вершиною німецької класичної філософії уважають Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, засновника філософської системи пізнання.

Персоналії

Георг Вільгельм Фрідріх Геґель *народився у Штутгарті, у родині секретаря казначейства. У цьому місті він закінчив латинську*

школу та гімназію. З ранніх років захоплювався читанням серйозної літератури, зокрема його цікавили наукові філософські праці. Коли батьки давали синові кишенькові гроші, він купував на них нові книги. Став магістром філософії у 20 років. Незважаючи на те, що багато читав й розмірковував, йому не були чужі розваги та шкідливі звички. Крім філософії, його цікавила політика й богослов'я. Гегель був неуважною людиною, унаслідок чого міг вийти на вулицю босоніж, забувши надіти взуття. За роки життя опублікував багато творів (20 томів). Думки його виявилися настільки фундаментальними, що з часом з'явився філософський напрям – гегельянство.

Ідеї та погляди мислителя

Основою світу є духовна субстанція – абсолютна ідея, яка є єдністю свідомості та самосвідомості; абсолютна ідея усе породжує, усе охоплює і все залучає у поле свого інтелектуального споглядання (рефлексії).

Принцип тотожності мислення і буття (усе, що є, породжене мисленням і може бути зведеним до нього).

Принцип усезагального зв'язку (усе пов'язане з усім).

Принцип розвитку.

Абсолютна ідея всеохоплювальна, вона не має і не може мати ніяких зовнішніх чинників для своїх дій.

Рух – це зміни, він передбачає наявність внутрішніх відмінностей, граничним виявом яких постають протилежності. Саме протилежності є граничними межами можливої мінливості будь-яких предметів і явищ у межах певної якості (протилежнішого за протилежне не існує).

Річ, осмислена через суперечності (єдність та боротьбу протилежностей), постає водночас внутрішньо цілісною, проте варіативно, різноманітно виявленою.

Абсолютна ідея проходить три основні стадії свого розвитку, що становлять її життєвий цикл, який зумовлений розвитком внутрішніх суперечностей, а оскільки абсолютна ідея являє собою єдину основу усіх явищ та процесів дійсності, то подібний цикл ніби "вкарбований" в усе на зразок своєрідного "генетичного коду" діалектики.

За умови, коли протилежності синтезуються, виникає нова якість, бо виникають нові протилежності і нові межі їх взаємодії. Абсолютна ідея повністю розгортає усі свої можливі визначення, пройшовши

шляхом еволюції природи, людської історії та пізнання. Тому весь рух завершується абсолютним знанням.

Обґрунтував думку про існування трьох рівнів діяльності свідомості: чуттєвість (це те, що надане свідомості), рефлексія (це свідома фіксація чуттєвості, розумове оперування її матеріалом) та рефлексія рефлексії (самосвідомість, фіксація свідомістю своїх власних актів).

Міра постає як єдність певної кількості з певною якістю. Якщо ж ми виходимо за межі міри, починають діяти інші кількісно-якісні характеристики. Кількість та якість невід'ємні одна від одної у мірі. Тому вони постають як відношення: такі сторони взаємодії, які взаємно заперечують, але й передбачають одна одну. Відношення характеризується як єдність та боротьба протилежностей. Але протилежності лише тоді постають у власній якості, коли набувають характеру граничних меж певного предмета. За межами цього предмета починаються якісь інші. Протилежності постають як заперечення цілості певних предметів, а інші предмети – як заперечення заперечення.

Окреслив еволюцію природи, історії та особи як єдиний, але розмаїтий процес, у якому свобода та необхідність, добро і зло, єдине та множинне, сутність і явище постають не окремими реаліями, а елементами світової цілості, причому розвиненіші форми вбирають у себе попередні, але підпорядковують їх новим законам, і, отже, утворюється не лише система співіснування, а й підпорядкування, тобто ієрархії.

Людина у своєму індивідуальному розвитку проходить усі основні моменти загального культурно-історичного процесу. Звідси випливає вимога: розглядати кожне явище історично, у розвитку та крізь його внутрішні протиріччя.

Філософія Георга Геґеля є школою мислення й певним перехрестям європейської думки, що й дотепер надає наснагу та цікаві ідеї для філософського дискурсу.

По-справжньому новатором у німецькій тогочасній філософській думці став **Людвіг Андреас Фойєрбах**. Міркуючи над причинами панування релігійного світогляду в суспільній думці того часу, він дійшов висновку, що релігія втілює віковічні людські мрії та ідеали, змальовує досконалий світ й виконує функцію компенсації людської немічності, недосконалості та страждання. На місце любові до Бога

Ф. Фойєрбах закликає поставити любов до людини, а на місце віри у Бога – віру людини у себе саму. Філософія любові здатна витіснити релігію як перекручену форму людського самоусвідомлення. Єдиним Богом для людини є лише сама людина.

Позиція

"Релігія постає як тотожний із сутністю людини погляд на сутність світу та людини. Але не людина підноситься над своїм поглядом, а погляд над нею, одухотворює та визначає її, панує над нею. Сутність і свідомість релігії вичерпуються тим, що охоплюють сутність людини, її свідомість та самосвідомість. У релігії немає власного, особливого змісту".

"Якими є визначальні риси істинно людського в людині? Розум, воля та серце. Досконала людина володіє силою мислення, силою волі та силою почуття". Тому слід повернутися обличчям до природи, у тому числі й передусім до природи людини: "У чому полягає мій "метод"? – У тому, щоб через посередництво людини звести все надприродне до природи та через посередництво природи все надлюдське звести до людини".

Отже, німецька класична філософія постала як особливий, вищий етап у розвитку європейської філософії, як концентрація проблем, ідей та надбань класичного типу філософування. Вона збагатила науку цілою низкою плідних ідей, що були розроблені з надзвичайною глибиною, розмахом та майстерністю. Водночас німецька класична філософія вичерпала ідейний і методологічний потенціал класичної філософії та постала, з одного боку, неперевершеним взірцем культури мислення, а з другого – як переддень появи принципово нової філософії.

2.5. Сучасна філософія

Сучасна філософія є цікавою й своєрідною. Її своєрідний характер полягає у тому, що вона, на відміну від попередніх епох розвитку європейської філософії, активізує і широко використовує не лише останні, найновіші концепції та здобутки, а фактично усю попередню історію філософії. Унаслідок цього вона постає надзвичайно різноманітною, строкатою, із майже неозорою широтою проблематики. Загалом вона різнопланово відображає актуальні й болючі проблеми суперечливо-

го сьогодення, демонструючи вміння поєднувати класичні ідеали й плюралізм практик сьогодення.

За загальним визнанням філософів, істориків, культурологів, політичних діячів та інших інтелектуалів, сьогодення являє собою особливий етап розвитку суспільства. Воно вирізняється надзвичайною динамікою усіх сфер суспільного життя, інтенсифікацією соціальних процесів, прискоренням темпів соціальних змін. Досвід цього століття може вмістити у себе досвід цілих епох попередньої історії – настільки він є насиченим різноманітним змістом. Досить лише згадати те, що у XX ст. людство пережило дві світові війни, жахливі за чисельністю своїх жертв, кільканадцять революцій (також часто із руйнівними наслідками), уперше вийшло за межі земного простору, проникло у світ мікропроцесів, винайшло небувалі засоби оперуванням інформації, навчилося трансплантувати органи людського тіла, дешифрувало генетичний код людини тощо. За одне це століття у культурі та мистецтві відбулася зміна кількох стилів та напрямів, виникло явище масової культури, надзвичайного розповсюдження набули засоби масової інформації. В умовах сьогодення кожна людина постає так чи інакше прилученою до всесвітньої історії, живе не лише своїм особистим життям, а певною мірою і життям усього людства. На тлі колосального збільшення масштабів людських виявів та людської життєдіяльності окремо взята людина починає губитися, розчинятися у масі, проте це лише один бік, що характеризує зміни у її становищі. Другий же, навпаки, засвідчує колосальне зростання можливостей окремої людини; це стосується і політичних діячів, і до певної міри будь-якої людини, адже сьогодні одна людина може спілкуватися (через Інтернет) із ким завгодно, може розповсюджувати свій вплив і свої думки майже безмежно. Люди, прилучені до засобів масового знищення, несуть колосальну відповідальність за наслідки своїх дій; те ж саме можна сказати і про тих, хто пов'язаний із особливо небезпечним в екологічному плані виробництвом. Надзвичайно строкатим постає сучасне життя в етнічному плані: різні народи та етноси сьогодні до певної міри перемішалися, досить яскраво проявилась культурна багатоманітність людства.

Характерні риси сучасної філософії:

постає надзвичайно строкатою, різноманітною та суперечливою за різновидами своїх міркувань та концептуальних побудов;

філософія вийшла за межі академічних аудиторій, набула визнання та розповсюдження через різні видання, публічні лекції, симпозіуми та семінари, через створення та діяльність різних філософських товариств;

змінилася мова філософії: звернена до широкого загалу, вона почала говорити зрозумілою кожній людині, інколи навіть буденною мовою;

змінилися її змістові та предметні орієнтації: для сучасної філософії не існує заборонених тем або зон; вона всюди проникає і все намагається втягнути в орбіту свої інтелектуальних осмислень;

вона не замикається лише на тому змісті, який виник у певному столітті, а, навпаки, ніби актуалізує усю попередню історію філософії;

здійснює радикальну переоцінку попередніх ідей, уявлень та цінностей;

поступово розмиваються грані між філософськими працями та працями і жанрами близьких до неї сфер інтелектуальної діяльності (філософське кіно, есеїстика, концептуальний живопис та графіка тощо).

Отже, сучасна філософія постає розмаїтою, активнодійовою та досить органічною у сучасних культурно-історичних процесах.

Сучасна наука досить швидко та впевнено перетворилась на один із провідних чинників суспільного життя. Впливаючи перш за все на виробництво, вона поступово почала втручатися і в усі інші сфери суспільного життя: медицину, мистецтво, побут, комунікацію. Заперечувати, не помічати цей вплив було просто безглуздо. Навпаки, ціла низка напрямів філософії вважає за необхідне включитися у цей всеохоплювальний рух, розглядаючи себе необхідним доповненням до розгортання конкретно-наукових студій. У своїй більшості ці напрями всіляко підкреслюють позитивні сторони наукового прогресу, виступають за розвиток науки, і тому вони отримали назву "сцієнтизму" (з англ. – *"sciens"* – наука) або, точніше, сцієнтистських напрямів. На початку XX ст. більшість таких напрямів загалом поділяла ще новоєвропейські переконання, підкріплені у XIX ст. міркуваннями Огюста Конта, що справжнє знання може бути тільки науковим; відповідно і філософія справді може бути вартою чогось лише за умови, що вона також стане науковою, тобто органічно увійде у сукупність наук. Але для того, щоб це здійснилося, необхідно змінити як предмет, так і методи філософії. Її предметом повинно бути науковчення, тобто вчення,

яке чітко визначить особливості та сутність науки, буде свідомо розробляти методологію наукового пізнання, а за методами філософія не повинна суттєво відрізнятися від інших наук; принаймні вони мають бути точними, такими, що можуть бути широко використаними та піддаються перевірці (це переконання на початку XX ст. поділяли Е. Гуссерль, Л. Вітгенштейн, Б. Рассел та інші).

Зверніть увагу

Сцієнтистські напрями намагалися відокремити науку від усіх інших недостовірних видів знання. Це завдання намагалися виконати представники так званого "логічного позитивізму", або неопозитивізму.

У XX ст. утворилося три основних осередки логічного позитивізму: 1) у Відні діяв "віденський гурток", очолюваний М. Шліком (1882–1936); 2) в Англії неопозитивізм був представлений іменами Л. Вітґенштейна (1889–1951) та Б. Рассела (1872–1970); 3) нарешті, у першу декаду XX ст. у Львові був організований філософський семінар, який поклав початок функціонуванню Львівсько-Варшавської філософської школи. Засновником її був випускник Віденського університету К. Твардовський (1866–1938).

Програмні положення неопозитивізму були сформульовані у працях М. Шліка, Л. Вітґенштейна, Б. Рассела та деяких представників Львівсько-Варшавської школи (Я. Лукасевич, С. Лесьнєвський, А. Тарський).

М. Шлік сформулював засади процедури під назвою "верифікація" – перевірка на істинність. Суть її була загалом простою і зрозумілою: щоби зробити науку точнішою, треба її перевірити шляхом співставлення із фактами. Проте співставленню треба було піддати провідні, а не другорядні положення певної теорії, і зробити це необхідно із дотриманням суворих вимог апарату математичної логіки.

Верифікація передбачала таку послідовність дій: виділення провідних положень певної теорії; зведення їх до простих, далі неподільних "атомарних суджень"; виділення у реальності таких само "атомарних фактів"; співставлення "атомарних суджень" із "атомарними фактами" та обґрунтування отриманих результатів. Передбачалося, що встановлення відповідності суджень фактам засвідчить істинність відповідних положень, суперечність – хибність, а неможливість співставлення постане основою для оцінки певних положень як безглуздих.

На початку 20 рр. XX ст. був виданий твір Л. Вітґенштейна "Логіко-філософський трактат", який був сприйнятий Б. Расселом як концептуально-теоретична засада для всієї сцієнтистської філософії. У праці стверджувалося, що дійсність являє собою не більше, ніж сукупність фактів та подій, які можна фіксувати та передавати за допомогою мовної діяльності. Якщо ми прагнемо точності знання, то повинні прагнути і точності використання мови. Точна мова – це мова наукової термінології, що відповідає вимогам математичної логіки. Проте практична спроба здійснити верифікацію хоча б найпростіших наукових теорій закінчилася невдало. Поступово почала викреслюватися думка про те, що науку та наукові теорії не можна звести до фактів та логіки, що вони являють собою значно складніше утворення.

Неопозитивізм же намагався відстоювати свої позиції введенням нових ідей: або ідею послабленої верифікації, або ідею фальсифікації, або – конвенціональності. Ідея фальсифікації пропанувала вважати, що наукове знання не є завершеним, а тому у певному конкретному виявленні воно може бути піддане певному спростуванню; ненаукове знання спростувати неможливо (К. Поппер).

Конвенціалісти вважали, що вихідні положення науки усталюються тоді, коли їх згідна прийняти переважна більшість науковців ("конвенція" – угода).

Отже, представники неопозитивізму зробили вагомий внесок у розроблення математичної логіки та вдосконалення мови науки. Під впливом ідей та діяльності неопозитивізму суттєво змінилися уявлення про науку: стало зрозумілим, що наука містить у своєму змісті такі елементи, які не можна співставити із фактами; це, наприклад, ідеалізовані об'єкти, певні принципи, певні положення, що фіксують особливості людської інтелектуальної діяльності. Тобто сьогоднішнє розуміння науки, яке сформувалося багато в чому завдяки діяльності неопозитивістів, розглядає її як сукупність інтелектуальних засобів, покликаних оптимізувати наші взаємини із дійсністю, а не як картину дійсності. Традиції неопозитивізму розвивалися далі у межах так званої аналітичної філософії.

Представники постпозитивізму Т. Кун, І. Локатос, М. Полані, П. Фейєрабенд та інші, розглядаючи науку як складне явище, почали

доводити, що вона історично розвивається, що на неї впливають соціальна історія, культура, особистості вчених.

До сцієнтистських напрямів належить також Марбурзька школа *неокантіанства*, найбільш авторитетними представниками якої були Г. Коген та Е. Кассірер. Обидва присвятили значну частину своїх праць дослідженню вихідних засад наукового пізнання. Г. Коген виділяв три види інтелектуальної діяльності: теоретичну (наука), практичну (етика), естетичну (мистецтво), але вважав, що в основі їх всіх лежить інтелектуальне конструювання предмета. Е. Кассірер переконливо доводив, що самі по собі факти не вирішують долю наукової теорії, навіть якщо вони суперечать останній. Теорія може змінитися лише тоді, коли будуть помічені суперечності в її внутрішній будові. Тоді виникне потреба усунути ці суперечності шляхом конструювання нових предметних визначень дійсності, але це, врешті, приведе до інакшого бачення і теорії, і реальності. У подальшому ситуація повторюватиметься, але її результатом буде суттєве збагачення того предметного змісту, який ми будемо бачити в дійсності.

Представники напряму "радикальна епістемологія" Е. Глазерсфельд, У. Матурана стверджували, що людські знання постають за своєю суттю інтелектуальним конструюванням. Їх завдання полягає не у представленні реальності, а у її творенні на основі внутрішнього структурування інтелектуальної діяльності. Проте в такому підході вже зникає різке розмежування наукового та ненаукового знання.

Релевантними напрямами сучасної філософії є ті, які концентруються на осмисленні людини. Їх важливість зумовлена низкою факторів, а саме: прагненням збереження людства на тлі світових й локальних воєн; боротьбою за права людини, переосмисленням ідей щодо того, що робить людину людиною, тощо. Як результат у лоні філософії сформувалася низка напрямів антропологічного характеру: феноменологія, екзистенціалізм, філософська антропологія, персоналізм, прагматизм, фройдизм та неофройдизм тощо.

Поняття

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – напрям у філософських дослідженнях початку XX ст., буквально означає вчення про феномени (явища, які осягаються у чуттєвому досвіді, об'єкт чуттєвого споглядання). Основне

гасло вчення: "Назад до самих речей!". Засновником феноменології уважають німецького філософа Едмунда Гуссерля.

За своїм змістом феноменологія займає проміжне становище між сцієнтизмом та антропологією й культурологією. Засадничі ідеї цього вчення були закладені **Е. Гуссерлем.**

Ідеї та погляди філософа

Стверджував, що людина завжди має справу з феноменом, тобто з тим, що нам надано, що перед нами з'явилося.

Феномен наявний у свідомості; отже, він у ній вибудований.

Процедура очищення дій свідомості від усього зайвого, привнесеного у феномен звичками, наявними поясненнями світу тощо, отримала назву феноменологічної редукції.

Феномен – це єдине, що нам надане як реальність. У справжній зміст феномену слід залучити всю багатобарвність людської суб'єктивності і прагнути не стільки очистити феномен, скільки прийняти його в усьому його багатстві та неповторності.

Поняття

ЕКЗИСТЕНЦІОНАЛІЗМ, АБО ФІЛОСОФІЯ ІСНУВАННЯ – напрям у філософії XX ст., що позиціонує й досліджує людину як унікальну духовну істоту, яка здатна до вибору власної долі. Основним виявом екзистенції є свобода, що визначається, як відповідальність як результат свого вибору. Засадничим положенням екзистенціалізму є твердження: екзистенція (існування) передує есенції (сутності).

Характерні риси екзистенціалізму:

на перше місце висуваються категорії абсурдності буття, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті;

особистість має протидіяти суспільству, державі, середовищу, ворожому іншому, адже усі вони нав'язують й свою волю, мораль, свої інтереси й ідеали;

поняття відчуженості й абсурдності є взаємопов'язаними та взаємозумовленими у літературних творах екзистенціалістів;

вищу життєву цінність екзистенціалісти вбачають у свободі особистості;

існування людини тлумачиться як драма свободи;

найчастіше у художніх творах *застосовується прийом розповіді від першої особи.*

Екзистенціалізм підкреслює, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу волі, вибору засобів їх реалізації. Формами вияву людської свободи є творчість, ризик, пошук сенсу життя, гра тощо.

Зверніть увагу

Засновником філософії екзистенціалізму вважають німецького філософа Мартіна Хайдеггера, хоча сам він так не вважав і навіть називав свою філософію інакше – "фундаментальна онтологія". У центрі його роздумів, безумовно, знаходилась людина. Присутній був у М. Хайдеггера і інший принципово важливий для екзистенціалізму момент: розглядати людину не ззовні, не як об'єкт спостереження та вивчення, а із середини її феноменального світу. На його думку, існує принципова відмінність між людиною та іншими речами і явищами. Усі людські ставлення передбачають буття, бо все, що б не постало перед нами, фіксується перш за все як те, що є. Проте саме буття не стоїть перед людиною у вигляді якогось окремого об'єкта, воно лише присутнє у будь-якому ставленні до будь-якого об'єкта, як модус цього ставлення або як нескінченний та недосяжний горизонт людської предметності: коли ми рухаємося, ми бачимо, що горизонт є ось там, де ота вежа, але коли наближаємося до вежі, горизонт знову опиняється попереду. Так, буття постає перед нами як рух у часі. У праці "Буття й час" філософ стверджує, що смерть – природне та логічне завершення буття, лише вона надає людському життєвому блуканню завершення, а отже, і сенсу. Проте людей вона лякає, бо за відсутністю нових можливостей вони бачать лише порожнечу. Під тиском страху смерті людина починає гарячково завантажувати себе різними повсякденними справами, входить у "стурбоване" ставлення до всього і перетворюється на "Воно" – дещо середнє та посереднє, бо прагне "жити як всі". Фактично людина є "вартовим буття", "при-бутті-перебуванням", тобто унікальною демонстрацією можливих виявлень буття, але страх смерті веде її до зради своїй унікальності. Виходом з ситуації є гідне мислення.

На відміну від Мартіна Хайдеггера, який розглядав людину у фундаментальній єдності із буттям, французький екзистенціаліст Жан-Поль Сартр зосередився виключно на людині, її внутрішньому

самовідчутті та переживанні свого буття. Смерть він оцінює негативно, як припинення вибору та свободи. Але він також вважає її суттєвим чинником життя. Чому люди не реалізують своєї свободи? Є дві цьому причини: 1) страх смерті змушує людину ховатися від неї, живучи "як усі"; 2) свобода вимагає відповідальності, бо коли ти діеш від себе, а не за вказівкою чи не так, як усі, треба мати сміливість взяти на себе відповідальність за всі можливі наслідки таких дій.

Інший французький філософ-екзистенціаліст знаменитий письменник Альберт Камю створив свій варіант філософського осмислення переживання людиною свого буття. Його філософія змальовувала буття людини як "буття в абсурді", причиною якого поставала уся ситуація самовідчуття людини сучасної цивілізації. Ця людина зреклася абсолютів, але, якщо б і хотіла в них вірити, усе одно ніде їх не знаходить. Тому в своєму есе про Сізіфа філософ пише, що єдиним найпершим питанням філософії може бути лише питання про самогубство, яке він формулює так: чи варте життя того, щоби бути живим? Це питання кожна людина може вирішити лише сама наодинці із собою.

Треба сказати, що окреслені ідеї основних представників екзистенціалізму мали великий вплив на громадську думку середини та другої половини XX ст., на мистецтво, навіть політику. Ця філософія, справді, поставила людину обличчям до найперших питань життя, зробивши внутрішній світ людини єдиним вихідним пунктом для розуміння всіх аспектів життя. У кінцевому підсумку ця філософія закликала людину бути гідною своїх власних якостей, боротися за свою гідність та збереження своєї індивідуальності.

Окрім згаданих філософів, до екзистенціалістів належали М. Мерло-Понті, Г. Марсель, Н. Аббаньяно, М. Де Унамуно, Х. Ортега-і-Гасет (у певний період творчості). Під значним впливом екзистенціалізму перебувало багато діячів мистецтва; це, наприклад: письменники К. Або, Х. Кортасар, А. Моравіа, К. Ое, М. Фріш, кінорежисери А. Бресон, І. Бергман, А. Тарковський, художник П. Пікасо та інші.

Поняття

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ – філософське вчення про природу (сутність) людини, напрям західноєвропейської (переважно німецької) філософії першої половини XX ст., що випливає із ідей

філософії життя (В. Дільтея), феноменології Е. Гуссерля та інших напрямів, у межах яких робилася спроба відтворити цілісність поняття про людину шляхом використання й тлумачення даних різних наук – біології, психології, етнології, соціології тощо.

Характерні риси філософської антропології:

особливий тип філософської рефлексії – самосвідомість культури у такі періоди її розвитку, коли біосоціальний індивід стає проблемою для себе самої;

сторія філософсько-антропологічної думки не є рівномірно безперервним розвитком ідей, понять, принципів. Кожна історична епоха має свою своєрідну антропологію як спосіб розуміння людини.

Представники антропології М. Шелер, А. Гелен, Е. Ротхакер, Г. Плеснер наполягали на тому, що найпершим об'єктом філософського дослідження повинна бути людина, проте людину слід розглядати та вивчати всебічно, у всіх її виявах та характеристиках, залучаючи до її розуміння результати багатьох наук. Зокрема Макс Шелер у праці "Становище людини у космосі" стверджує, що людина постає унікальним явищем світу, оскільки лише вона прилучена до буття як такого. Наслідком такого прилучення постає людська орієнтованість на цінності: людина перш за все є носієм цінностей, а це значить, що її первинним ставленням є ставлення позитивне. Воно виявляється у ставленні до інших, найвищим проявом якого постає любов, бо любов – це унікальна зустріч із іншим, рівним тобі буттям і входження із ним у співзвучність. Але найвищою любов'ю є любов до Бога, оскільки лише в ній знаходить повний вияв унікальність людини, її ставлення до буття та ціннісні засади. Проте в реальному житті вищі людські цінності скоріше виявляють себе безсилими, а звідси випливає основне завдання людського життя – поєднати духовне із силою життя. Ще один представник напряму Арнольд Гелен у праці "Людина. Її природа та її становище у світі" наголошує, що вихідною особливістю людини постає її недостатність та незавершеність, тобто її непристосованість до виживання на основі біологічних завдатків. Цю недостатність людина компенсує, створюючи культуру – через неї людина надолужує природну обмеженість та досягає відкритості для себе світу. Але історично культура тяжіє до раціоналізації, що веде до втрати людської єдності із світом. Звідси випливає завдання:

повернутися до коренів культури, де панують безсвідомо-вітальні сили.

Зауважимо, що до безумовних досягнень представників напряму належить акцентування на проблемах сучасної людини.

Поняття

ПЕРСОНАЛІЗМ – напрям антропологічного спрямування, представники якого стверджують, що вирішальним для людини є не якісь певні її характеристики та властивості, а те, що вона є особа (лат. – "persona"), точніше – особистість.

Представниками персоналізму є французький філософ Е. Муньє та російський філософ М. Бердяєв, хоча засадничі ідеї висловлювали німецькі й американські мислителі XIX ст.. Так, Е. Муньє розглядав особистість як вияв вищої, абсолютної духовної сутності в людині. Людина не знає ніяких меж і перебуває у постійному творчому становленні, яке є різновидом входження у буття. Усе, що сприяє розвитку особистості, було прийнятним для персоналізму. М. Бердяєв декларував те, що лише особистість може нам пояснити, чим є людина, а не навпаки. Особистість же є абсолютна, тобто божественна духовна одиниця, а тому вона у вихідній своїй якості постає як абсолютна свобода, тобто свобода геть від усього, у тому числі і від Бога, бо і у ставленні до Бога особистість має можливість визначатися сама. Відчути в собі особистість, зрозуміти та оцінити її – усе це значить перейти в особливий, творчий режим буття.

Поняття

ФРЕЙДИЗМ – філософський напрям, який вбачає обумовленість явищ, творчості, культури та історії загалом, психологічними факторами, явищами несвідомого. Перетворенню первинного несвідомого слугує сублімація психосексуальної енергії, компенсація почуття неповноцінностей, інтеграція елементів колективного несвідомого або персоніфікація умов первинної травми народження – відповідно у різних школах фрейдизму.

Персоналії

Зигмунд Фрейд *– австрійський психоаналітик, психіатр і невролог. Мав звання доктора медицини, професора, почесного доктора права Університету Кларка і був іноземним членом Лондонського*

королівського товариства, володарем премії Гете, почесним членом Американської психоаналітичної асоціації, Французького психоаналітичного суспільства і Британського психологічного товариства. Його вчення справило значний вплив на психологію, медицину, соціологію, антропологію, літературу й мистецтво XX ст.

Ідеї та погляди філософа

Визначив структуру людської психіки (вона нагадує айсберг): найбільша, прихована, але й найпотужніша частина – це несвідоме; за змістом це є вияви у людській психіці найперших та найпотужніших інстинктів життя; видима частина "айсберга" складається із двох частин: це, по-перше, свідоме, тобто контрольоване станом бадьорої психіки, та, по-друге, надсвідоме – те, що привнесене у людську свідомість культурними правилами та нормами соціального життя.

У зміст несвідомого входять перш за все два найпотужніших інстинкти: "лібідо" – сексуальний інстинкт та "танатос" – інстинкт смерті і руйнування. Усе живе повинно народжуватись та вмирати, тому воно водночас прагне до самопродукування та знищення вже наявного.

Інстинкти вимагають того, що заборонено культурою та нормами соціального життя. Через це людське Я опиняється у ситуації "між молотом та наковальнею": з одного боку тиснуть страшні за силою та недозволені за прямою реалізацією інстинкти, а з другого боку – соціально культивовані правила і норми.

Внутрішня напруга здатна зруйнувати людську особистість, тому треба знайти способи "розвантаження" психіки. З одного боку, суспільство завжди припускало існування деяких "дозволених форм недозволеного" – це оргії давніх культів, деякі свята (наприклад, купальська ніч), танці, балет, показ мод та ін.; з другого боку, існують форми "сублімації" – непрямого вивільнення – енергії несвідомого, наприклад, малювання оголених тіл, писання кримінальних романів тощо.

Зверніть увагу

Вплив фрейдизму на світову громадську думку у 20–30 роки XX ст. був величезний. Це вчення сприяло розгортанню "сексуальної революції". Найважливішим же постає те, що воно вже неспростовно доводило: людину та її поведінку не можна звести до розумових розрахунків. Людина постає складнішою, ніж це, що в цілому презентувалося у поглядах мислителів.

Учні та послідовники З. Фрейда розвинули й збагатили його вчення. А. Адлер, Е. Фром, К.-Г. Юнг та інші дослідники розширили розуміння природи несвідомого та його виявів. Зокрема К.-Г. Юнг стверджував, що несвідоме характеризує корені людської психіки, найпершим виявом яких були формотворення у вигляді символізації. Людську здатність творити символи, наділяти їх глибинними сенсами він пов'язував із несвідомим. Така здатність, на його думку, має не лише індивідуальний характер, а присутня у колективному психічному житті. До наукового обігу він увів поняття "колективного несвідомого", що пронизує усі форми культури. Ключ до розуміння певної культури лежить у її вихідних символах, в яких дослідник повинен виявити сталі формотворні структури, що їх К.-Г. Юнг назвав "архетипами" (первинними структурами). Сприйняття архепитів постає вирішальною засадою сприйняття певної культури та входження у її духовний зміст, а свідоме культуротворення передбачає виведення у сприйняття нових форм виявлення архетипів або хоча б їх використання.

Отже, у несвідомому знаходить своє виявлення енергія буття до самопроявів та самозасвідчення, яка вводить людину у складні аспекти власного самоусвідомлення та взаємин із іншими людьми. Загалом же філософські течії антропологічного напряму досить глибоко і виразно окреслили ту ситуацію, в якій людина XX ст. себе виявляла та усвідомлювала.

Сучасна філософія представлена низкою цікавих культурологічних та історіософських напрямів, які намагалися осмислити суспільство, його історію та проблеми й запропонувати адекватні відповіді на виклики сьогодення.

Так, німецький філософ О. Шпенглер у книзі "Присмерк Європи" презентував самобутню концепцію розвитку культури та історії. Він уважав, що історія людства являє собою сукупність співіснуючих культур, які характеризувалися ним як замкнені або локальні, тобто не проникні ззовні. Кожна культура базується на дусі певного народу, який її творить, а оскільки цей дух за суттю є той же самий у всіх явищах культури, то звідси О. Шпенглер зробив висновок: усі без винятку вияви певної культури містять у своїй основі якийсь єдиний "прафеномен", тобто найперше формоутворення. Звідси випливало, що уся культура характеризувалася принциповою внутрішньою єдністю. Щоби цю єдність усвідомити, потрібно винайти, відкрити згаданий

“прафеномен”, який і постане відмичкою для поглибленого розуміння будь-яких явищ певної досліджуваної культури. Унаслідок такого ходу міркувань культурологічне вчення О. Шпенглера отримало назву “морфології культури”, тобто вчення про найперші форми культури.

Отже, за О. Шпенглером, кожна культура має свою внутрішню цілісність, але кожна культура проходить чотири періоди свого життя: весна, літо, осінь та зима, тобто вона спочатку іде вгору, але, досягнувши вершини, починає занепадати. О. Шпенглер точно визначав цей момент: він стверджував, що культура починає занепадати тоді, коли переходить у стадію цивілізаційного розвитку. В основі європейської культури, на думку О. Шпенглера, лежить світ античної культури із її так званим “аполонівським духом”, тобто із її прагненням до ясності, чіткості, гармонійності. Антична культура вичерпала свої внутрішні можливості за часів елінізму. Лише після цього на теренах Європи утворився принципово новий тип культури, пронизаний духом містицизму, відчуттям нескінченних простору та часу, відчуттям провідної ролі у бутті невизначеної, але активної життєвої енергії. Проте від епохи Відродження у ній починає домінувати так званий “фаустівський дух” – дух невизначеного прагнення до вищого, більшого, ефективного. Цей дух веде до наживи, продукування, і він, на думку О. Шпенглера, веде Європу до занепаду і загибелі.

Інший дослідник, англійський філософ А. Тойнбі, у праці “Осягнення історії” стверджує, що історія постає як єдність і сукупність певного числа, а саме двадцять однієї цивілізації. Що таке цивілізації? За А. Тойнбі, історія людства являє собою не сукупність фактів, а вияв неперервності процесів життя, яке набуває конкретних форм як відповідь на виклик з боку умов та обставин, за яких воно здійснюється; такими конкретними формами виявів життя і постають цивілізації. В їх основі лежить продукування кращою частиною суспільства певних сенсів та цінностей, що найбільш щільно концентруються у певного типу релігіях. Отже, тип цивілізації та релігія постають взаємопов’язаними явищами. А. Тойнбі також вважає, що цивілізації можуть вичерпувати свій творчий потенціал, і це відбувається тоді, коли духовна еліта вироджується, а на перший план в суспільних процесах виходить ділова еліта; водночас релігія втрачає свої духовні прагнення. На відміну від О. Шпенглера, А. Тойнбі вважав, що цивілізації перебувають між собою у більш тісних зв’язках, які можуть поставати не лише у вигляді

історичного співіснування (хоча цей тип зв'язку і домінує), а й у вигляді історичного наслідування. За А. Тойнбі, європейська цивілізація переживає кризові явища, проте задля їх подолання необхідно повернутися до найперших духовних цінностей, тобто певною мірою повернути релігії належне місце у суспільному житті через творення єдиної світової релігії.

У поясненні суспільного та історичного поступу релевантне значення мають концепції технічного детермінізму. Представники технократичного підходу (У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, Д. Белл та інші) стверджують, що переможну ходу технічного прогресу вже ніхто і ніколи не зможе зупинити і що техніка загалом відіграє позитивну роль у розвитку суспільства. Безумовно, наявні і її негативні вияви, проте вона і лише вона сама зможе їх подолати або нейтралізувати (техніка – двосторонній меч). Представники технократичного підходу презентували поняття "постіндустріального суспільства", яке, на їх думку, являє собою новий стан суспільства, де на основі технічного прогресу встановляться безконфліктні суспільні відносини, буде досягнутий новий рівень матеріального забезпечення та інтелектуального життя. Наприкінці XX ст. найбільш відомим представником цього напряму постав американський соціолог Е. Тоффлер, що розробив концепцію так званої "третьої хвилі": історія людства пройшла через сільськогосподарську (перша хвиля), індустріальну революцію (друга хвиля) і у 60 роки XX ст. вступила у період третьої хвилі – технологічної революції, наслідком якої буде виникнення технотронного, постіндустріального суспільства; для останнього будуть характерними нові відносини із природою, оскільки через запровадження найновітніших генних та інформаційних технологій людська діяльність уже не буде руйнувати природу, перетворення інформаційних процесів у найперший засіб людської діяльності, реалізація нових можливостей для інтелектуальної діяльності тощо. Представники технофобії (Л. Мемфорд, Т. Адорно) наполягають на тому, що технічний прогрес веде людство до загибелі чи-то внаслідок екологічної катастрофи, чи-то внаслідок духовної деградації, оскільки, на їх думку, кожний крок уперед у розвитку техніки веде до появи нових, значно складніших проблем, що, врешті, і знищать людство.

Серед напрямів культурологічного спрямування заслуговує на увагу філософський структуралізм.

Поняття

ФІЛОСОФСЬКИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ – це напрям, який трактує явища буття як певну структуру, частини якої пов'язані між собою і утворюють більш всеосяжну систему або структуру. Як метод дослідження виникає у лінгвістиці, літературознавстві, психології, теорії етнографії при переході цих наук від переважно описово-емпіричних до абстрактно-теоретичних досліджень.

Засновником і визнаним класиком цього напряму уважають Клода Леві-Строса. Представники напряму Клод Леві-Строс, Мішель Фуко, Жак Деріда, Жан Лакан та інші у своїх дослідженнях прагнули обґрунтувати гуманітарне знання і теоретичну науку. Вони вважали, що в основі всіх свідомих актів людини лежать певні сталі структури (звідси – назва течії), які визначають не зміст, а лише внутрішню будову як дій свідомості, так і їх результатів (перш за все – культури). Пізнання означених структур відкриває шлях до розуміння підвалин тої чи іншої культури. Основний акцент структуралісти робили на виявлення структури як сукупності прихованих відносин, інваріантних за деяких перетворень та залежних від неї системно набутих характеристик.

Зверніть увагу

Клод Леві-Стросс зосередив увагу на дослідженні міфологічної свідомості, справедливо вважаючи, що вона, як початкова, містить у своїй основі певні вихідні для людської свідомості структурні утворення, які у подальшому розвитку історії не зникають, а лише трансформуються та доповнюються іншими. Вивчивши колосальну кількість міфологій та міфологем, дослідник дійшов висновку, що в основі міфологічної свідомості лежить механізм опосередкування – медіації: людська свідомість перш за все фіксується та зосереджується на найбільш разючих і контрастних елементах свого сприйняття, проте, будучи не здатною їх органічно поєднати, вона намагається через низку опосередкувань звести їх до таких опозиційних пар, які для неї є більш прийнятними та зрозумілими. Наприклад, життя та смерть зводяться до єдності війни та миру, а останні – до посіву та жнив тощо. Дослідження Клода Леві-Стросса дозволили краще зрозуміти природу цілої низки символів культури, а також пролили додаткове світло на сутність логічних операцій людського мислення.

Слід зазначити, що структуралізм мав великий вплив на сучасну культурологію та мистецтвознавство, певною мірою його досягнення використовувались і представниками інших філософських течій.

У сучасній філософії вагоме місце належить релігійній філософії. Інтерес до релігійної філософії у XX ст. можна пояснити тим, що на тлі колосального прискорення соціальної динаміки все більш проблематичними постають як окрема людська індивідуальність, так і життєва доля окремої людини. До цього варто додати також і те, що той самий науковий прогрес дозволив побачити людину складнішою, ніж це уявлялося раніше: стало зрозумілим, що людину не можна звести до природного еволюційного процесу, що за певними характеристиками вона постає унікальним явищем дійсності. Через це людські погляди мимоволі звернулись до релігії, оскільки релігійне бачення дійсності із його трансценденталізмом виводило людину за межі простого перехрещення природно-космічного процесу, дозволяло побачити її прилученою до особливих, найперших та вихідних засад буття. Поширення в умовах сучасного філософського дискурсу набула філософська концепція неотомізму.

Поняття

НЕОТОМІЗМ – головний напрям неосхоластики, що вбачає у вченні Томи Аквінського найдосконаліше вираження "вічної філософії". Офіційна філософія католицизму, сучасна версія томізму, який є християнською адаптацією філософії Арістотеля. Одним з основних принципів філософії Томи Аквінського є ідея гармонійної єдності віри та знання, релігії та науки. Сучасні його послідовники стверджують, що віра й знання, релігія й наука перебувають у беззаперечному синтезі. Причому це поєднання базується на догматичному твердженні, що обов'язковим, органічним для філософії є божественне одкровення.

Визнаними представниками, можна сказати, корифеями неотомізму є французькі філософи Ж. Маритен, Е. Жільсон та американський філософ Ю. Бохеньський. Усі вони вважали себе відданими вихідним ідеям філософії Св. Томи і намагалися розвивати їх далі та інтерпретувати. Перш за все представники неотомізму наполягали на тому, що їх філософія являє собою рідкісну для XX ст. позицію послідовного реалізму: вони аргументували думку про те, що світ речей нам наданий реально, що він не являє і не може являти собою чогось на зразок марева або

видимості, адже Бог як Творець світу не інтригував і не намагався ввести людину в оману. Отже, світ є першою та справжньою реальністю.

У розумінні людини неотомісти також дотримуються вихідних тез Св. Томи, тобто вони наполягають на єдності в людині душі й тіла, уважають, що пізнання розпочинається із відчуття, із реальних контактів людини із дійсністю, але ці контакти врешті мають активізувати наш розум, який потенцію пізнавального акту переводить у дійсність. Досить активними неотомісти поставали у політичній діяльності XX ст.: вони виступали із гаслами соціальних та церковних реформ, підтримували боротьбу за мир, сприяли поширенню благодійницької діяльності.

Авторитетним напрямом релігійної філософії була також протестантська теологія, яка набула назву негативної, оскільки різко підкреслювала принципову неспівмірність Бога та світу, а через це і неможливість розумового осягнення Бога (неотомісти, йдучи за Св. Томою, наголошували на необхідності орозумнення волі). Засновником "діалектичної теології" протестантизму вважають німецького філософа К. Барта. Вихідна теза його філософії: Бог постає принципово недосяжним для світу, і поза Його волею немає і не може бути людського із Ним діалогу. Тому за людиною лишається лише одне – віра: щира, віддана, непохитна. Бог же сам відкриває себе людині та світу тоді, коли вважає це доречним.

Серед філософських течій релігійного спрямування варто згадати також теософію (О. Блаватська, Р. Штайнер), учення "живої етики" (О. Реріх) та російську релігійну філософію (М. Бердяєв, П. Флоренський), ідеї яких мали і мають неабиякий вплив і поширення. Представники теософії ("теос" – бог, "софія" – мудрість) ґрунтували свої твердження на тезі про те, що релігії усього світу ведуть розмови про одне й те саме – про виявлення божественного у ставленні до людини, проте розмови ці відрізняються мовами, образами, повнотою та ступенем внутрішнього зв'язку. Якщо ж відслідкувати оте єдине та належним чином його зрозуміти, ми зможемо ближче підійти до осмислення сутності божества. Із цієї тези випливала також теософська пропаганда екуменізму – руху за об'єднання усіх релігій світу. Учення "живої етики" базувалося на переважно етичних тезах давньоіндійських філософсько-релігійних течій, називаючи себе різновидом йоги. Воно стверджувало матеріальність усього існуючого, щоправда, проводячи розрізняння тонкої матерії і грубої. У людському єстві жива етика

нараховувала сім шарів сутностей, що ієрархічно сходили до божественної тілесності, тому життєве завдання людини вбачалося у тому, щоби пройти шляхом самовдосконалення і підпорядкувати своє життя вищому шару. Це вчення є досить поширеним в Європі, у тому числі і в Україні. Особливу роль представники цієї філософії відводили так званій "софійності" світу, виводячи божественну премудрість, втілену в творінні та у діяннях Христа, майже на рівень особливої божественної іпостасі.

Перегукувалася із різного роду філософськими течіями й традиціями і філософія постмодерну.

Поняття

ФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНУ – світоглядно-мистецький напрям, що виник та існує за епохи постмодерну й ґрунтується на відмові від парменідівського розуміння буття (як чогось стійкого, непорушного, вічного, що перебуває за світом кінцевих явищ). Відлік його існування зазвичай ведеться від 60 рр. XX ст. Передумовами появи постмодерну стало розчарування в ідеалах модернізму: безповоротності прогресу, вирішенні наукою й технікою глобальних проблем людства, цілісності світу, існуванні загальнолюдських цінностей. Для постмодернізму характерні розмиття меж мистецьких жанрів і напрямів, усунення відокремленості масової культури від елітарної, автора від глядачів (читача), проголошення відносності істини та цінностей, недовіра до авторитетів, деконструкція, гра та іронія.

Характерні риси постмодерну:

невизначеність, культ неясностей, помилок, пропусків;

фрагментарність і принцип монтажу;

"деканонізація", боротьба з традиційними ціннісними центрами;

"усе відбувається на поверхні", відсутність психологічних і символічних глибин;

позитивна іронія, що затверджує плюралістичний всесвіт;

змішання жанрів, високого і низького, стильовий синкретизм;

театральність, робота на публіку, обов'язкове врахування аудиторії;

зрощення свідомості із засобами комунікації, здатність пристосовуватися до їхнього становлення та рефлексувати над ними.

Уперше термін "постмодернізм" згадується у роботі німецького філософа Рудольфа Панвіца "Криза європейської культури". Як

філософська категорія він набув поширення завдяки філософам Жаку Дерриді, Жоржу Батаю, Мішелю Фуко і особливо книзі французького філософа Жана-Франсуа Ліотара "Стан постмодерну". Філософський постмодерн включив у свій зміст певні перегукування із різними філософськими течіями та традиціями, і це тому, що він проголосив тезу про остаточне окультурювання людини та усіх її дій і прагнень. На думку постмодерністів, майже про все можливе у людському житті та у людських виявленнях уже щось сказане, у тому числі – і філософією. Тому ґрунтом для сьогоднішніх філософствувань постає світ культури, а не якихось первинних, до або позалюдських реалій. Філософствувати сьогодні – це не відкривати щось таке, чого ще ніхто не відкрив, а вести відкритий, невимушений діалог із культурними нашаруваннями всіх часів і народів, прочитуючи їх так, як тільки можливо, бо останнє і буде свідченням того, як виглядає людське розуміння сьогодні.

Сучасна філософія містить широкий спектр підходів до розв'язання найрізноманітніших проблем людського буття. Але центральними серед них є проблеми осмислення тенденцій розвитку сучасного суспільного життя, проблеми людини, засад її буття та її можливостей. І хоча загалом із кожним окремо взятим філософським підходом до проблем сучасного життя можна в чомусь і не погодитися (бо є певні однобічності в їх інтерпретації життєвих питань), однак безсумнівним є факт активного творчого життя філософії XX ст., плідного діалогу різних течій і шкіл навколо болючих проблем сучасності епохи.

2.6. Філософія в українській культурі

Історично сталося так, що українська філософія не набула світового визнання, проте вона має цілу низку таких особливостей, що роблять її своєрідною, унікальною та неповторною. Постаючи в основному внутрішнім явищем української культури, вона тим не менш не була ізольованою від світових філософських процесів і в кожну епоху української історії концентровано виражала її інтелектуальну сутність. У наш час українська філософія набула можливості самостійного розвитку на тому багатющому історичному ґрунті, який постає її реальною спадщиною. Українська філософія в реальному своєму існуванні є складовою загальносвітового філософського процесу, більш точно – процесу розвитку європейської філософії.

Українська філософія – це явище переважно внутрішнє стосовно до української культури, тобто вона виражала, концентрувала, виводила на рівень осмислення деякі важливі риси національного характеру та світосприйняття українців.

Філософія як особливий напрям інтелектуальної діяльності набула розвитку на українських землях у часи Русі-України. Вона прийшла на наші землі разом із християнством з Візантії. Зауважимо, що на час хрещення Русі християнська думка у Візантії набула розвитку, оскільки ця держава була спадкоємницею античного світу та його культурних здобутків і цінностей. Разом з християнством та книжною мудрістю елементом духовної культури стали твори давніх грецьких і римських філософів. У Русі-Україні освіта та освіченість, а разом із ними й премудрість набули особливого соціального статусу. Водночас, аналізуючи особливості формування духовної культури, варто взяти до уваги й традиції попередньої язичницької культури. Елементи язичництва тривалий час уживалися в українській культурі із християнством. Звичаї, традиції та риси ментального характеру давніх слов'ян, сформовані на основі язичницького світогляду упродовж тисячоліть, позначились і на певних інтерпретаціях та формах засвоєння християнства та християнської філософії. Впливи Візантії, поєднані із давніми традиціями, визначили особливості функціонування філософських ідей в Русі-Україні.

Особливості розвитку філософської думки у Русі-України:

християнство поєднувалося із надбаннями античної філософії (зокрема, на землях Русі-України були відомі твори Піфагора, Геракліта, Сократа, Платона, Арістотеля, Сенеки тощо);

філософські думки сприймалися як індивідуальні настанови самовдосконалення та пошуків вищої істини й як результат формування "філософствування у Христі", коли духовні цінності розглядалися як невід'ємна частина життя людини;

філософія була схильною до морального повчання та життєвої настанови, а не до теоретичних міркувань.

Зверніть увагу

До джерел філософської думки Русі-України належать:

***давньоруський літопис "Повість минулих літ" Нестора Літописця**, у якому містяться не лише історичні факти, а й*

розповідається про світоглядні уявлення. У цьому літописі переповідається основний сюжетний зміст Біблії, проводяться порівняння вірувань різних країн і народів. Тут же містяться надзвичайно цікаві та характерні повідомлення про те, як відбувався вибір державної віри князем Володимиром;

***"Ізборник Святослава 1073 року"** – виклад твору Арістотеля "Категорії" із коментарем неоплатоніка Порфирія, де засвідчується шанування філософської мудрості;*

***"Слово про закон та благодать" митрополита Іларіона** – події історії Русі-України вписуються у загальний світовий процес. Зокрема митрополит звертається до положення апостола Павла про те, що всесвітня історія проходить через два етапи: закону та благодаті. На першому етапі Бог наставляв та карав людей зовнішніми настановами, через закон, а на другому, керуючись безмежною любов'ю до людини, справу життєвого вибору віддав самій людині, подарувавши їй подвиг Христового розп'яття, тобто благодать. Тепер людина наставляється вірою та любов'ю;*

***"Шестидень" Іонна**, екзарха Болгарського, в якому звучить своєрідний гімн Мудрості Бога, що виявилася у гармонії світобудови. Остання поділяється на чуттєве та духовне, а в духовному проходить поділ на живе та розумне. Людина перебуває в центрі світу, оскільки містить у своїй природі всі складові світу. У цьому творі стверджується також, що світ являє собою єдність відомих чотирьох елементів, проте етер і небо постають елементами нематеріальних сутностей;*

***"Повчання" Володимира Мономаха** розпочинається із захопленого описування краси та гармонії світобудови, де все, по-перше, має своє місце та призначення, а, по-друге, постає індивідуальним та неповторним. Звідси випливає настанова дітям: будувати своє життя у злагоді із світом, тобто шукати гармонії та злагоди, не втрачаючи свого обличчя;*

***"Послання Никифора, митрополита Київського, князю Володимиру Всеволодичу (Мономаху)"** – намагання осмислити природу людини: головне в людині – це душа, що складається із розуму, почуттів та волі. Найціннішим у душі є розум, оскільки саме ним людина відрізняється від тварин. Але розум керує людиною через почуття та волю (бажання); тобто тут стверджується розумна природа і почуттів,*

і волі. Цікаво зазначити, що найкращим почуттям Никифор вважає зір (а не слух – усупереч типовим середньовічним уявленням);

***"Послання пресвітеру Формі" Климента Смолятича** – обстоюється думка про можливість використання філософії для кращого розуміння Святого Письма. Уточнюється, що філософія перш за все необхідна для пояснення божественних істин простим людям, бо клірики розуміють їх на більш високому рівні;*

***"Житіє Кирила філософа"** невідомого автора – привертає до визначення філософії як вміння сказати у небагатьох словах речі великого розуму;*

*збірка афоризмів та життєвих повчань **"Бджола"** – (містила фрагменти з праць Плутарха, Діогена, Сократа, Піфагора, Епікура) та інші джерела.*

Отже, філософська думка часів Русі-України була оптимістичною, спрямованою на етичні, культурні та соціально історичні питання.

Наприкінці XIV ст. українські землі потрапили під владу іноземних держав. На українські землі, що опинились у складі Речі Посполитої, поширилися не лише польська культура, мова, католицизм й кріпацтво, а й європейська система цінностей та всі нововведення цього часу. Поширення магдебурського права, ідей реформації й гуманізму сприяло розвитку демократичних устроїв і вплинуло суттєво на розвиток освіти й культури. На українських землях поширилися домашні школи, у яких діти заможних громадян набували знання. Охоче вивчали латинську мову: вона відкривала доступ до навчальних закладів Європи, мережа яких стрімко зростала, починаючи від XI ст. У європейських університетах велику увагу приділяли вивченню філософії. Початково у межах навчальної дисципліни викладали діалектику, логіку, фізику та метафізику. Пізніше структура філософської освіти істотно змінилась. Як філософські дисципліни стали вивчати логіку, онтологію, психологію, теологію, космологію, етику, право, історію філософії, поетику, естетику.

Вихідці з українських земель з'явилися в європейських університетах майже відразу після їх заснування. Стародавні записи містять прізвища багатьох студентів із Рутенії (саме так іменували Україну в середньовічній Європі), що навчались в європейських університетах. Велику популярність серед українців мали університети в Болоньї, Падуї, Римі, Кенігсберзі, Парижі. Навчання могло тривати п'ять, десять

і більше років. Найдавнішим був науковий ступінь доктора філософії (згодом з'явилися ступені доктора богослов'я і доктора медицини). У всіх трьох розрядах українці здобували наукові ступені, починаючи із XIV ст. Повертаючись, українці – вихованці європейських університетів приносили на рідну землю не лише знання, а й прагнення до творчості, до пошуку істини, сучасні філософські погляди і, зрештою, ідеї європейського гуманізму, що стали ядром світогляду доби Відродження. Одним із відомих українських учених доби Відродження став Юрій Котермак з Дрогобича.

Персоналії

Котермак (Дрогобич) Юрій *– відомий український учений, який після навчання у Львові поїхав до Італії. У 1478 р. одержав ступінь доктора філософії, а у 1482 р. – доктора медицини Болонського університету (Юрій Дрогобич – перший доктор медицини серед українців). У 1488 року він переїхав до Кракова і став професором Ягелонського університету, в якому працював до кінця свого життя. Ю. Дрогобич посідає унікальне місце в українській філософії та й у вітчизняній культурі загалом, що зумовлене декількома обставинами. По-перше, він був своєрідною з'єднуючою ланкою між Україною та Європою: одночасно належав і до європейського Відродження, і до українського Передвідродження, ставши (фактично) його провісником. По-друге, його творче "кредо" відроджувало ту духовну засаду, яка культивувалася у культурі Київської Русі: у книзі "Прогностична оцінка поточного 1483 року", у присвяті Папі Римському, сказано, що взятися до наукової праці автора спонукала не жадоба матеріальних статків, не прагнення до слави, не інші подібні марноти, а лише бажання пізнати істину й прислужитися людям.*

Зв'язки українських земель із Західною Європою сприяли прилученню української громадської думки до ідей Відродження. Найпершою ознакою гуманізму тут поставала реабілітація вартості та значущості земного життя людини. Водночас це сприяло поглибленню інтересу до соціальної та природної реальності, а останнє відкривало перспективи для розвитку наук і людських самоусвідомлень. Однією із ознак останнього була поява вчених творів народною мовою: таке було в Європі, таке ж можна було спостерігати і в Україні. У XIV – XVI ст. з'явились перші твори, написані не книжною

(тобто церковнослов'янською, як раніше), а староукраїнською мовою: грамоти XIV ст., "Кам'янко-Струмилівське Євангеліє" (1411), "Четьї-Мінеї" (1489), "Пересопницьке Євангеліє" (1561), "Крехівський Апостол" (1560). Наприкінці XV ст. староукраїнською мовою були видрукувані "Осмогласник", "Часословець", "Тріодь пісна", "Тріодь Квітна". У цих творах акцентувалась потреба вивчення природи, увага до людської особистості.

Яскравою постаттю українського Відродження був Себастьян Оріховський-Роксолан.

Персоналії

Оріховський-Роксолан Себастьян *– український гуманіст і мислитель, автор низки наукових трактатів, які поставили його на один рівень із видатними мислителями того часу. Його творам властиві блискуча манера викладу, чіткість аргументації, спостережливість, дотепність, жвавість думки. Один із перших фундаторів "теорії суспільної угоди" уважав, що держава виникає внаслідок погодження громадян передати частину своєї свободи на користь суспільній злагоді. Він також пропагував "теорію природного права", наполягаючи на тому, що права громадян мають першість стосовно до повноважень державних персон. Досить цікавими є думки С. Оріховського щодо необхідності об'єднання в суспільному житті та державній діяльності розуму (мудрості) та сили; як на взірець такого об'єднання він посилався на історичний* приклад виховання Арістотелем Олександра Македонського.

Вагому роль у суспільно-політичному, культурному, релігійно-духовному житті тієї доби відігравали церковні православні братства, які поставали самостійними одиницями організації церковного громадського життя. Саме із діяльністю братських православних шкіл пов'язана поява професійної філософії в Україні, бо саме тут філософія постає обов'язковою навчальною дисципліною. Авторитетним ідеологом Львівського братства був Стефан Зизаній (бл. 1570–1600); у Львівській братській школі викладав філософію відомий філософ та поет того часу Кирило Транквіліон-Ставровецький (? – 1646). Він закликав до мудрості та освіченості, проте не відірваних від повсякденного життя, виправдовував земну красу та земні вчинки людей, доводив, що чесна праця постає основою людської гідності та засуджував паразитизм.

Освітня діяльність в Україні, помножена на ентузіазм її фундаторів, врешті підводила українську культуру до Просвітництва. Першою когортою просвітників в Україні вважають членів науково-освітнього гуртка, що утворився в місті Острозі в останній третині XVI ст. на базі Острозької братської школи (у подальшому – академії), який очолив ректор Острозької академії Герасим Смотрицький. До складу цього гуртка належали відомі письменники-полеміст Х. Філалет, С. Зизаній, В. Суразький, Клірик Острозький, З. Копистенський, М. Смотрицький, першодрукар І. Федоров та інші особи. До цього ж гуртка духовно належав Іван Вишенський – вихованець Острозької академії, знаний полеміст і мислитель. У працях острозьких полемістів, спрямованих на протистояння католицькій експансії, була чітко окреслена ідейна доктрина, зміст якої полягав у захисті українського народу як етнічної спільноти. Світоглядним орієнтиром для Острозьких просвітників були західноєвропейські реформаційні ідеї, трансформовані в традиціях східного християнства. Острозьким полемістам властива орієнтація на внутрішнє, духовне життя людини, що узгоджувалося з філософсько-світоглядними впливами Візантії, котрі були дуже потужними у тогочасній Україні. На духовну ситуацію в Україні впливали праці візантійських філософів-богословів XIV ст. Г. Синаїта, Г. Палами, М. Кавасили, Й. Лествичника, І. Сіріна та інших мислителів, зусиллями яких було опрацьоване релігійно-філософське вчення ісихазм (від грец. *ісихія* – тобто спокій). Його сутність полягала у вченні про безпосереднє єднання людини з Богом, засобом для чого має стати самозаглиблення особи у власний внутрішній світ та в універсальний світ духовних явищ.

Отже, наприкінці XVI – на початку XVII ст., у ситуації складних соціально-політичних та духовних процесів в Україні виявляли гуманістичні, реформаційні та просвітницькі тенденції і процеси; за цих обставин підсилював інтерес до людської життєвої реальності, етнічної та культурної самоідентифікації, а відповідно і інтерес до гуманітарних студій. На базі братських шкіл виникала професійна філософія, а згодом – вищі навчальні заклади.

Перший вищий навчальний заклад Східної Європи – Київський колегіум (утворився у 1632 р. шляхом об'єднання двох шкіл: Братської на Подолі та школи Києво-Печерської лаври), а з 1701 р. Київської академії. Києво-Могилянська академія стала загальнослов'янським

осередком освіти, науки й духовності: сюди прибували на навчання молоді люди не лише з усіх куточків України, а й Білорусії, Молдови, Росії, Болгарії, Румунії, Сербії та інших країн. Навчання в академії велось латинською мовою; повний курс академії становив 12 років навчання, що дозволяло ознайомити студентів практично з усіма богословськими та науковими дисциплінами, відомими в Європі XVII ст.

Принципове значення мала та обставина, що в академії, хоча це і був церковний навчальний заклад, було запроваджене розділене вивчення філософії та богослов'я. Завдяки цьому в Києво-Могилянській академії у філософські курси вводились наукові та філософські новації, хоча загалом філософські курси вміщували типові для Західної Європи курси пізньої схоластичної філософії. Курс філософії охоплював три складники: логіку, фізику та метафізику; викладали також геометрію та астрономію. У найвищому класі (богослов'я) докладно вивчали систему Томи Аквинського (томізм).

У трактуванні професорів Києво-Могилянської академії філософія окреслювалась як цілісна система знань, що в сукупності дозволяли знайти шлях до істини, а отже – й зрозуміти причини виникнення та сутність тих чи інших явищ. Істина пов'язувалась із Богом, мала в ньому найголовнішу причину. Вважалося, що шляхом раціонального аналізу природи як Божого творіння (тобто, кажучи мовою сучасної науки, – реальної дійсності) можна збагнути ті закономірності, які лежать в основі речового світу. Засобами пізнання світу визнавалась логіка, що вивчала форми та методи мислення. Передусім це виявлялося у цінуванні чуттєвих форм пізнання порівняно з раціональними, а також у тому, що етичним проблемам філософії надавалося велике значення, тобто тут давалася взнаки давня традиція сприймати та подавати філософію як життєву настанову та моральне повчання.

Філософські курси в академії викладали провідні мислителі того часу, просвітники, що справили потужний вплив на своїх сучасників. Попередньо вони навчалися у престижних університетах Європи, в яких одержували наукові ступені докторів філософії, а подекуди – ще й докторів богослов'я. Завдяки цьому викладання філософії велося на професійному рівні. До найвідоміших професорів філософії належали: І. Галятовський, І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Конинський, Г. Щербатський, Я. Козельський та інші. Велика увага

в академії приділялася викладу філософії мистецтва в лекційних курсах, що мали назву "Поетика". Одну із перших "Поетик" уклав Феофан Прокопович.

Своєрідну систему філософсько-поетичного світосприйняття розробив найвідоміший вихованець академії Григорій Сковорода.

Персоналії

Сковорода Григорій *– український філософ і поет. Народився на Полтавщині у родині заможного козака. Здобув освіту в Києво-Могилянській академії, служив співаком придворної капели у Петербурзі. Продовжив самоосвіту за кордоном й близько 25 років вів життя мандрівного філософа-проповідника. На його могилі, за його власним проханням, написали: "Світ ловив мене, та не спіймав". Григорій Сковорода являв собою рідкісний приклад узгодженості своєї філософської системи і власної життєвої поведінки, яка цілковито засновувалась на синтезі емоційної та раціональної сфери людської істоти. Філософ ніколи і ні в чому не поступився своїми переконаннями, не поласився на спокуси, жив саме так, як підказувала йому власна сутність, свою філософську систему творив з голосу цієї сутності, а не на чиєсь замовлення. Вчення Г. Сковороди викладене у численних працях, серед яких: "Наркис" (1771), "Асхань" (1767), "Бесіда, названа – двоє" (1772), "Кільце" (1775), "Жінка Лотова", "Потоп зміїн" (1791).*

Ідеї та погляди філософа.

У людині, як в малому світі, сконцентровані всі властивості великого світу.

Якщо ми не знаємо себе, то нам немає чим виміряти світ, оскільки людина містить у собі дві світові натури: видиму, чуттєву, але не справжню і не першу за суттю, та невидиму, духовну, вічну та справжню основу будь-чого (Бога).

Дві співвічні натури вступають між собою у напружене, сповнене боротьби співбуття: видима натура демонструє невидиму, але вона проявляє дух неповно і неадекватно, різноманітно, аж до антитетики, тобто виявлень у прямо протилежних формах.

Існування в світі символів вважав прямим свідченням незаперечності існування істинної, духовної, смислової натури, а тому вважав Біблію особливим реальним світом, що існує поміж великим світом (космосом) та малим (людиною).

Оскільки дух за суттю є єдиним та неподільним, то найбільш цілісно, повно та адекватно він являє себе у порухах людського серця. Треба прислухатися до голосу серця, бо саме в ньому найбільш прямо являє себе людська суть (людська натура).

Людина може явити себе істинно не стільки у словах чи промовах, скільки у вчинках, у вибудовуванні свого життя відповідно до своєї натури, тобто через ту працю, яка їй споріднена.

Праця є обов'язковою умовою і самореалізації людини, і її щастя, бо в праці людина пізнає себе, здобуває те, що вона створює сама і, нарешті, певним чином долає силу матеріального, вносячи у світ та своє життя сенс, внутрішню душевну злагоду.

Значення ідей та життєвого подвижництва Г. Сковороди надзвичайно велике: уже за життя він поставав справжнім уособленням філософії як занепокоєного духу, що шукає своїх адекватних здійснень. Вплив його ідей поширювався на весь слов'янський світ. Але глибоке прочитування філософії Г. Сковороди залишається одним із важливих завдань української філософії.

У XVIII–XIX ст. у царині класичної філософської проблематики працювали викладачі Київської духовної академії, а пізніше – і університетів, що функціонували на території України. Частина з них зробила вагомий внесок у обґрунтування та поширення ідей просвітництва. Вихованець Київської академії та Петербурзького університету Яків Козельський у праці "Філософські пропозиції", зосередившись на аналізі визначень філософії та різних рівнів наукового пізнання, відносив до теоретичної філософії логіку, онтологію та психологію; до практичної філософії – етику, право, політику. Петро Лодій викладав філософію, логіку та метафізику у Львівському, Краківському та Петербурзькому університетах. У праці "Логічні настанови" автор навів поширені у той час визначення філософії. У дусі кантівської філософії він визначав коло головних світоглядних проблем, а саме: "Що таке людина? Що людина може знати? Що повинна роботи? На що може сподіватися?" П. Лодій особливо підкреслював високе соціальне призначення філософії. На його думку, саме філософія звільнила людину від рабства, перемігши фанатизм і деспотію. Він акцентував відому ще з античності думку про те, що добре складаються справи саме в тих державах, в яких філософи є правителями або ж правителі є філософами.

У XIX ст. українська філософська думка вийшла на новий рівень своїх виявів: академічна філософія тепер викладається у світських навчальних закладах. Після відкриття Харківського університету на викладання філософії до нього був запрошений німецький філософ Йоган Шад. Він перебував на посаді професора філософії Харківського університету із 1806 р. по 1816 р. Й. Шад був прихильником філософії І. Канта, проте вносив у неї свої власні новації, використовуючи частково ідеї І. Фіхте та Ф. Шеллінга.

Орест Новицький був професором філософії Київського університету. В історії української філософії він постав як один із найбільш полум'яних її пропагандистів. Спираючись на вчення Гегеля, він виклав у праці "Про дорікання, що робляться філософії в теоретичному і практичному відношенні, їх силу і важливість" своє бачення сутності філософії. Завданням філософії вважав пізнання дійсності на рівні чистої свідомості, у формі ідей. У філософії, на думку О. Новицького, людська свідомість уперше звертається до себе самої, а звідси випливає неможливість розглядати філософське знання в контексті практичної корисності, але виключно – як культивування духовності високого ґатунку.

У чомусь подібні ж думки висловлював і Сильвестр Гогоцький, професор філософії Київського університету: він розглядав історію філософії як єдино можливу систему логічно узгодженого знання, здобутого завдяки інтенсивному діалогові двох альтернативних позицій, одна з яких вважає пріоритетом мислячий дух, а друга – буття в усій його реальній багатоманітності. Серед основних праць С. Гогоцького найбільш важливими постають його дослідження історії філософії Нового часу та створення *"Філософського лексікону"* (у 4 т.), які досить відчутно вплинули на підвищення культури філософського мислення в Україні.

Памфил Юркевич (1826–1874), який справив особливий вплив на своїх сучасників, викладав філософію в Київській духовній академії, а з 1863 р. – у Московському університеті, де очолив кафедру філософії. Особливе місце у його системі посіло вчення про серце *("Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з вченням Слова Божого")*, яке філософ розглядав трояко: по-перше, як центр людської тілесної організації; по-друге, як центр духовної діяльності людини; по-третє, як осередок морального життя людини. У певному сенсі

П. Юркевич продовжував лінію "кордоцентризму" (від лат. *"corde"* – серце), започатковану працями Г. Сковороди. Теоретичний спадок П. Юркевича часто визначають як "філософію серця".

Серед представників університетської філософії варто згадати В. Карпова, який переклав російською мовою твори Платона, П. Авсенєва, який, міркуючи над особливостями російської (а також, зрозуміло, і української) філософії, вважав такими її громадську, суспільну спрямованість та релігійність.

Як зазначалося, у XIX ст. на хвилі підвищення інтересу до власної історії, культури, етнічної самоідентифікації філософсько-світоглядні ідеї в Україні знаходили вираз та виявлення не лише в межах академічної філософії, а в літературі, громадсько-політичній думці та програмах різних суспільних рухів.

Іван Франко – унікальна постать у вітчизняній культурі. Видатний поет, письменник, громадський діяч, публіцист, він був ще й талановитим ученим, доктором філософії. Певну увагу І. Франко приділив ознайомленню з ідеями марксизму; своє бачення цього феномену виклав у статтях *"Що таке поступ?", "Що таке соціалізм", " До історії соціалістичного руху"* та багатьох інших. На думку мислителя, матеріалістичне розуміння історії абсолютизує процес виробництва, залишаючи поза увагою великий масив духовних явищ, без осмислення яких неможливо зрозуміти механізми розвитку суспільства. Діалектичний метод, що став основою марксистської доктрини, уявлявся І. Франку методом, за допомогою якого "однаково легко доказати і *pro*, і *kontra* всякої речі". Філософ твердив, що "усі великі робітники на полі науки відкидали діалектичний метод, а то й виразно осуджували його". Сам мислитель вважав науково виправданим індуктивний метод.

І. Франко висловився вкрай скептично про марксистський світогляд взагалі. На його думку, він зводиться до кількох непереконливих догм. І. Франко ще на початку комуністичного руху зумів розгледіти в ньому симптоми можливих соціальних потрясінь. Мислитель геніально викривав тоталітарну сутність комуністичного руху: на його думку, "програма державного соціалізму", за всіх можливих її варіантів, "аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що, проведений справді в життя, міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій".

На відміну від марксизму, І. Франко ставив у центр своїх міркувань людину і бачив в ній колосальну розмаїтість можливих виявів. У своїх творах він подавав людину як таку, що перебуває на шляху пошуків свого призначення – на шляху трагічному, сповненому великих проривів і страшних падінь. У мислителя не було сумнівів щодо того, що саме народ, людський загал творить історію і вирішує свою долю. Замість марксистського поняття "робочого класу" І. Франко використовував поняття "роботний люд", включаючи у нього представників усіх тих суспільних верств, які чесною працею створюють суспільне благо.

І. Франко був палким прихильником освіти і науки; саме в прогресі науки та техніки вбачав він провідний чинник майбутніх історичних зрушень, у тому числі – і зрушень виробничого та соціального планів. Проте він не вважав неминучим руйнування селянства та перетворення його на пролетарів: на його думку, село може краще зберігати свої традиції, застосовуючи кооперативні форми життя.

Предметом наукових зацікавлень ученого була релігія, котру він розглядав як важливий чинник духовної і народної культури. І. Франко, на думку фахівців, постав найбільшим в Україні знавцем апокрифічної літератури (тобто релігійних текстів, не канонізованих церквою). Він висловлював і критичні зауваження щодо діяльності певних клерикальних кіл. Проте в релігії загалом убачав моральну опору людства, нічим незаміниму і в часи лихоліть, і в мирну добу.

Усесвітнього значення набули ідеї Володимира Вернадського – видатного українського природознавця, академіка, першого президента Української академії наук в 1919–1921 рр. В. Вернадський створив принципово нове вчення про біосферу, яку він визначав як "організовану оболонку земної кори, нерозривно пов'язану із життям". Завдяки живій речовині стало можливим ефективне засвоєння енергії Сонця, а це прискорило еволюційні процеси на Землі. У XIX–XX ст. людство перетворилось на загальнопланетну силу, дія якої співмірна із дією геологічних планетних сил. Діяльність суспільно організованих розумних істот привела до утворення надскладної системи – "ноосфери" (від грец. "*ноос*"– розум), центральною ланкою якої є наділена розумом людина. За цих умов виключно загострилась ситуація в біосфері – постала проблема збереження біосферних процесів, які були і є головною умовою збереження життя на землі. Порушення цих процесів з неминучістю призведе до руйнування природних об'єктів. В. Вернадський

передбачив у зародку ще одну проблему – виснаження природних ресурсів. Як можливий варіант розв'язання цієї проблеми вчений бачив розробку механізмів штучного виконання у стислі терміни тих геохімічних процесів, на які природа затрачує тисячі років (останні думки вченого набули реального значення лише сьогодні). Особливого значення за сучасних умов набуло питання про моральну відповідальність ученого за наслідки своєї наукової діяльності. "Питання про моральний бік науки" самим життям поставлене на порядок денний. На думку В. Вернадського, усвідомлення цієї обставини, розуміння того, що наука може служити "для блага людства", а може стати і засобом у руках соціально небезпечних сил, "повільно й неухильно змінює наукове середовище".

У радянській Україні філософія, як і інші гуманітарні науки, перебувала під особливим контролем партійних органів і була перетворена на засіб обґрунтування комуністичних догм. Опрацювання класичної філософської проблематики стало неможливим. Філософію оголосили "класовою наукою", теоретичною і методологічною основою марксизму. Усе, що не вписувалось у марксистську систему ідеологічних координат, переслідувалось і радикально винищувалось. Те саме стосувалось і усіх інших сфер духовного життя.

Проте і за таких умов філософи, що залишились в Україні, продовжували розпочаті раніше дослідження. Перш за все філософи вивчали погляди Сковороди, суспільно-політичні позиції Кирило-Мефодіївського братства, методологічні засади природознавства. Достатньо активно опрацьовувались проблеми логіки та соціології. Далеко не всі вчені поділяли погляди фундаторів комуністичної доктрини. Значна частина університетської інтелігенції висловлювала незгоду з матеріалістичним розумінням історії, марксистськими законами суспільного розвитку, а саме це й було визначене офіційними колами як предмет філософських досліджень.

Українська філософія, хоча її теорії у своїй більшості і не здобули світового визнання та поширення, органічно вписана в історію українського народу та його духовної культури; вона була присутня на всіх основних етапах української історії і відігравала важливу роль у розвитку громадської думки. Як переважно внутрішнє культурне явище українська філософія постає концентрованою формою виразу особливостей національного характеру та світосприйняття українців, їх суперечливих одвічних прагнень, їх самоусвідомлень та ціннісних орієнтацій. Унаслідок цього українська філософія має цілу низку осо-

бливостей, що, почавши формуватися за часів Русі, зберігають свою значущість і сьогодні. В умовах наявності самостійної української держави перед філософською думкою України відкриваються нові, не бачені раніше перспективи, і лише майбутнє покаже, чи змогла українська інтелектуальна еліта використати їх належним чином.

Висновки

Східна філософія розробила цілу низку впливових філософських ідей та запровадила у вчення про пізнання та мислення важливі філософські поняття; загалом вони дозволяли осмислювати людину у її єдності із засадами та універсальними законами світу, а також орієнтували людину у процесах суспільно-політичного життя.

Антична філософія уперше окреслила основні напрями філософської проблематики, визначивши людське розуміння світу, космосу, природи, суспільства, людини, її пізнання, інтелекту, поведінки. Певною мірою усе це ввійшло і в духовну скарбницю України, де з першими християнськими текстами з Візантії мислителі Русі засвоювали ідеї Піфагора, Сократа, Платона, Арістотеля і Сенеки.

Своїм історичним розвитком антична філософія постає школою людського мислення, оскільки проходить певний завершений цикл: від осмислення космосу – через акцентування питань пошуку способів пізнання дійсності в усіх її аспектах – до входження в засади людської суб'єктивності.

Під час переходу від античної епохи до середньовіччя в європейському світогляді відбулись досить радикальні зміни, пов'язані перш за все із тим, що тепер зусилля людства спрямовувались на засвоєння внутрішнього, духовного, того, що за своєю суттю постає принципово не спостережуваним та безмежним. Ці зміни були зумовлені розповсюдженням в Європі християнства, яке ставило в центр усіх людських задумів питання про спасіння душі та духовну досконалість.

Найперші ідейні засади нового – християнського світобачення були розроблені апологетикою та патристикою, які, активно використовуючи досягнення попередньої античної філософії, створили цілісну систему поглядів на світ, де провідне місце належало вченню про Бога, людину, їх відношення та значення свідомого людського зусилля у питаннях подолання наслідків гріхопадіння, здійсненого першими людьми.

Епоха Нового часу, наслідуючи паростки нового, що зародилися в епоху Відродження, здійснила революційні зміни в усіх сферах суспільного життя, але перш за все це була епоха формування та утвердження буржуазних суспільних стосунків, перетворення окремого індивіда на автономну самодіяльну одиницю суспільного життя, становлення засад індустріального виробництва; це була також епоха панування механістичного світобачення та мислення "здорового глузду".

У філософських осмисленнях людини епоха Нового часу також постала суперечливою: з одного боку, тут панувало бачення людини в окресленнях механістичного світобачення або ідей Просвітництва, але, з другого – тут чітко виявилися симптоми, що засвідчували розуміння того, що людину не можна туди вписати, що людина постає відстороненою від того світу, де панують фізичні закони природного буття; у той же час ця епоха піднесла на новий рівень дослідження суспільних процесів та історії.

Німецька класична філософія за часом входить у філософію Нового часу, проте вона змогла ввібрати в свої теорії провідні проблеми всієї попередньої філософії, надати їм нового вирішення, а тому постала завершенням і найвищим досягненням європейської класичної філософії.

Синтезом усіх попередніх пізнавальних досягнень німецької класичної філософії постала філософська система Г. Гегеля; в її основу був покладений принцип поступового розгортання змісту та визначень Абсолютної ідеї, яка як єдина основа усякого сущого, не мала ніяких зовнішніх чинників свого руху, а тому постала в окресленнях саморуху, внутрішньої активності.

Філософія XX ст. має своє власне обличчя, яке можна прояснити низкою її особливостей, таких як її надзвичайна строкатість, переплетіння в ній різних напрямів та традицій, наближення до повсякденних реалій людського життя, переважна некласичність. Потужними постали у XX ст. напрями сцієнтистського спрямування, тобто такі, які вбачали своє основне завдання у співпраці із наукою, у запровадженні таких методологічних принципів, які б значно підвищували ефективність та достовірність науки. Напрями антропологічного спрямування постали у філософії XX ст. надзвичайно різноманітними і різноплановими; це пояснюється особливим місцем проблеми людини у мисленні XX ст.; тут впливовими були: а) екзистенціалізм, що намагався поставити в основу філософії внутрішнє відчуття людиною свого життя; б) філософська

антропологія, яка вважала за необхідне досліджувати людину всебічно; в) персоналізм, який виводив на перший план в людині її здатність бути особистістю; г) фрейдизм та неофрейдизм, які переконливо засвідчили вагомий вплив несвідомого на свідомість та поведінку людини.

Питання для самоконтролю

1. Укажіть особливості східної філософії.
2. Охарактеризуйте філософські ідеї упанішадів.
3. Визначте спільні риси у філософських рухах джайнізму та йоги.
4. Охарактеризуйте ідеї філософських шкіл Стародавньої Індії.
5. Проаналізуйте погляди Конфуція щодо моральних принципів життя людини.
6. Охарактеризуйте погляди Лао-цзи.
7. Визначте особливості античної філософії.
8. Проаналізуйте погляди представників натурфілософських шкіл щодо природи та першооснов світу.
9. Охарактеризуйте погляди Сократа.
10. Визначте засадничі ідеї у філософії Платона.
11. Охарактеризуйте погляди Арістотеля.
12. Порівняйте філософські ідеї представників стоїцизму та епікурейства.
13. Визначте характерні риси середньовічної філософії.
14. З'ясуйте відмінності патристики, апологетики, містики й схоластики.
15. Охарактеризуйте погляди Августина Блаженного.
16. Визначте засадничі ідеї Юстина Мученика.
17. Порівняйте погляди Ф. Бекона й Р. Декарта щодо методу пізнання.
18. Визначте особливості філософії Нового часу.
19. Охарактеризуйте погляди Дж. Локка.
20. Визначте особливості німецької класичної філософії.
21. З'ясуйте особливості філософської системи Г. Гегеля.
22. Проаналізуйте погляди Й. Фіхте.
23. Визначте характерні риси сучасної філософії.
24. Визначте відмінні риси у філософії персоналізму та екзистенціалізму.
25. Охарактеризуйте погляди філософії постмодерну.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Платон “Федр”

Річ у тім, що людина повинна осягати загальні поняття, що складаються з багатьох чуттєвих сприймань, які розум зводить воєдино. А це є пригадуванням того, що колись душа бачила, супроводжуючи Бога й дивлячись з висоти на те, що ми тепер називаємо буттям, – зачудовано споглядала тоді справжнє буття. Тому заслужено окрилюється лише душа філософа, бо його пам’ять завжди в міру сил звернена на те, в чому сам Бог виявляє свою божественність. Лише людина, яка правильно користується такими спогадами і посвячена в досконалі таїнства, стає справді досконалою. Оскільки філософ тримається осторонь людських турбот і спілкується з божественним, то юрба, звичайно, буде його наповнювати як такого, що несповна розуму, а такого, що він пройнятий натхненням, вона не помічає...

Але пригадувати справжнє буття на підставі того, що є тут, нелегко для будь-якої душі, зокрема для тих, які тоді лише короткий час споглядали те, що там було, і для тих, які, упавши сюди і збочивши в бік неправди, на свою біду під чужим впливом призабули все священне, що колись бачили. Залишається мало таких душ, у яких ще досить міцна пам’ять. Та й ті кожного разу, побачивши щось подібне до того, що було там, бувають настільки вражені, що вже не володіють собою. Вони самі не знають, що з ними твориться, тому що як слід не можуть розпізнати свій душевний стан. Тим-то справедливість, стриманість та інші цінні душевні чесноти позбавлені блиску в існуючих тут подобах. Тільки небагатьом щастить, підходячи із своїми недосконалими знаряддями до цих відображень, насилу відгадати, що вони відтворюють.

Друкується за виданням: Платон. Діалоги. Київ : Основи, 1995. С. 43–45.

Запитання

1. Прокоментуйте вчення Платона про знання як пригадування. Чи погоджуєтеся ви з думкою філософа? Поясніть.

2. За яких умов людина може набути досконалості у пізнанні?

Ірвін Уільям “Радість життя. Філософія стоїцизму для XXI століття”

...Згідно з Епіктетом найважливіший вибір у житті ми робимо, коли вирішуємо турбуватися про зовнішні стосовно до нас речі чи про внутрішні. Більшість людей обирає перше, оскільки упевнені, що шкода й користь приходять зовні. За Епіктетом, філософ (це поняття він співвідносить із тим, хто займається стоїчною філософією) вчинить якраз навпаки. “Будь-яку користь і шкоду він очікує від самого себе”. Зокрема, він відмовиться від нагород, які йому пропонує зовнішній світ, заради отримання “несхильності до пристрастей, свободи, непорушності”. Цим міркуванням Епіктет перевертає звичну логіку міркувань з ніг на голову. Якщо ви запитаєте, як отримати задоволення, а саме розробити стратегію виконання бажань, а потім їх реалізувати. Проте, як зауважує Епіктет, “поєднати щастя й тугу за втраченим ніколи неможливо”. Найкраща стратегія отримання того, що ви хочете, – навчитися прагнути лише досяжних цілей, в ідеалі тих, у досягненні яких ви упевнені.

У той час як більшість людей намагаються отримати радість, змінюючи світ довкола, Епіктет пропонує змінити самих себе – а саме свої бажання. Він не є одиноким у своїх порадах: приблизно те ж саме говорять інші філософи й релігійні мислителі, розмірковуючи над природою людських бажань й причин незадоволення. Вони одностайні у тому, що, якщо ви шукаєте задоволення, то краще й простіше змінити себе й те, що вам хочеться, аніж світ довкола. За Епіктетом, перш за все ви маєте бажати відсутності фрустрації через бажання, які вам не під силу виконати. Цьому основному бажанню мають бути підпорядковані усі інші або придушені. Якщо ви досягнете успіху в цьому, то більше не будете хвилюватися, чи ви отримаєте бажане чи ні, оскільки не відчуватимете розчарування у випадку невдачі. Або, як стверджує Епіктет, ви станете непереможними: відмовившись брати участь у змаганнях, у яких ви здатні програти, ви не програєте жодного.

“Керівництво” Епіктета починається відомим твердженням “Одні наявні речі у нашій владі, а інші – ні”. До перших він відносить думки, устремління, бажання й відразу, прикладами яких слугують майно й репутація. Ми стоїмо перед вибором у своїх бажаннях: бажати того, що залежить від нас, або того, що не залежить. Проте, якщо хотіти

того, що від нас не залежить, періодично ми не будемо отримувати бажаного, через що "станемо нещасними" й "будемо потерпати від труднощів, горя, потрясіння". Зокрема, вказує Епіктет, нерозумно бажати друзям і родичам вічного життя, оскільки це не у нашій владі. Припустимо, нам повезло отримати те, що від нас не залежить. У такому випадку нам не загрожують "труднощі, горе й потрясіння", але все ж ми могли відчути певну тривогу, поки прагнули цю річ: оскільки вона поза нашою владою, існує ризик її не отримати, що й було приводом для тривоги. Навіть якщо у кінцевому рахунку ми отримаємо річ, яка не залежить від нас, наш спокій буде підданий тривозі. Таким чином, будь-яке бажання того, що є поза нашою владою, зумовлено порушенням спокою: не отримавши бажаного, ми засмучуємося, а це буде співвідноситися з тривогою...

...є смисл витрачати час і сили на речі, які ми контролюємо повністю. У такому випадку прикладені зусилля дадуть гарантований результат. Зауважте, через ступінь контролю над цими речами зазвичай потребується порівняно мало часу й сил для їх досягнення. Було б нерозумно не турбуватися про них. Над чим ми маємо повну владу? Припускаю, насамперед над цілями, які ми ставимо перед собою. Від мене одного залежить, вирішу я стати Папою Римським, мільйонером чи монахом у монастирі. Проте, хоча я повністю контролюю, які цілі ставлю перед собою, у мене, очевидно, немає повної влади над тим, чи я досягну хоча б однієї з них: досягнення цілей зазвичай потрапляє до категорії речей, які контролюються частково. Далі, на мій погляд, від нас повністю залежать наші цінності. Нам обирати, віддати перевагу багатству, задоволенню чи спокою. Чи живемо ми відповідно до своїх цінностей – інше питання, яке перебуває частково у нашому полі зору...

Друкується за виданням: Уильям Ирвин. Радость жизни. Философия стоицизма для XX века. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2021. С. 124–127.

Запитання

1. Як ви розумієте твердження Епіктета, що будь-яку користь і шкоду людина має очікувати не від інших, а від себе самої. Відповідь обґрунтуйте.

2. Поясніть твердження філософа, що “поєднати щастя й тугу за втраченим ніколи неможливо”.

3. Чи погоджуєтеся ви з міркуванням про те, що, щоб отримати радість і щастя від життя, необхідно змінити свої бажання? Відповідь поясніть.

4. Поясніть позицію автора щодо твердження про те, які речі людина може контролювати повністю. Поміркуйте, як контроль над ними сприятиме радості й успіху людини у житті.

Аврелій Августин (Блаженний) “Сповідь”

Отже, не було б часу, коли б ти нічого не робив, тому що сам ти відкрив час. І нема такого часу, що був би одного віку з тобою, бо ж ти триваєш завжди, а коли б щось тривало, то воно не було б часом. Бо що ж таке час? Хто ж міг би пояснити це влучно й коротко? Хто ж навіть у думці зможе ясно збагнути це поняття, щоб згодом передати його словами? Чи ж у нашій мові є якесь частіше вживане й краще відоме поняття, ніж поняття часу? Коли ми говоримо про нього, ми розуміємо його. Це випливає з того, що говоримо саме ми, але ж так само ми розуміємо, коли про нього говорить хтось інший.

Отже, що таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю. Однак я тверджу, що знаю ось що: якби ніщо не проминало, то не було б минулого часу; й якби не було нічого, то взагалі б не було часу теперішнього.

Але яким чином “є” ці два часи – минулий і майбутній, коли минулого вже нема, а майбутнього ще немає? І сам час теперішній, якщо б він був завжди теперішній і не пропадав у минулому, то не був би вже часом, а був би вічністю. Отож, коли теперішній час, щоб бути часом, має пропадати в минувшині, то як же ми можемо твердити, що він “існує”, коли єдина рація його буття – це не бути? Отже, ми маємо право сказати, що час “існує” хіба тільки тому, що він прямує в небуття.

Друкується за виданням: Святий Августин. Сповідь. Київ : Основи, 1997. С. 56–60.

Запитання

1. Як автор трактує категорію часу? Чи погоджуєтеся ви з такою інтерпретацією?

2. Поясніть взаємозв’язок минулого та майбутнього часу.

Декарт Реня “Метафізичні розмисли”

Другий розмисел

Про природу людського розуму й те, що пізнати його легше, ніж тіло

Відтак, я припускаю, що всі видимі речі оманливі; я переконую себе в тому, що все те, що мені підсуває пам’ять-ошуканка, не існує; я думаю, що в мені відсутнє будь-яке відчуття, вважаю, що тіло, форма, просторовість, рух і місцезнаходження – це лише вигадки мого розуму. Що ж тоді можна вважати істинним? Можливо, тільки те, що у світі немає нічого достовірного.

Звідки ж мені знати, чи не існує якоїсь іншої речі, відмінної від тих, що я визнавав недостовірними, яка не викликає ані найменшого сумніву? Чи немає якого-небудь Бога або якоїсь могутньої сили, що вкладає такі думки в мій розум? У цьому немає необхідності, бо, можливо, я сам здатен їх формувати. Хіба принаймні я не щось суще? Але я вже відкинув наявність будь-якого відчуття і тіла в собі. Однак вагаюся, бо що тоді з цього випливає? Хіба я настільки залежу від тіла й від чуттів, що мені годі без них обійтися? Але я переконав себе, що на світі немає нічого, немає ні неба, ні землі, ні розуму, ні тіла, і хіба я не переконав себе, що й мене немає? Ніскілечки, я, звичайно, був, якщо зміг себе переконати або просто про щось думав. Однак існує невідомий мені, надзвичайно могутній і хитрий ошуканець, який використовує всю свою спритність, аби постійно мене ошукувати. Якщо ж він мене ошукує, то все-таки я, без сумніву, існую; і нехай він мене ошукує скільки завгодно, він не зможе домогтися, аби я став нічим, доки я думатиму, що я щось. Отже, добре поміркувавши й докладно все розваживши, слід, урешті, зробити висновок і назавжди прийняти, що положення я є, я існую – неодмінно правильне щоразу, як я його вимовляю або осягаю розумом.

Проте я ще не зовсім ясно розумію, чим є я, той я, який певен у власному існуванні, тож надалі мушу ретельно остерігатись, аби необачно не сприйняти щось інше як себе і, таким чином, не припуститися помилки в знанні, яке, стверджую, достовірніше й очевидніше всіх знань, що їх я мав досі.

Але хто ж тоді я сам, якщо допускаю існування якогось надзвичайно могутнього і, якщо дозволите, в’їдливого хитруна, який докладає всіх зусиль і вміння, щоб мене ошукувати? Чи ж можу я бути певен, що

володію бодай чимось із усього, що я перелічив, як приналежне до природи тіла? Я зосереджено розмірковую, подумки розглядаю й перебираю всі ці речі, але не знаходжу жодної, про яку б сказав, що вона належить мені. Немає потреби зупинятись, аби їх перелічувати. Звернімося краще до атрибутів душі, щоб з'ясувати, чи якісь із них мені властиві. Це передусім здатність їсти й ходити, але якщо те, що тіла я не маю, слушно, тоді істинне те, що я не можу ні ходити, ні їсти. Далі – здатність відчувати, але без тіла відчуття неможливі, окрім того, траплялося, що вві сні у мене не раз виникало відчуття багатьох речей, яких, як я відзначав прокинувшись, я зовсім не відчував. Ще далі – здатність мислити, ось тут я вважаю, що мислення – справді мій атрибут. Воно єдине не може бути відчужене від мене. Я є, я існую – це достовірно, але як довго? Стільки, скільки я мислю, бо, можливо, я перестав би нараз бути або існувати, якби перестав мислити. Тепер я не припускаю нічого, що не є неодмінно істинним; власне кажучи, я тільки річ, яка мислить, тобто розум, або інтелект, або глузд – значення цих термінів досі мені було невідоме. Отже, я істинна, справді існуюча річ, але яка ця річ? Річ мисляча, як я вже сказав. Що ще? Я напружу всю свою уяву в намаганні з'ясувати, чи я не щось іще. Я зовсім не поєднання членів, що називається людським тілом. Я не все проникне, ніщо з усього того, що я міг би вигадати або уявити, бо припустив, що все це ніщо, і, не змінюючи цього положення, вважаю, що я надалі достовірний і що я – дещо...

Отож, що я таке? Річ, яка мислить? А що таке річ, яка мислить? Це річ, яка сумнівається, пізнає, стверджує, заперечує, бажає або не бажає, а також уявляє й відчуває. Звісно, це не так і мало, якщо все це властиве моїй природі. А чому б і ні? Хіба я надалі не той, хто сумнівається майже в усьому, хоча розуміє й пізнає певні речі, хто переконливо стверджує тільки їх істинність, заперечуючи всі інші, хто бажає й прагне пізнати ще більше, хто не хоче помилятися, хто уявляє багато речей, іноді всупереч тим, що має, і хто відчуває так само багато ніби завдяки органам тіла? Чи в усьому цьому є бодай щось, що було б настільки достовірним, як те, що я є й що я існую, навіть якщо я й надалі спатиму, а той, хто дав мені життя, усіляко ошукуватиме мене? Чи бодай один із цих атрибутів можна вирізнити з мого мислення, тобто, так би мовити, відокремити від мене самого? Адже те, що я сам сумніваюсь, розумію й бажаю настільки очевидно, що не виникає жодної потреби щось пояснювати. Я цілком певно здатен уявляти, бо хоча (як я вже припускав)

може трапитись, що уявлені мною речі нереальні, здатність уявляти й надалі зберігається в мені, залишаючись частиною мого мислення. І, нарешті, я той самий, хто відчуває, тобто сприймає й пізнає речі немов через органи чуття, адже я справді бачу світло, чую шум і відчуваю тепло. Мені можуть зауважити, що ці реалії несправжні, а я сплю. Нехай, і все-таки достовірне принаймні те, що мені здається, начебто я бачу, чую або зігріваюсь; це, власне, те, що я називаю відчуттям, а взяте в такому точному розумінні – не що інше, як мислення. Тож я ясніше й виразніше, ніж доти, починаю пізнавати, який я.

Друкується за виданням: Декарт Р. Метафізичні розмисли. Київ, 2000. С. 26–28, 29.

Запитання

1. Чи підтримуєте ви положення Декарта про ілюзорність тілесного світу?

2. У чому полягає істина, яку Декарт виводить із сумніву?

Френсіс Бекон "Новий органон"

Ідоли та оманливі поняття, які вже взяли у полон людський розум і глибоко пустили коріння у ньому, так володіють розумом людей, що утруднюють входження істини, але, якщо навіть входження їй буде дозволене і надане, вони знову перекриють шлях у самому оновленні наук і будуть йому перешкоджати, якщо лише люди, попереджені, не озброяться проти них, наскільки можливо.

Є чотири види ідолів, котрі захоплюють в облогу розум людини. Для того, щоб вивчити їх, дамо їм імена. Назвемо перший вид ідолами роду, другий – ідолами печери, третій – ідолами площі і четвертий – ідолами театру.

Побудова понять і аксіом через істинну індукцію є, безсумнівно, справжній засіб для того, щоб придушити та визнати ідолів. Але і показати ідолів дуже корисно. Вчення про ідолів є теж саме для пояснення природи, що і вчення про спростування софізмів – для загальноприйнятої діалектики.

Ідоли роду знаходять свої засади у самій природі людини, у племені чи самому людському роді, оскільки оманливо стверджують, що почуття людини є мірою речей. Навпаки, усі сприймання як почуття, так і розуму людини ґрунтуються на аналогії людини, а не аналогії

світу. Розум людини уподібнюється до нерівного дзеркала, яке, додаючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому і спотвореному вигляді.

Ідоли печери є помилками окремої людини. Адже у кожного, окрім помилок, властивих роду людському, є власна печера, котра послаблює і викривляє світ природи. Відбувається це чи від особливих вроджених властивостей кожного, чи від виховання і розмов з іншими, чи від читання книг та від авторитетів, перед якими хтось схиляється внаслідок різниці у враженнях, що залежать від того, чи отримають їх душі упередженість і прихильність, чи холоднокровність і спокій, чи з інших причин.

Існують ще ідоли, які виникають як би під дією взаємного зв'язку і спільності людей. Ці ідоли ми називаємо, маючи на увазі спілкування та людські спільноти, під дією яких вони виникають, ідолами площі. Люди поєднуються мовою. Слова ж встановлюються відповідно до розуміння натовпу. Тому погане і недоречне встановлення слів дивовижним чином заполоняють розум. Визначення і роз'яснення, якими звикли озброюватися і охороняти себе вчені люди, жодним чином не допомагають справі. Слова ґвалтують розум, змішують все і призводять людей до порожніх і численних суперечок і тлумачень.

Існують, накінець, ідоли, котрі вселилися в душі людей із різних догматів філософії, а також із упереджених доказів. Їх ми називаємо ідолами театру, оскільки ми вважаємо, що, скільки є прийнятих та вигаданих філософських систем, стільки поставлено і зіграно комедій, які показують вигадані та штучні світи. Ми говоримо це не лише про філософські системи, які існують наразі чи існували колись, оскільки казки такого роду могли би бути складені у множині, адже взагалі у досить різних помилках бувають майже одні і ті ж причини.

Отже, про окремі види ідолів і про їх вияви ми вже сказали. Усі вони мають бути відкинуті і знехтувані твердим і урочистим рішенням, і розум повинен бути повністю вільним і очищеним від них. Шлях входження в царство природи людини, заснований на науках, буде майже таким, як входження у царство небесне, "куди нікому не дано увійти, не уподібнившись до дітей".

Друкується за виданням: Бекон Ф. Новый органон. Сочинения в 2 т. Т 2. Москва, 1972. С. 18–33.

Запитання

1. Дайте характеристику ідолам, які заважають людському пізнанню? Чи погоджуєтеся ви з думкою філософа?

2. Як можна, на вашу думку, позбутися ідолів у пізнанні і чи це повністю можливо?

Гусев В. І. "Іммануїл Кант: філософське обґрунтування ідеї миру"

... Головна заслуга Канта полягає у тому, що він дав ідеї вічного і загального миру всебічного філософського обґрунтування. Ця ідея постає у Канта як необхідний елемент його філософської системи. Мрія про загальний і вічний мир, моральне засудження війни й численні заклики до миру, миротворчі проєкти і спроби їхньої реалізації у Канта набули цілком законного характеру. Головною працею Канта, в якій він всебічно розглядає цю проблему, був його відомий трактат "До вічного миру" (1795). Час написання трактату – наполеонівські війни у Європі. Як і більшість праць такого роду, він був написаний у формі проєкту міжнародного договору, адже Кант, приєднуючись до своїх попередників, вважав, що мир має бути встановлений шляхом міжнародних угод.

Перша стаття, з якої Кант починає свій проєкт, власне, і формулює цю найважливішу вимогу до будь-якого мирного договору, якщо він і справді має на меті мир, а не тимчасове припинення війни. Жодний мирний договір, вказує І. Кант, не повинен вважатися таким, якщо під час його укладання таємно зберігаються підстави для майбутньої війни. Головна вимога щодо мирних угод полягала в тому, щоб такі угоди виключали саму можливість війни і не приховували в собі передумов майбутнього конфлікту. Кант виступив за право націй на самовизначення і суверенне право кожного народу на власну політичну організацію. Отже, стан миру має бути запровадженим, і єдиний шлях до цього полягає у створенні громадянського суспільства. Війна для Канта не є правовим станом, тому не може бути міжнародного права, яке б виправдовувало війну. Цим, до речі, позиція Канта принципово відрізняється від позиції його попередників, теоретиків міжнародного права, у тому числі й миротворців, які зосереджували свою увагу

переважно на тих аспектах міжнародних відносин, які б обмежували право війни.

Надзвичайно важливим висновком Кантової філософії є те, що мир, політика, право й мораль не є ізольованими речами. Навпаки, в єдності своїй вони утворюють той контекст, що в ньому тільки й можна повною мірою оцінити дії сучасних політиків, країн і народів. Боротьба за правовий державний устрій і торжество міжнародного права, за підпорядкованість державної політики принципам моралі, обстоювання в ній гласності і публічності – усе це не може розглядатися як локальні завдання.

Друкується за виданням: В. І. Гусєв І. Кант: філософське обґрунтування ідеї миру. *Наукові записки, НаУКМА*, 2000. Т.18. Філософія та релігієзнавство. С. 8–16.

Завдання

1. Якою є найважливіша вимога до міжнародного договору за І. Кантом? У чому полягає її значимість та актуальність для справи підтримки миру? Відповідь обґрунтуйте.

2. Поясніть, яким чином пов'язані між собою поняття: мир, мораль і право.

3. Поміркуйте, чому справа збереження миру, за твердженням І. Канта, має мати міжнародний характер. Відповідь поясність.

Сковорода Г. С.
"Діалог. Назва його – Потоп зміїний"

Гл. друга. Діалог, або Розмова Особи у розмові: Душа, Нетлінний Дух

Дух. Чи не прекрасний храм премудрого Бога є світ цей? Є ж три світи. Перший, складений із незліченних світ-світів, і є великий світ. Інші два часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ або людина.

Другий світ символічний, тобто Біблія. У населеному будь-якому світі сонце є його око, і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина названа мікрокосм, тобто маленький світ. А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і глибинних створінь фігури, щоб вони були монументами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх.

Дух. Всі три світи складаються із двох сутностей, які одне становлять, названих матерія і форма. Ці форми у Платона називаються ідеї, тобто видіння, види, образи. Вони суть першородні нерукотворні світи, таємні мотузки, які тримають минущу тінь, або матерію. У великому й у малому світі речовинний вид дає знати про сховані під ним форми чи вічні образи. Таке ж і в символічному, або біблійному, світі зібрання створінь становить матерію. Та Боже єство, до якого своїм знаменням веде створіння, є форма. Бо і в цьому світі є матерія і форма, тобто плоть і дух, видимість та істина, смерть і життя. Наприклад, сонячна фігура і матерія, або видимість. А оскільки вона означає того, хто розмістив у сонці поселення своє, тому друга думка є форма і дух, наче друге сонце у сонці. Як із двох квіток два запахи, так із двох сутностей дві думки і два серця: тлінне й нетлінне, чисте й нечисте, мертве й живе!..

Друкується за виданням: Григорій Сковорода. Твори: у двох томах. Київ : Обереги, 1994. Т 2. С. 142–145.

Запитання

1. Охарактеризуйте світи, про які говорить Г. Сковорода.
2. Із яких сутностей, на думку філософа, складаються ці світи? Чи зустрічали ви подібне пояснення у інших філософів?

Памфіл Юркевич
“Серце та його значення у духовному житті людини за вченням слова Божого”

“Ми покликані чинити добро вільно”. Цей загальний і невизначений принцип, з яким уже тому може погодитися будь-яка наукова теорія моральності, одразу дістає свій визначений сенс, коли ми спитаємо: чому добро не уявляється свідомості навіть дикуна як праця наймита, до якої можна стати лише підневільно, невільно, з примусу та з розрахунку на платню? Яка радість людині вчиняти справедливо там, де вона не має на увазі ні стороннього спостерігача, котрий поцінував би її, ні особистої користі, яка нагороджувала б її за діла справедливості? Серце людини любить добро й вабиться до нього, як око любить споглядати прекрасне видовище й залюбки спиняється на ньому. Цим не заперечується, що як око брутальної людини не може

поцінувати витонченого образу, так серце може збайдужіти до добра й загасити в собі свої найкращі прагнення.

Але вже прадавні казали про вогонь Прометея, що він, як викрадений з неба, запалював у серці людини не земні, не егоїстичні, а моральнісні прагнення. Чимало психологів казало, що серце людини перебуває під неперервними впливами й немовби враженнями вищого світу й вищого ладу речей. Визначено та з повною істиною відкриває нам слово Боже цю метафізичну засаду любові серця до добра як головного моральнісного акту, коли воно навчає, що людина створена за подобою Божою. Як кожна діяльність у світі зумовлюється певною натурою речі, так і богоподібній натурі людського духу притаманні діла богоподібні. Бог є любов, Бог перше нас полюбив, і цим впливом любові, яка дарувала нам існування у надзвичайній формі духу богоподібного, котрий тому не підпадає під загальне поняття творіння, створив наш дух здатним не до простого фізичного або тварного зростання й зміцнення у силі, але й до вільного подвигу правди й любові та до торжества над товарними потягами чуттєвості й самолюбності, у цьому полягає остання умова моральнісної свободи людини.

Друкується за виданням: Памфіл Юркевич. Вибране. Київ : Абрис, 1993. С. 103–105.

Запитання

1. Який принцип є вихідним у етичному вченні П. Юркевича?
2. Яка головна умова моральної свободи людини? Поясніть.

Хосе Ортега-і-Гасет
“Бунт мас”

Суспільство – це завжди динамічна єдність двох чинників: меншин і мас. Меншини – це спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць. Маса – це сукупність осіб без спеціальної кваліфікації. Отож під масами не слід розуміти головним чином “робітничі маси”. Маса – “рядова людина”. Отак проста кількість – юрба – перетворюється в якісне визначення: це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а є повторенням загального типу ...

Маса – це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки - доброї чи злої, а натомість почуває, що він "такий, як усі", і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими. Уявімо собі скромну людину, що спробувала оцінити себе на певних підставах – питаючи себе, чи має той або інший хист, чи відрізняється в якомусь напрямку – і збагнула, що не має жодної видатної якості. Ця людина почувається обмеженою і простою, необдарованою, але вона не почуватиметься "масою"... Тепер маса вирішила висунутися на передній план суспільного життя, зайняття місця, вживати знаряддя і втішатись насолодами, що досі були призначені для небагатьох. Наприклад: очевидно, що ці місця не були призначені для юрби, бо вони замалі розміром і натовп у них уже не міститься. А це наочно й чітко вказує на новий факт: маса, не переставши бути масою, витісняє меншини... Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичне, індивідуальне, кваліфіковане та добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть. Та ясно, що ці "всі" насправді не є всі. "Усі" – це була нормально складена єдність мас і розбіжних спеціалізованих меншин. Тепер усі – це тільки маса...

Друкується за виданням: Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. *Вибрані твори.* Київ : Основи, 1994. С. 19–33.

Запитання

1. Визначте суттєву різницю між масами та меншинами. Чи погоджуєтеся ви з точкою зору автора щодо характерних рис мас? Обґрунтуйте.

2. У чому автор вбачає небезпеку мас, масового суспільства для подальшого розвитку соціуму?

Едмунд Гуссерль
"Криза європейського людства і філософія"

Я також переконаний у тому, що європейська криза закорінена саме в хибному раціоналізмі. Проте це не означає, що раціональність узагалі є злом або ж вона в людському бутті має цілком підпорядковане значення. Раціональність у тому високому і справжньому сенсі, про який ми власне говоримо, раціональність, що зародилася в Греції і стала ідеалом грецької філософії класичного періоду, потребує, звичайно, ще багатьох рефлективних пояснень, але ця раціональність у зрілому

віці покликана керувати розвитком. З іншого боку, ми охоче визнаємо, що форма розвитку ratio – раціоналізм епохи Просвітництва – була помилкою, хоча й цілком зрозумілою.

Розум – широке поняття. Згідно з доброю старою дефініцією, людина є розумною істотою, і в цьому широкому сенсі папуас є також людиною, а не звіром. Він має свої цілі, діє осмислено, обмірковуючи практичні можливості. Набуті результати й методи входять у традицію, стають зрозумілими завдяки їхній раціональності. Але так само, як людина, навіть і папуас, є новим ступенем аномальності порівняно з твариною, так і в людськості та в її розумі філософський розум становить новий ступінь. Ступінь людського буття й ідеальних норм для безконечних завдань, ступінь буття subspecieaetemitatis можливий лише в абсолютній універсальності, саме в тій, що від початку містила у собі ідея філософії. Універсальна філософія зі всіма окремими науками, складає, звичайно, частину явищ європейської культури. Але, як випливає зі смислу моїх розмірковувань, ця частина є, так би мовити, керуючим мозком, від нормального функціонування якого залежить справжня здорова європейська духовність. Людству вищої людськості або розуму потрібна, отже, справжня філософія.

Так однобічна раціональність справді може стати злом. Можна сказати, і це належить до самої сутності розуму, що філософи здатні розуміти й опрацьовувати свої безконечні завдання спочатку лише в абсолютно необхідній однобічності. Філософ повинен завжди бути готовим оволодіти справжнім і повним сенсом філософії, всезагальністю її безконечного горизонту. Жоден напрям пізнання, жодна окрема істина не має бути абсолютизована й ізольована. Тільки через це вище самоусвідомлення, в якому все це постає як відгалуження безконечного завдання, може філософія виконати свою функцію – вивести на дорогу саму себе і, таким чином, справжнє людство.

Друкується за виданням: Гуссерль Едмунд. Криза європейського людства і філософія. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрями : хрестоматія*. Київ : Ваклер, 1996. С. 67–70.

Запитання

1. З'ясуйте, які причини кризи науки та суспільного життя Європи визначає автор. Прокоментуйте його погляди.

2. Чому однобічна раціональність є злом у сфері науки? Обґрунтуйте.

Віктор Франкл “Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі”

... Якщо хочете вижити, існує лише один спосіб: мати здоровий вигляд здатного до роботи. Якщо ви шкутильгаєте, тому що, скажімо, натерли мозоль на п’яті, й есесівець це зауважить, він витягне вас з колони, і наступного дня ви напевно потрапите до газової камери. ... попри всю вимушену фізичну та духовну примітивність життя в концентраційному таборі духовне життя могло бути глибшим. Уразливі люди, які звикли до багатого інтелектуального життя, могли відчувати сильний біль (вони часто були тендітної статури), але їхнє внутрішнє життя не страждало так сильно. Вони були спроможні рятуватися від навколишнього жахіття в багатому внутрішньому житті й духовній свободі. Тільки таким чином можна пояснити явний парадокс: деякі слабші в’язні часто виживали у таборі краще, ніж міцні люди.

Активізація внутрішнього життя допомагала в’язню знайти схованку від порожнечі, спустошення і духовної бідності його існування, дозволяючи утекти в минуле. Звільнена уява програвала події минулого, часто неістотні, несуттєві випадки і нікчемні дурнички. Ностальгічні спогади возвеличували їх, і вони набирали дивного характеру. Їхній світ і їхнє існування видавалося дуже далеким, і душа тужливо прагнула до них: я вирушав в уявні подорожі автобусом, відчиняв двері помешкання, відповідав на телефонні дзвінки, вмикав електричне світло. Наші думки часто зверталися до таких дрібничок, і ці спогади зворушували до сліз.

Що інтенсивнішим ставало внутрішнє життя в’язня, то сильніше він реагував на красу мистецтва і природи – як ніколи раніше. Під їхнім впливом він забував про власне жахливе становище. Якщо б хтось побачив наші обличчя під час подорожі з Освенцима до баварського табору, коли ми розглядали гори Зальцбурга з їхніми осяяними заходом сонця вершинами крізь маленькі загратовані віконця вагона для в’язнів, він ніколи б не повірив, що це обличчя людей, які втратили будь-яку надію на життя і свободу. Незважаючи на це або завдяки цьому, ми захоплювалися красою природи, за якою так довго тужили. У таборі людина також могла привернути увагу товариша, що працював поруч, до гарного заходу сонця, що сяяло крізь високі дерева баварського лісу (наче на уславленій акварелі Дюрера), цього самого лісу, у якому ми будували величезний секретний військовий завод.

Друкується за виданням: Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Львів : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 234 с.

Запитання

1. Яку роль внутрішнє, духовне життя людини відіграє у складних екстремальних умовах? Відповідь обґрунтуйте.

2. Що розуміє автор під поняттям "духовна свобода"? Чи є взаємообумовленими поняття зовнішньої свободи та духовної свободи особистості? Відповідь обґрунтуйте.

Андре Моруа
"Відкритий лист молодій людині про науку жити"

Мені 80 років, вам 20. Від усіх, хто вас знає, я чув про вас багато доброго. І ось ви питаєте у мене поради, як будувати своє життя, інакше кажучи, просите написати вам "виховного листа, як у бальзаківській "Лілії долини" чи "Вільгельмі Мейстері" Гете. Не приховую, прохання ваше принесло мені задоволення. Я не шукаю популярності, мені не подобається псевдофілософічний жаргон нинішніх інтелектуалів. Я побоювався, що у мене немає шансів найти спільну мову з молодим поколінням, адже в юності людей засліплює словесна мішура. Ваше прохання схвилювало мене і надало мені сили. Спробуймо ж разом розібратися в тому, що являв собою світ, який оточує нас.

Але насамперед я прошу вас раз і назавжди викинути з голови надуманий неоромантичний песимізм, що отруїв ціле покоління. Вам втовкмачили, що світ абсурдний. Що це означає? Висловлювання абсурдне, якщо воно суперечить доведенням розуму. Закон абсурдний, якщо він ображає здоровий глузд. Але твердження, що все, навкруги абсурдне, – абсурд. Світ такий, який він є. Він не підкоряється ні доведенням розуму, ні здоровому глуздові. Світ – вихідна точка, певна даність. А як же інакше? Важко уявити, щоб світ був створений лише для задоволення наших потреб. Це було б чудом із чудес. Світ є нейтральним. Він не є ні дружнім, ні ворожим людині. Вам втовкмачили, що людина народжується для того, щоб померти, і що ви повинні ціле життя гризтися цією думкою. Заради чого? Смерть – не факт свідомості. "Смисл роздумів про смерть у тому, що вони позбавлені

смислу", – писав Монтерлан. Смерть близьких людей приголомшує нас. А наша власна? Боятись її – значить і уявляти собі і світ, де ми є, і світ, де нас немає. Ці два образи несумісні.

Вам втовкмачили, що ми живемо з краю провалля і що усвідомлення смертельної небезпеки забирає від нас останні рештки розуму. Але люди завжди жили над проваллям, і це не заважало їм кохати, працювати, творити. Чому б і вам не йти за їх прикладом? Мені можуть заперечити: "Все змінилося. Людей минулого підтримувала віра. До того ж їм на відміну від нас не загрожувала небезпека загинути разом з планетою, на якій вони живуть". А хто заважає вірити і вам? Чи померли боги? Вважаю, що вони просто стали іншими. Не забувайте, що у вас є дещо більш велике, ніж ви самі; не забувайте, що ця велич закладена в кожній людині: недарма підлу людину мучить сумління; не забувайте, що спільними зусиллями можна запобігти катастрофі і не дати земній кулі загинути від рук її мешканців; не забувайте і про те, що навіть якщо ми йдемо краєм провалля, ніщо не штовхає нас донизу. Вам втовкмачили, що старі моральні цінності відійшли у минуле. Це брехня. Якщо ви придивитесь до сучасної людини, то за словесною шкаралущею виявите людину, якою вона була у всі часи. Письменники трублять про кінець класичної культури. "Факти є невмолимими, – говорять вони. Не виникає сумнівів, що XX ст. завершує п'ятитисячолітній період розвитку людства – еру великих класичних культур, – і ми стоїмо на порозі нової ери. Вона не матиме жодної схожості з минулим; раніше оновлена душа вселялася в історично обумовлену оболонку; тепер нова душа оживить нове тіло. Нова душа в новому тілі? Нічого подібного. Я не вірю в жодне нове тіло. Хіба у нас не такі самі серце, печінка, артерії, нерви, як у кроманьйонців. А що стосується душі, то моральні цінності – не безумний винахід давніх моралістів. Вони тому і називаються цінностями, що без них неможливі ні подальший розвиток суспільства, ні щасливе життя. Я нагадаю вам для початку декілька давніх як світ істин, відмінити яких не може ні технічний прогрес, ні нігілістична філософія.

По-перше, не можна жити для себе. Думаючи лише про себе, людина завжди знайде тисячу причин почувати себе нещасливою...

Друге правило – треба діяти. Замість того щоби скаржитися на абсурдність світу, спробуємо перетворити той куток, куди закинула нас доля. Ми не в силах змінити Всесвіт та й не прагнемо до цього.

Наша мета ближча і простіша: займатися своєю справою, правильно вибрати її, глибоко вивчити і досягнути в ній майстерності. У кожного своє поле діяльності: я пишу книги, столяр робить для мене книжкову шафу, поліціянт регулює вуличний рух, інженер робить розрахунки, мер керує комуною. Якщо людина досконало оволоділа будь-яким ремеслом, праця дає їй щастя. Навіть у вільний час люди не сидять склавши руки – вони займаються такою, здавалося б, некорисною діяльністю, як ігри і спорт.

Третє правило – треба вірити в силу волі. Неправда, що майбутнє цілком і повністю визначене. Видатна людина може змінити хід історії. Той, у кого вистачить сміливості захотіти, може змінити своє майбутнє. Безумовно, жодний з нас не є всемогутнім; людська свобода має свою межу. Вона живе на межі можливостей і бажання. Не в моїй владі перешкодити війні, але мої усні і письмові заклики, помножені на заклики мільйонів інших людей, послаблять загрозу війни. У моїй владі не повторювати моїм співвітчизникам з будь-якого приводу чи без нього, що їм було завдано образу і честь примушує відомстити ціною власного життя і життя своєї країни. Я не в змозі виграти битву, але я в змозі бути хоробрим солдатом і виконати свій обов'язок. І оскільки "можливості наші залежать від того, на що ми посягаємо", треба, не замислюючись про їх обмеженість, бути завжди у формі. Даючи собі полегшення, людина лінується і боїться; зусиллям волі вона примушує себе працювати по совісті і здійснювати геройські вчинки. Можливо, воля і є царицею доброчинності.

Не менш важливим є і четверте правило – треба зберегти вірність. Вірність слову, зобов'язанням, іншим людям, собі самому. Треба бути з тих людей, які ніколи не підводять. Напевно, ці життєві правила здадуться вам надто суворими і надто загальними. Я прекрасно це розумію, але інших запропонувати не можу. Я не вимагаю від вас, щоб ви прожили життя суворим стоїком. Розвивайте у собі почуття гумору. Будьте у стані посміхнутися своїм – і моїм – словам і вчинкам. Якщо ви не можете перебороти свої слабкості, примиріться з ними, але не забувайте, у чому ваша сила. Будь-яке суспільство, де громадяни думають тільки про нагороди і задоволення, будь-яке суспільство, яке дозволяє насильство і несправедливість, будь-яке суспільство, де люди не почувають жодного довір'я одне до одного, будь-яке суспільство, члени якого ні до чого не прагнуть, – приречене. Поки Рим був Римом

героїв, він процвітав; варто йому було облишити поважати цінності, які його породили, і він загинув. Технічний прогрес змінює види діяльності, але значимість діяння і потреба в ньому залишаються незмінними. Так було раніш і так буде завжди.

Друкується за виданням: Андре Моруа. Письма незнакомке. Одесса : Маяк, 1993. С. 137–146.

Запитання для обговорення

Прокоментуйте життєві настанови, які автор дає молодій людині? З чим ви погоджуєтеся, а з чим ні? Відповідь обґрунтуйте.

Вахтанг Кебуладзе "Чарунки долі"

... Уміння забувати доповнює здатність пам'ятати. Щось забуте – це не так біла пляма пам'яті, як її питомий момент. Забуття – це дисципліна пам'яті, адже пам'ятати все неможливо, а щось пам'ятати й не варто. Пам'ять – це вузька стежка у хащах забуття чи радше стежки, деякі з яких губляться у забутті, а деякі виводять на широкий шлях індивідуальної чи спільної історії.

Можна вбачати у забуванні лише наслідок травми, якого слід позбутися. Можна наполягати на тому, що слід звільнити свідомість від неврозу, а суспільство від репресивності через усвідомлення травматичних переживань. Та чи не може усвідомлення травматичного досвіду призвести до нової форми психічної та соціальної патології? Чи не варто все ж таки щось забути назавжди?

Проте відмова від запам'ятовування всього без винятку не обов'язково означає пасивне прийняття меншого зла заради уникнення більшого. Адже забуття травматичного досвіду часто-густо призводить до психічного розладу на індивідуальному рівні та до тоталітарних і авторитарних практик на рівні соціальному. Стратегія неврозу – це забуття травми, негативною енергією якої він живиться. Стратегія самолегітимації майже всіх тоталітарних і авторитарних режимів полягає в керованому забуванні їхніх злочинів заради збереження інтегрованості суспільства та його здатності протистояти зовнішнім загрозам, що їх майже завжди вигадують або провокують самі злочинні режими. Утім, хвороба лише певною мірою може бути формою адаптації окремої особистості, а тоталітарна чи авторитарна форма правління – формою адаптації окремого суспільства. Здорова особистість і здоро-

ве суспільство сміливо приймають свободу. Скоритися свободі – це й означає здійснити власну долю. Психічна хвороба і тоталітарне або авторитарне правління є, натомість, формами принципової несвободи, а отже, втрати власної долі. Тому психічно хворі й скорені злочинній владі є у прямому сенсі знедоленими.

... Пам'ять і забуття мають і суто прагматичний аспект. Кожен чи кожна з нас певною мірою дисциплінує свою пам'ять на кшталт Шерлока Голмса, запам'ятовуючи насамперед те, що, на його чи її власну думку, вкрай важливо для подальшого існування, і забуваючи непотрібні для сьогодення та майбутнього моменти минулого досвіду. Соціальний запас знання – це не хаотичне нагромадження всього знаного дотепер, а впорядкований набір релевантних для сьогодення думок, навичок, умінь, рецептів, ритуалів і практик. Причому це впорядкування пам'яті здійснюють у відповідних інститутах відповідальні за це фахівці. Пам'ять кожного настільки історична, наскільки пов'язана з пам'яттю інших. Та ця пов'язаність не може і не має бути безпосередньою. Ми не маємо пам'ятати все принаймні тому, що існують, так би мовити, офіційні місця пам'яті (музеї, меморіали, пам'ятники, які самою назвою виявляють свою питому функцію) та професійні пригадувачі (історики, бібліотекарі, музеєзнавці тощо).

... Так постає те, що ми називаємо культурою. Вона народжується з нашого вшанування минулого. Це вшанування, своєю чергою, зумовлено нашим страхом перед майбутнім. Як орач оре землю предків, аби могли нагодувати своїх дітлахів, так і ми вдивляємося у витвори попередників, аби створити власні твори. Ми вшановуємо те, у чому нас іще не було, аби зберегти себе в тому, у чому нас уже не було. Але цей проєкт приречений на невдачу. Адже наші нащадки поставляться до нас так само, як ми ставимося до наших попередників: вони шануватимуть нас не заради нас самих, а заради їхнього власного виживання у недосяжному ані для нас, ані навіть для них майбутньому.

Друкується за виданням: Кебуладзе Вахтанг. Чарунки долі. Львів : Вид-во Старого лева, 2016. С. 24–25.

Запитання

1. Аргументуйте позицією автора, що забуття – це дисципліна пам'яті.

2. Поясніть тезу про прагматичний характер пам'яті та забуття.

3. Чи погоджуєтеся ви з позицією дослідника, що культура народжується із нашого вшанування минулого? Відповідь обґрунтуйте.

Освальд Шпенглер "Присмерк Європи"

Що таке всесвітня історія? Певна річ, деяка духовна можливість, внутрішній поступ, деякий вираз почуття форми. Але як би не визначено було почуття, воно є далеким від завершеної форми, і як би ми не відчували і не переживали всю всесвітню історію і як би ми не були повністю упевнені у можливості для нас оглядати усю її подобу, тим паче у теперішній час нам відомі лише деякі її форми, а не сама форма. Кожен, хто би не спитав, безперечно, упевнений, що він ясно визначає періодичну структуру історії. Ілюзія ця заснована на тій обставині, що ніхто ще серйозно над нею не задумувався і ніхто не сумнівався у своєму знанні, оскільки не підозрює, як багато тут ще приводів для сумнівів. Дійсно, образ всесвітньої історії є недослідженим духовним надбанням, перехідним навіть у колах фахівців-істориків, недоторканим від покоління до покоління і має потребу хоча би у малій частці того скептичного до себе ставлення, яке, починаючи з Галілея, розклало і поглибило вроджену картину природи.

Усередині тих вузьких меж, які є передумовою цієї концепції, вона мала, безперечно, свої підстави. Ні індійська, ні навіть єгипетська історія не потрапляють до кола її спостереження. Назва "всесвітня історія" на вустах цих мислителів означає одиничну, вищою мірою драматичну подію, сценою для котрої слугувала країна між Елладою і Персією. Тут отримує свій вираз чіткий дуалістичний світогляд східної людини, але не під кутом зору полярності, як протиставлення душі та тіла, як у сучасній йому метафізиці, а під кутом зору періодичності, як катастрофа, як поворотний пункт двох епох між створенням світу і його кінцем, причому залишались цілковито без уваги явища, не фіксовані, з одного боку, античною літературою, з другого – Біблією. У цій картині світу образ "Давнього світу" і "Нового часу" в той же час виходить цілком очевидним протиставлення язичницького і християнського, античного і східного, статуї і догми, природи і духу, що формулюється у площині часу як процес подолання одного одним. Історичний період набуває релігійних ознак відплати. Звичайно, цього набуває на вузьких і скоріше провінційних поглядах, але логічний і завершений у собі аспект, проте цілком

пов'язаний з певною місцевістю і певним типом людини і не здатний ні до якого природного поширення.

Замість монотонної картини всесвітньої історії, триматися за яку можливо, лише закриваючи очі на переважну кількість суперечливих фактів, я бачу феномен множини потужних культур, що виростають первісною силою з надр країни, у якій вони суворо прив'язані протягом всього свого існування, і кожна з них накладає на свій матеріал – людство – свою власну форму, і у кожної своя власна ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання і відчуття і, нарешті, власна смерть. Ось фарби, світло, рух, яке не відкрило ще ні одне розумне око. Є розквітаючі і старіючі культури, народи, мови, істини, боги, країни, як є молоді та старі дуби, гілки і листя, але не має старіючого людства. У кожної культури є свої власні можливості, виявлення, що виникають, визрівають в'януть і ніколи знову не повторюються. Є численні, у самій своїй суті відмінні пластики, живописи, математики, фізики, кожна з обмеженою життєвою діяльністю, кожна замкнута у собі, подібна до того, як у кожного виду рослин є свої власні квіти та плоди, свій власний тип росту та смерті. Культури ці, живі істоти вищого порядку, які виростають зі своєю піднесеною безцільністю, подібно квітам у полі. Подібно рослинам і тваринам, вони належать до живої природи Гете, а не мертвої природи Ньютона. У всесвітній природі я бачу картину вічного творення і зміни, чудового становлення і смерті органічних форм. А присяжний історик бачить у ній подобу якогось стрічкового черв'яка, який невтомно нарощує епоху за епохою.

Цивілізація є незмінною долею культури. Тут ми досягаємо того пункту, з якого стають вирішеними останні і складні питання історичної морфології. Цивілізація – це ті самі граничні та штучні стани, здійснити котрі здатний вищий вид людства. Вони – завершення, вони прямують за становленням, як смерть, за життям, як нерухомість за розвитком, як розумова старість і закам'яніле світове місто за селом і задушевним дитинством, що уявляється нам готикою. Вони – неминучий кінець, і тим паче з внутрішньою необхідністю до них завжди приходили.

Друкується за виданням: Освальд Шпенглер. Закат Европы. Философия истории: Антология : учеб. пособие для студентов гуманит. вузов / сост., ред. и вступ. ст. Ю. А. Кимелева. Москва : Аспект Пресе, 1995. С. 158–187.

Запитання

1. Чому автор заперечує формаційну періодизацію всесвітньої історії? Чи згідні ви з думкою автора? Обґрунтуйте.

2. Як автор трактує поняття "цивілізація"? Чи згідні ви з таким поясненням цивілізації? Обґрунтуйте.

Тарас Лютий Двійник
"Про природу дублювання і множинності"

... Людина безупинно перероджується, опиняється в нових умовах, усякчас до них звикає й освоюється. Декого не беруть ніякі думки про колишні чи майбутні зміни. Інші навмисно їх прагнуть, кидаються у вир можливого, нехай це часом і доволі болісний процес. Зауважимо, кожній особистості властиво, умовно кажучи, розмножуватися на силу-силенну власних двійників (до речі, не обов'язково тотожних між собою) – одначе якесь осердя після такого розмноження таки зберігається. Спостерігаючи за своїми світлинами й уявленнями, тобто порівнюючи образи себе в минулому і тепер, іноді вдається схоплювати схоже та розбіжне.

... У перехідному періоді важливо не привчатися нехитро змінювати маски чи вправно грати зазначені ролі, а спростувати остаточно, не загубитися в круговерті подій. Так само неможливо раз і назавжди перероди-тися, навибиравши собі вигідних іпостасей. Без сумніву, комусь удається намічати шляхи до розвою й нестримно нестися в очікуванні подальших переломних моментів, не встигаючи затямити, що ж, власне, коїться.

Людина неспроможна передбачити все. У цьому водночас небезпека і цікавість. Звідси й вибудовуються парадоксальні стратегії: з одного боку, страх не дає наважитися на рішучі перевтілення, перероджен-ня, переоформлення, а з другого – несподівано допомагає звичка перелаштування. Деколи ми знаємо, чого прагнемо, й уникаємо набридливого, а інколи навіть гадки не маємо, чому робимо такий вибір. Ще б пак, доволі клопітно постійно вибудовувати реляції до себе, фіксуючи поштовхи і зрушення, що з нами відбулися. Цих порухів не уникнеш, як не відцураєшся й того, що в нас раз у раз пробуджується Інший, а то й Чужий. Отак ми стаємо непередбачувані навіть самі для себе. У кожному разі наші уявлення про себе почергово приносять то постійне, то мінливе.

Друкується за виданням: Лютий Тарас Двійник. Про природу дублювання і множинності. Київ : Віхола, 2021. С. 10, 11.

Запитання

1. Чи погоджуєтеся ви з позицією дослідника, що людина є непередбачуваною навіть для самої себе? Відповідь аргументуйте.

2. Аргументуйте твердження автора про те, що кожній особистості властиво розмножуватися на велику кількість двійників.

Белл Деніел
"Прихід постіндустріального суспільства"

Будь-яка щойно виникла система викликає ворожість серед тих, хто відчуває її загрозу. Головною проблемою виниклого постіндустріального суспільства є конфлікт, породжений принципом, який є головним для локалізації становища в суспільстві знання. Так, напруга між популізмом і елітаризмом, котра вже є безперечною, стає політичним питанням у спільнотах. Інший комплекс проблем виникає з історичної незалежності наукової спільноти і суперечливих проблем, породжених її традицією автономії, її зростаючою залежністю від уряду в дослідницьких фондах і послугами, які вона змушена надавати. Ці питання спадають на думку в університеті, котрий є першорядною інституцією постіндустріального суспільства. І, нарешті, найглибші напруги є напругами між культурою, осьове спрямування якої є антиінституційним і антиномічним, і соціальною структурою, котра скеровується економізуючим та технократичним способом. Саме ця напруга і є тим, що, зрештою, і складає найфундаментальнішу проблему постіндустріального суспільства.

Те, що я доводжу у цій книзі, є положення, згідно з яким головним джерелом структурних змін у суспільстві – змін у способах нововведень, у ставленні наук до технології і в громадській політиці – виступають зміни в характері знання: експоненціальне зростання й розгалуження науки, виникнення нової інтелектуальної технології, проведення систематичних розвідок завдяки бюджетам організацій "Дослідження й розвиток" і як чашечка квітки всього цього – кодифікація теоретичного знання.

Ставлення до теоретичного знання визначає ціннісну систему суспільства. Середньовічна концепція природознавства була концепцією "забороненого знання". Богослови боялися, що "знання породить самовпевненість, що Йому "властиве щось від диявола". Протягом

християнських століть "природа" в цілком специфічному сенсі була занесена до диявольського відома. Легенда про Фауста, використана Марлоу, засвідчила властивий середньовіччю забобонний жах перед природознавством. На початок XVII ст. віра в нездоланну могутність людини стала витісняти попереднє видовище страху. У "Новій Атлантиці" Френсіса Бекона, котрою він розраховував замінити містичну Атлантиду Платонового "Тимея", король більше не є філософом, він є науковим дослідником. І на крихкому острові Бенсалемі найважливіша споруда, "Дім Соломона", є не церквою, а дослідним інститутом, "найвеличнішим закладом.., який будь-коли існував на землі, і світочем цього королівства". "Дім Соломона", або "Коледж шести днів роботи", є державною інституцією, створеною "для виконання видатних і дивовижних робіт на користь людині". Мета "Дому Соломона" в зображенні одного з його "отців" полягає у такому: "Метою нашого закладу є пізнання причин і прихований рух речей, а також розширення кордонів людського володарювання для здійснення всіх можливих речей".

Дотепер це безмежне прагнення скеровувало пошуки знання. Спочатку людина прагнула підкорити природний порядок; і в цьому вона майже досягла успіху. В останні сто років вона прагнула замінити природний порядок технічним порядком; і в цьому вона також значною мірою пішла вперед. Постіндустріальне суспільство у своїй основі є перебудовою цього технічного пошуку навіть у більш могутній формі. Але тепер питання полягає в тому, захоче чи не захоче людина йти далі. Це і є відкритістю історії.

Друкується за виданням: Белл Деніел. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія.* Київ, 1996. С. 250–251.

Запитання

1. Що визначає автор найбільшою проблемою постіндустріального суспільства?

2. Яку цінність має для суспільства теоретичне знання? Як пояснює розвиток теоретичного знання автор?

3. Із якими проблемами стикається суспільство на сучасному етапі?

Список рекомендованої літератури

Ганаба С. О. Ідея “шляхетної людини” Конфуція як принцип морального зразку в управлінні суспільством. *“Китайська цивілізація: традиції та сучасність”* : матеріали XIV міжнародної наукової конференції. 5 листопада 2020 р. Київ : “Гельветика”, 2020. С. 37, 38.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

Петрушенко В. Л. Філософія : навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2011. 504 с.

Hanaba S., Voitiuk O., Hrishko-Dunaievska V., Bahrii H. Methodological Potential of Nomadism Concept in Describing Educational Strategies. Postmodern Openings, 11(1), (2020). P. 195–210. doi:10.18662/po/115.

ТЕМА 3. ОНТОЛОГІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ І БУТТЯ

3.1. Поняття буття. Буття і небуття.
3.2. Віртуальна реальність: поняття та еволюція смислів.
3.3. Віртуальна реальність як простір соціалізації людини.

3.1. Поняття буття. Буття і небуття

Людина як унікальна істота з особливим статусом буття у світі постає як феномен, оскільки лише людина осмислює те, що відмежовує її від буття природи. Поняття буття є вихідним для філософії. По-перше, воно має найширший, граничний ступінь узагальнення, а отже, постає основою світоглядної орієнтації, завдяки чому виконує функцію сенсоутворення в людському світорозумінні. По-друге, сьогодні, коли виникли загрози самознищення, буття є вищою цінністю і мірою відповідальності людини за власні дії. Зрештою проблема буття постає як питання про смерть, безсмертя та сенс життя.

Поняття

БУТТЯ – це філософська категорія, що позначає: 1) усе, що реально існує; 2) те, що реально існує як істинне на відміну від видимого; 3) реальність, яка існує об'єктивно, поза і незалежно від свідомості людини; 4) загальний спосіб існування людини.

Поняття "буття" наближене до категорії "світ". Водночас вони не є тотожними.

***Світ** – це визначене буття, універсальна предметність, відносно якої людина діяльнісно самовизначається як суб'єкт, що створює власний світ – світ людини. Світ має свою типологію, згідно з якою він поділяється: на матеріальний, духовний, об'єктивно-реальний і суб'єктивно-ідеальний. Роз'яснювальним щодо них є поняття "онтологія".*

***Онтологія** – це філософське вчення про першооснову буття. Термін "онтологія" запровадив у XVI ст. німецький філософ Р. Гокленіус.*

Небуття *– відсутність, заперечення буття, неіснування взагалі, неіснуюча реальність, абсолютний початок усього сущого. Ніщо – спосіб існування небуття. За Демокритом, небуття перебуває серед буття, наповнюючи та пронизуючи його. Небуття – онтологічна категорія, що є запереченням поняття "буття". Складність осмислення "небуття" була зазначена античним мислителем Парменідом. Її суть: небуття – це відсутність, проте опис відсутності має спиратися на певні ознаки, а наявність ознак обумовлює наявність об'єкта опису. Отже, виникає парадокс наявності відсутності.*

Позиція

У філософії уперше поняття "буття" вжив античний мислитель Парменід (V–IV ст. до н. е.). Часи його життя були неспокійними. Низка повстань, військових конфліктів інші суспільні негаразди викликали у людей тривогу й страх перед світом, зневіру у надійний світ традицій. Людина дедалі більше розчаровувалася у міфологічному трактуванні світу, оцінюючи його як вигадку. Ось тоді Парменід усвідомив ситуацію, фактичну кризу людського існування і поставив на місце влади богів – владу думки. У філософських бесідах він обґрунтовував наявність у світі нової сили, здатної отримувати світ людини, і Всесвіт у порядку і гармонії, забезпечувати стабільність і надійність. Така сила, за Парменідом, – необхідність, що, насамперед, асоціювалася за порядком. Усталений у Всесвіті хід речей, говорив Парменід, не може раптово, за чиєюсь волею змінитися: день завжди прийде на зміну ночі, сонце раптово не згасне, люди не загинуть водночас. Мислитель визнавав наявність за речами предметно-чуттєвого світу, своєрідного гаранта існування. Незримий світ – гарант видимого світу – найдосконаліший, найпрекрасніший і гармонійно влаштований, де панують Благо, Світло, Добро. Саме такий світ, що раціонально осмислюється і осягається, називав Парменід буттям.

Уведення Парменідом у філософію поняття буття виявилося перспективним. Його ідеї розвинули античні мислителі, зокрема Демокрит, Платон, Анаксагор, Арістотель та інші. У часи середньовіччя ця філософська категорія стала загальновизнаною. Буття постає абсолютом. Бог як абсолютне буття протистоїть світові, природі, за своїми якостями він вічний, незмінний, всеохопний. Водночас він є гарантом того, що буття невмируще. Але особливість середньовічного способу

мислення полягає в тому, що самодостатня основа буття може виявити себе лише на тлі іншого – через відносне, змінне, плинне. А тому буття поділяється на самодостатнє та породжене (створене), а світ постає в окресленні ієрархічної системи, просякнутої божественними енергетичними струменями, що й несуть із собою буттєвість.

Важливою особливістю категорії буття вважається обов'язкова наявність у реальних речей певних властивостей. Щоб мати які-небудь властивості, річ спочатку повинна бути. І в такому розумінні буття передує всьому, що є у світі.

Позиція

Німецький філософ Мартін Хайдеггер у праці "Буття і час" уважав, що сенс буття полягає у розкритті таємниці. Такий сенс з'являється лише у наявності людського існування, розкриття якого відбувається завдяки настроям. А сенс існування – у виявленні буття як основи всього сущого. Питання про буття найбільш важливе для людської істоти. М. Хайдеггер визначає його як „Dasein": тут – буття, відкрите буття, чиста присутність до речових визначень.

Зауважимо, що за допомогою цього поняття філософи розробили низку різних концепцій розуміння світу. У широкому розумінні буття є всеохопною реальністю, це гранично загальне поняття про суще взагалі. Буття є те, що існує: матерія, речі, властивості, зв'язки і відносини. У формі духовної реальності існують ідеї, теорії, гіпотези, навіть плоди найбурхливішої фантазії, науки, міфи тощо.

Отже, буття охоплює і матеріальне, і духовне. На відміну від категорії існування, де акцент робиться на вираженні просто наявності якихось фрагментів реальності, у категорії буття мислиться не саме наявність, а присутність конкретних реальностей у їх якісній визначеності. Категорія буття повніше характеризує багатоманітний світ, тому що існувати і бути виражають різний зміст, що відрізняється вже на рівні буденної свідомості. До прикладу, якщо людина соціально пасивна й обмежується життям живої істоти, то про неї говорять, що така людина не живе, а існує. Буття людини за своєю суттю, передбачає активний вияв усіх її сил у всіх сферах життєдіяльності. Буття – загальна основа практично діяльного і пізнавального освоєння людиною світу.

Різноплановість суджень про природу та сутність поняття буття дозволила виокремити три основні концепції буття:

матеріалістичну, яка ототожнює буття з матеріальним сущим;

ідеалістичну, що ототожнює буття з мисленням (ідеальним сущим);

некласичну, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність сущому як усталеному, оформленому, завершеному.

Матеріалістична та ідеалістична концепції тяжіють до об'єктивізму (прагнуть розглядати буття з об'єктивного погляду, з позиції, близької до науки). Некласична, яка в найбільш розвинутій формі представлена у феноменології та екзистенціалізмі – до суб'єктивізму, визначення буття через свідомість та існування людини. Історію категоріальних визначень буття було спрямовано:

на конкретизацію цього поняття, наповнення його все більш точним змістом;

зближення філософських визначень буття із трактуваннями виявів буття наукою;

поступове перетворення поняття буття із позначення чогось позасвідомого на внутрішню умову змістовного самоздійснення свідомості та мислення.

Вирішення онтологічних проблем філософією у поєднанні зі здобутками передусім природничих наук зумовило формування сучасної наукової картини світу, яка розглядається як проміжна пізнавальна ланка між конкретними науками та філософією, узагальненням досягнень багатьох наук на базі деяких фундаментальних співвідношень, величин або перших (вихідних) предметних визначень сущого у межах окремих наук або в межах науки загалом. Визначимо найважливіші аспекти трактування буття в сучасній науковій картині світу. Так, зокрема:

буття постає переважно в динамічному, а не статичному вигляді, світ і буття визнається процесуальними за основною їх тенденцією;

буття постає як система у діалектичному зв'язку та взаємодії "всього з усім";

до сучасної наукової картини світу входить рівнево-ієрархізована будова виявів буття (мікро-, макро- та мегапроцеси). На всіх рівнях діють свої особливі закони, тенденції, якісні характеристики;

багаторівневість виявів буття демонструє себе ще й еволюційно.

Вихідними характеристиками буття є:

монізм – розуміння буття як єдиного у своїй основі;

дуалізм – визнання двох першооснов буття – матеріального та духовного – рівноправними і взаємодійними;

плюралізм – розуміння буття як абстракції від реальної множини речей, якостей, процесів і явищ;

субстанціоналізм – визнання того, що за поверхнею явищ лежить глибинна внутрішня сутність;

реїзм – позиція, згідно з якою немає ніяких сутностей поза речами;

організм – позиція, згідно з якою будова світу подібна до організму, тобто внутрішньо пов'язана так, що окремі елементи не мають у ній самостійного значення;

механіцизм – позиція, згідно з якою елементи світобудови пов'язані суто зовнішньо, тобто механічно;

динамізм (діалектизм) – феномен, згідно з яким світ постає рухливим;

статичність – позиція, згідно з якою світ у своїй основі незмінний.

Філософія фіксує не просто існування світу, а більш складний зв'язок загального характеру, що виявляється у ступенях узагальнення буття, його рівнях і сферах.

Ступені узагальнення буття:

1) буття як загальне (світ загалом);

2) буття як особливе (буття групи предметів і окремих явищ – людини, дерева, автомобіля, пістолета);

3) буття як одиничне (курсант Петренко І. П.; автомобіль ВАЗ 2110, № АА2488ВР, пістолет ПМ № 12771 тощо).

Рівні буття:

1) буття людини;

2) буття світу з людиною в ньому;

3) буття Всесвіту.

Основні сфери буття:

1) природа;

2) суспільство;

3) свідомість.

Розглядаючи проблему буття, філософія вказує на те, що змістом буття є загальна єдність різноманітної конкретності та цілісності речей, процесів, станів, організмів, структур, систем, людських індивідів тощо.

Коли людина спостерігає довколишню дійсність, вона дивується її різноманітності. Зірки на небі, ліси, гори, моря, вулкани – усе перелічити неможливо. Треба було здійснити величезний науковий подвиг, щоб побачити у всій багатогранності їх єдність. Усі явища світу навколо людини поєднує одне – матеріальність світу. У давній філософії стихійно сформувалися матеріалістичні погляди на світ. Усвідомлення переходу від якісної різноманітності світу речей до єдиної основи, що охоплює все, пов'язувалося з пошуком першоматерії.

У Давній Індії, Китаї, Греції вважали, що різні предмети походять із одного визначеного початку (матеріалу): води чи каменя, землі чи повітря тощо. Такі погляди засвідчують загальний шлях становлення філософії, що у своїх історично перших формах ще не звільнилася від буденної свідомості. У філософських розмислах Демокрита матерію визначають як тіло разом із формою, тобто уся сукупність предметів у Всесвіті є матерією.

Поняття

МАТЕРІЯ – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що дається людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них. У сучасній науці є поширеним визначення матерії як об'єктивно реального буття світу в часі, просторі й русі, яке детерміноване (причинно зумовлене) і безпосередньо чи опосередковано може бути пізнане людиною.

Матерія має характеристики: субстанцію (самоіснувальне, самодіяльне буття); атрибут (невід'ємна загальна риса субстанції), аксиденс (довільна, випадкова, необов'язкова риса субстанції).

Матерія має різноманітну будову – від космічних галактик до елементарних часток, яких зараз нараховується понад 30. Усі елементарні частки незалежно від їхньої природи мають хвильові властивості. І навпаки, будь-яке безперервне поле є одночасно величезною кількістю частин. Така суперечність у побудові матерії виявляється в тому, що вона існує у двох формах – речовини і поля.

Матерія має такі властивості:

1) об'єктивної реальності;

2) збереження;

3) невичерпності;
4) руху;
5) просторово-часової визначеності;
6) відображення.

Упорядкованість матерії виявляється в її типах, кожен з яких має свої структурні рівні й характеризується особливою системою закономірностей і своїм носієм. Матерія пізнавана, об'єктивна, реальна, вона перебуває в русі, просторі й часі. Матерія існує завдяки саморухові та саморозвитку.

Поняття

РУХ – це будь-яка зміна явища чи предмета, це зміна взагалі. Рух, зміна є такою єдністю протилежностей, коли вони взаємно передбачають одна одну, коли немає однієї без взаємозв'язку з іншою. Постійне виникнення і одночасне вирішення цієї суперечності і є рух. Рух – абсолютний, невід'ємний атрибут усього сущого.

Історичний досвід людства, логіка пізнання світу переконують нас у тому, що світ – це рухома матерія, пізнання ж форм руху матерії неможливе без знання про простір і час.

ПРОСТІР – це така форма існування матерії, її атрибут, що характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурованістю й іншими ознаками.

ЧАС – це внутрішньо пов'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами й темпами, відокремленістю різних стадій розвитку матеріальних процесів.

Простір і час – це філософські категорії, що відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище світу. Якщо простір є найзагальнішою формою збереження змісту об'єктивної реальності, то час – це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самопізнання.

В історії культури людства категорії часу та простору завжди існували як умови пізнання світу, його власного існування, "інструменти" культурно-практичного опанування дійсності. Простір і час, що "пронизують" будь-яке явище, є "фрагментом" об'єктивного світу,

відіграють важливу роль у відокремленні кожної речі від іншої, конкретизації універсальних зв'язків кожної речі або явища з усім світом. "Ліквідація" простору або часу була б знищенням самого руху, а разом з цим – і матерії. Як форми руху матерії, простір і час постають загальним "засобом організації" будь-якого об'єкта дійсності: простір – у найзагальнішому плані – це форма сталості, збереження об'єкта, його змісту, час – форма його розвитку, внутрішня міра його буття та самознищення. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальна форма організації всієї різноманітності нескінченного світу. Отже, кожний об'єкт має свій власний час і простір, які створюють його якість, специфіку.

Позиція

Німецький філософ І. Кант запропонував концепцію, у якій простір та час постають формами свідомості, через які свідомість своєю активністю створює світ явищ. Філософ уважав, що простір є необхідним апріорним уявленням, яке перебуває в основі всіх зовнішніх споглядань..., є формою всіх виявлень зовнішніх почуттів, тобто суб'єктивною формою чуттєвості, за якої лише й можливі для нас зовнішні споглядання. Час, відповідно, є формою внутрішнього почуття, тобто спогляданням нас самих і нашого внутрішнього світу... Час є апріорною умовою всіх явищ взагалі. Визначення функцій простору й часу з'являється тому, що зовнішній світ оголошується "річчю-в-собі", таким, що не піддається пізнанню. Тому свідомість і "створює" світ явищ, згідно із своїми "механізмами діяльності".

Отже, простір і час є іманентними формами матерії, що рухається, формами координації матеріальних процесів та об'єктів. Простір характеризує структурність матерії, стає формою вираження цієї структурності, час характеризує матерію як процес. Отже, "співіснування" як ознака простору має свою основу в однопорядковості елементів, з яких він складається в часі. З іншого боку, час виражає "різнопорядковість" простору, тобто існування тут не тільки дійсного, а й можливого.

Так, світ є єдність, вічне становлення неминущого буття природи як цілого і минущих, тимчасово наявних окремих речей.

3.2. Віртуальна реальність: поняття та еволюція смислів

Віртуальна реальність конструює новий штучний світ. Її системами є пристрої, які імітують взаємодію з віртуальним середовищем шляхом впливу на усі п'ять наявних у людини органів чуття.

Поняття

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ – це різновид реальності у формі тотожності матеріального та ідеального, що створюється та існує завдяки іншій реальності. У вузькому значенні – ілюзія дійсності, яка створена за допомогою комп'ютерних систем, що забезпечують зорові, звукові та інші відчуття.

ДОПОВНЕНА РЕАЛЬНІСТЬ – це доповнення фізичного світу за допомогою цифрових даних, яке забезпечується комп'ютерними пристроями (смартфонами, планшетами та окулярами AR) у режимі реального часу.

Не слід плутати віртуальну реальність із доповненою. Їх принципова відмінність у тому, що віртуальна конструює новий штучний світ, а доповнена реальність лише вносить окремі штучні елементи в сприйняття світу реального.

Характеристики віртуальної реальності:

породженість – віртуальна реальність створюється активністю іншої реальності, зовнішньої до неї (константної);

актуальність – віртуальна реальність існує тільки "тут і тепер", поки активна константна реальність;

автономність – у віртуальній реальності свій час, простір і закони існування, що можуть бути відмінними від таких у константній реальності;

інтерактивність – віртуальна реальність може взаємодіяти з іншими реальностями, у тому числі з тією, яку створює;

перетвореність – віртуальна реальність є перетворена інша реальність;

спостережуваність – вона є реальністю, якщо ми можемо її сприймати органами відчуттів;

символічність – відмінність від справжньої реальності.

Зверніть увагу

Поняття віртуальної реальності початково у схоластиці означало зв'язок між реальностями, що належать до різних рівнів,

переважно між реальністю божественною та земною. У другій половині XX ст. під віртуальністю стали розуміти можливе, потенційне, умоглядне. У 80 р. минулого століття цей термін набув поширення для позначення комп'ютерних систем, що надають користувачеві інтерактивне стереоскопічне зображення. Його головною ознакою є імітація дійсності за допомогою комп'ютера й різних пристроїв, що діють на органи чуття. Віртуальна реальність імітує як вплив, так і реакцію на нього.

Поняття

Ідея віртуальної реальності як "кіберпростору" вперше була сформована у праці сучасного американського фантаста У. Гібсона "Нейромант". Вона була опублікована у 1984 році. Автор аналізує такі поняття, як штучний інтелект, віртуальна реальність, транснаціональні корпорації, кіберпростір (комп'ютерна мережа, матриця), ще задовго до їх поширення у масовій культурі. У творі кібепростір показується як одночасна колективна галюцинація мільйонів людей, поєднаних через комп'ютерну мережу один з одним та занурених у світ графічних даних комп'ютерів. Кіберпростір і безликі суперкорпорації, які ними керують, відчуження технологій, ідеальна людина, створена хірургією та підключена до кіберпростору через нервову систему та мозок, є алегорією соціального й культурного терору стосовно реальних людей – сучасників письменника. Отже, свій роман У. Гібсон уважав не передбаченням майбутнього, а критикою сьогодення.

Розвиток технологій віртуальної реальності дозволяє виокремити їх типи:

технології з ефектом повного занурення, що забезпечують правдоподібну симуляцію віртуального світу з високим ступенем деталізації;

технології без занурення – симуляції із зображенням, звуком і контролерами, що транслюються на екран;

технології зі спільною інфраструктурою – тривимірний віртуальний світ з елементами соціальної мережі, який налічує більше мільйона користувачів тощо;

віртуальна реальність на базі інтернет-технологій.

Найпоширенішим засобом занурення у віртуальну реальність є спеціальні шоломи/окуляри. Для більш реалістичного занурення у світ віртуальної реальності, окрім датчиків, які відстежують положення

голови, у пристроях можуть застосовуватися трекінгові системи, що відстежують рух зіниць очей і дозволяють визначити, куди людина дивиться у кожний момент часу, а також відстежують рухи тіла людини з метою їх повторення у віртуальному світі. Пристрої зі зворотним зв'язком призначені для того, щоб користувач міг ще повніше відчути все те, що відбувається у віртуальному світі. Як пристрої можуть використовуватися вібруючі джостики, крісла, що обертаються тощо. Вважається, що 80 % інформації людина отримує через зір. Тому розробники віртуальної реальності приділяють велику увагу саме пристроям, які забезпечують формування зображень. Як правило, їх доповнюють пристроями стереозображення, ведуть роботи з тактильних впливів і навіть імітації запахів.

Сфери використання віртуальної реальності є досить різноманітними, як-то: навчання (моделювання складної чи небезпечної діяльності, наприклад, керування транспортом, проведення хірургічних операцій); наука (візуалізація внутрішньої будови об'єктів, молекулярних і атомних структур, зокрема у медицині віртуальна реальність забезпечує дистанційне і точне керування інструментами); дизайн (побудова й редагування тривимірних моделей механізмів, споруд тощо; симуляція та дослідження різних впливів на них); розваги (віртуальні тури, екскурсії, відеоігри з ефектом занурення в ігровий світ); військова сфера (тренування пілотів, водіїв, операторів, підрозділів з імітацією збройних сутичок тощо) та інші.

Як тільки термін "віртуальна реальність" вийшов за межі науково-фантастичної літератури, військові одразу розпочали розглядати можливості впровадження цих технологій у практику. З огляду на те, що віртуальна реальність дозволяє реалізовувати більш різнопланові завдання, аніж проводити звичну "теоретичну" підготовку в безризиковому середовищі. Ці технології можна використовувати для будь-якого виду тренувань – від вправ у стрільбі до повномасштабного моделювання бойових завдань у Арктиці. На сьогодні у військовій сфері США витрачають щороку десятки мільярдів доларів на навчання такого типу.

Зверніть увагу

Віртуальна реальність може застосовуватися для лікування посттравматичних стресових розладів у військових. Клініки та лікарні моделюють віртуальну реальність воєн в Іраку та Афганістані, щоб

допомогти ветеранам, які постійно переживають травматичні події. У безпечному і контрольованому середовищі вони можуть навчитися поводитися у критичних ситуаціях. Один із фахівців Інституту креативних технологій у США Саймон Паркін уважає, що використання віртуальної реальності є ефективним у лікуванні посттравматичних стресових розладів у військових, які зазнали психологічних травм під час виконання військових завдань чи перебуваючи у зоні військового конфлікту тощо. Метод лікування спрямований на відновлення травми у хворого у контрольованому, часто уявному середовищі. Спогади про пережите повертаються до пацієнта, аж поки їх тригери не перестають викликати тривогу. Психіатри називають цей процес звиканням. Через повторення й "проживання" змодельованого пережитого стресу він втрачає силу. Кожен елемент пам'яті можна відтворити у світовій віртуальній реальності, від моменту вибуху до гелікоптерів, що летять над головою. Уперше пов'язали з технологією "віртуальної реальності" цю експозиційну терапію дослідники Georgia Tech у 1997 році. Десяти волонтерам, ветеранам із посттравматичними стресовими розладами, які не піддавалися клінічному лікуванню, провели експериментальне випробування. Його назвали Віртуальним В'єтнамом. Кожен одягнув гарнітуру віртуальної реальності й був перевезений на галявину джунглів або на пасажирське сидіння гелікоптера Ниеу. Потім терапевт грубо маніпулював звуками, а кожен пацієнт розповідав про свою травму. Після місячного лікування у всіх десяти відзначили значне покращення психічного здоров'я.

Позиція

Дослідник Микола Карпицький у творі "Онтологія віртуальної реальності" визначає три типи віртуальної реальності. Перший тип – віртуальна реальність, продуценти якої виникли в давнину – дзеркало, алкоголь, наркотики тощо. Другий тип є продуцентом індустріального суспільства, наприклад, фотографія, телефон, кінематограф. До третього типу належать електронна реальність, яка продукується мультимедійною технікою. В інтернеті, як і в реальному світі, існують свої соціальні спільноти – групи людей, які перебувають у соціальній взаємодії через віртуальне спілкування і мають певні зв'язки між собою в єдиному просторово-часовому проміжку і усвідомлюють себе членами цієї спільноти.

Спираючись на дослідження зарубіжних і вітчизняних учених, виокремлюють два смисли віртуальної реальності або два рівні її розуміння. Перший рівень – матеріально-технологічний, тобто це її ігрові або інші, обумовлені технічним середовищем "штучні світи", що виникають завдяки впливові комп'ютера на свідомість користувача. У цьому випадку свідомість занурюється в якийсь вигаданий, сконструйований комп'ютером можливий світ, у якому вона може рухатися, чути і сприймати віртуальні об'єкти. Другий рівень – це будь-які зміни свідомості у результаті використання електронних засобів комунікації. На цьому рівні людина створює власний світ як багаторівневе середовище і багатооб'єктну систему.

Віртуальна реальність розглядається як середовище неоднорідне, що обумовлює різні форми вияву діяльності і поведінки кожного індивіда. Середовища спілкування і діяльності у віртуальному просторі дуже різноманітні й значною мірою відрізняються між собою, проте вони мають спільні властивості, що є результатом специфічного способу спілкування.

3.3. Віртуальна реальність як простір соціалізації людини

Віртуальні світи як невід'ємна частина життя беруть безпосередню участь у соціалізації людини. Неможливість максимально плідно пройти процес соціалізації через багато причин і проблем, що містяться як у наявній дійсності, так й у самій людині, змушує її звернутися за допомогою до віртуальних світів. Перебування у віртуальних світах, а також саме переміщення з актуального світу у віртуальні й назад здатні дати людині можливість досягнення власної повноти буття.

Специфіка соціалізації індивіда у віртуальній реальності полягає у тому, що вона здійснюється у контексті взаємодії двох процесів: засвоєння особистістю норм і зразків поведінки, які вона сприймає у первинній соціальній реальності, та інтеріоризації норм, цінностей, настанов віртуального простору.

У сучасну епоху технології дедалі більше вторгаються в особистий простір людини і тим самим знищують його. Однак особистий простір не тільки зменшився останнім часом, він розширився до того стану, що тепер у нього починають включатися сторонні люди. Це відбувається тоді, коли, наприклад, у соціальних мережах викладаються гігабайти особистих фотографій. Водночас вони не претендують на суспільний простір, вони розширюють власний.

Позиція

Французький дослідник Жан Бодрійяр говорить про кінець часу, по той бік якого віртуальна реальність ("горизонт запрограмованої реальності"), де соціальні функції людини стають марними, а історія людства перетворюється на фарс. Людина, яка отримує виключно спритно влаштовану інтерпретацію, але не дійсні відомості про те, що відбувається, не в силах вийти за межі цієї інтерпретації. Душа людини наповнюється почуттям відторгнення, а потім новим анархізмом і холодною байдужістю. Людина починає займатися накопиченням уривчастих відомостей, фактів, уже задовольняючись надбаним. Як наслідок – колажність і фрагментарність її свідомості, кліповість мислення, що приводить до "видимості" реальності.

Множинним є переплетення віртуальних реальностей зовнішніх за походженням, нав'язаних, привнесених політичних, економічних, і внутрішніх власних домислених віртуальних світів. Часто всі ці віртуальні світи, стикаючись, входять у конфлікти один з одним, які людина приречена постійно виправляти. Її особистість, виснажена протиріччями, грузне у деталях. Якщо ж вона знаходить у собі сили вирватися з полону і знову опинитися в дійсній реальності, то, змінена до невпізнання, вона входить у нові протистояння. Подібна історія показана у фільмі "Матриця", коли звичний світ героя виявляється віртуальним продуктом гігантського комп'ютера. А сам герой, знайшовши можливість вийти з віртуальної реальності, виявляється на руїнах цивілізації після глобальної війни.

Коли людина перебуває у віртуальному просторі, то посилюється чинник нереальності і виникає можливість спотвореної соціалізації. Оскільки в процесі соціалізації вона повністю ідентифікує себе із суспільством, розчиняється в ньому, інколи не може протистояти тим життєвим колізіям, які перешкоджають її саморозвитку й самореалізації.

Особливості соціалізації людини у віртуальному просторі:

процес входження (інтеграції) користувача у соціокультурне середовище за допомогою освоєння технологій комунікацій;

оволодіння інформаційною культурою;

напрацювання соціальної навігації та електронної писемності;

утвердження нових соціальних норм, цінностей та рольових вимог.

Існує негативний вплив віртуальної реальності на поведінку й морально-етичні цінності людей. Нервова система людина не завж-

ди може впоратися із інтенсивним впливом віртуального простору. Серйозну загрозу викликає занурення у віртуальний світ – заміна реального світу віртуальним, виникнення комп'ютерної залежності. Взаємодія з віртуальними персонажами й розробка інструментів, які здатні забезпечити більшу реалістичність подій у віртуальному світі, актуалізує низку етичних питань. Чи слід дотримуватися кантівської етики, де золотим правилом моралі слугує настанова про те, що люди зобов'язані ставитися до інших людей як до мети, а не як засобу? Чи повинно це стосуватися віртуальних персонажів? Йдеться про те, що у відеоіграх чи інших видах діяльності людина керує персонажами від першої особи і відповідно може завдавати їм болю, травмувати чи навіть смерті. У таких ситуаціях людина діє й керує іншими персонажами як би у реальному світі, оскільки постійно втілена у цей світ. Віртуальне втілення може призвести до емоційних, когнітивних і поведінкових змін. Вихід із віртуального світу може бути проблематичним. Це негативний бік позитивних ефектів перенесення, що, як відомо, відрізняється від психологічної терапії, яка використовує VR. Довгострокове та часткове використання може призвести до того, що люди віддають перевагу віртуальному світу над реальним. За останні 25 років було проведено багато досліджень, які показують, що люди, тим не менш, реалістично реагують у віртуальному середовищі, навіть якщо вони з упевненістю знають, що нічого реального не відбувається. Отже, для вирішення багатьох проблем, які мають підвищений зв'язок із суперреалізованим, ймовірно, також використовуються сучасні віртуальні технології. У законодавстві низки країн йде обговорення цієї проблеми у правовому руслі.

Негативні наслідки:

невизначеність минулих і поточних подій: учасники пам'ятають віртуальні події, як ніби вони були реальними, і не можуть розрізнити події, які дійсно відбулися з часом, і ті, що відбулися у віртуальній діяльності. Це також може спричинити недовіру до подій, які насправді відбуваються. Провівши деякий час у сценарії, люди забувають про розрив у пристрої й не впевнені, що вони відчувають віртуальну реальність;

помилкове віднесення до певної групи людей: у віртуальній діяльності могла статися подія, коли учасник негативно взаємодіє

з представником певного типу особи (наприклад, іншої раси чи статі). Хоча це трапилося лише у віртуальній діяльності, учасник загалом це й описує, наприклад, шкідливі наміри реальних людей такого типу. Це може статися навіть із зображеннями окремих людей, відомих учасників;

небезпечні передумови, які призводять до фізичної шкоди: люди використовують певні фізичні дії у віртуальному світі, які не мають аналогів у реальному світі, у якому вбудований віртуальний світ. Раніше ми повторили проблему стільця, коли хтось намагається сісти на віртуальний стілець, який не має фізичного аналога;

складний перехід у реальний світ: після інтенсивного та емоційного досвіду у віртуальній реальності ви раптом потрапляєте в інший, реальний світ. Людина не вміє швидко пристосовувати поведінку та регулювати емоції. Повернення в реальний світ, особливо після багаторазового входження у віртуальну реальність, може призвести до розладів різного типу: когнітивних (сталося щось у віртуальному житті чи в реальному), емоційних (причина емоцій не справжня, наприклад, ваш аватар образів вигаданий віртуальний персонаж), поведінкових (наприклад, дії, прийняті у віртуальному світі, можуть бути неприйнятними у світі реальному);

проблеми з конфіденційністю та даними: йдеться про збір персональних даних, таких як персональні рухи тіла, уподібнення та дії у віртуальному або напіввіртуальному середовищі. Це значні наслідки для низьких застосувань, від розповіді історії до реклами та здоров'я, але також підвищується до етичних питань, пов'язаних з конфіденційністю, обміном даними та зловживанням особливостями для злому та інших злочинних цілей. Йдеться про включення рухових дій, моделі рухів очей і рефлексів ("кінематичний відбиток пальця"), а також інформацію про уподобання, звички та інтереси;

Право на конфіденційність – це право на особисте у будь-якому вигляді (включаючи ім'я, зображення, голос, уподобання), що залишається приватним, тобто не стає публічним. Протиставляє право на приватне життя праву на свободу слова, свободу преси, свободу художнього вираження. Оскільки останні три заслуговують на власну увагу, важливо зберегти право на приватність осіб з огляду на те, що розкриття приватної інформації може призвести до серйозної шкоди психологічному благополуччю та соціальному становищу постраждалої

особи. Прикладом неправомірного використання розкритої приватної інформації є злам особистих даних, іншим прикладом може бути зловживання глибоко особистими даними, як чиїсь фобії, для шантажу чи інших незаконних цілей. Розвиток технологій дозволяє виготовляти віртуальні "копії" людей, які виглядають, діють, говорять як реальна людина, навіть демонструючи аспекти особистості (наприклад, за допомогою машинного навчання, застосовуваного до поведінки на основі записів реальної людини).

У цьому випадку можливі негідні способи використання приватних даних.

Фейкові новини. Люди можуть бути зображені такими, що діють і говорять те, чого вони не зробили. Це досить потужно для фотографій та відео, але технології можуть бути більш небезпечними, оскільки мають правдиву функцію автоматичного віднесення реальності до віртуальних людей. Відчувши віртуальне відтворення того, хто діє, з дією, це може бути ліквідовано, і але стимулювати зміни ставлення до певної людини. Ще один крок – наклеп, якщо зображена людина робить щось аморальне, або зміщує негативний статус на її соціальний стан чи репутацію.

Навмисна помилкова ідентичність. У віртуальній реальності людина веде приватну розмову в своєму житті зі значною особою, яка фізично віддалена. Говорять про приватну інформацію або проблеми безпеки, які ніколи не згадувалися раніше. Насправді, це хтось сторонній зламав аватар цієї людини.

Крадіжка особистих даних. Ту саму техніку можна використовувати до віртуальних зображень нас самих, які не є "власними" і не контролюються нами. Нас можна "змусити використовувати" віртуальні дії, які ми ніколи не робимо в реальності, з негативними наслідками в наших відносинах з іншими загалом, з роботодавцями чи іншими органами влади.

Обмін тілами. Техніка обміну тілами у віртуальній реальності, коли одна людина розмовляє з собою, займаючи два різних віртуальних тіла. Раніше цю техніку використовували як позитивний засіб, для визначення особистих проблем, наприклад, люди можуть перемикатися між описом особистих проблем, втілюючи віртуальне тіло, дуже схоже на себе, і пропонуючи собі консультацію, втілюючи віртуальне уявлення доктора Зигмунда Фрейда.

Соціальна ізоляція. Якщо частота використання технологій збігається або наближається до поточного використання мобільних пристроїв, наприклад, можливо, взаємодія людей у реальному житті може бути сильно обмеженою.

Перевага віртуальних соціальних взаємодій. Соціальну взаємодію у віртуальному світі можна зробити більш приємною і бажаною, ніж реальна взаємодія, щоб люди віддалилися від суспільства.

Нехтування тіла. Багато згадується про надзвичайних людей, які у відеоіграх не зважали на своє тіло, та навіть дітей, що іноді закінчували смертю. Нехтування тілом також трапляється в людей, які зловживають віртуальним світом.

Імітаційна поведінка. Сила віртуального досвіду може заохочувати поведінку, яку людині не вводять у реальність. Це може бути через навіювання – наприклад, важкий для людини перший акт насильства у візуальному світі, але в кінцевому підсумку це стає легко і відбувається більш ефективно щодо насильства в реальності, або це також може статися через поведінку копіювання – імітації шкідливої поведінки інших віртуальних персонажів, наприклад, групи однолітків тощо.

Переконання. Віртуальна реальність обов'язково є переконливою в тому сенсі, що вона надає учаснику альтернативного досвіду, який здається реальним і навіть може змінити його сприйняття, а тим більше, якщо віртуальний світ є надралістичним; однак переконання, спрямоване на зміну чиїхось емоцій або поведінки із шкідливою метою, є вкрай неетичним. У групі ризику можуть бути найбільш вразливі групи населення.

Несподіваний жах. У межах, наприклад, художнього віртуального середовища люди можуть піддаватися жахам, яких вони не очікували і про які не були попереджені, що призводить до свого роду посттравматичної стресової реакції або, навпаки, до десенсибілізації за непристойні погляди.

Порнографія та насильство. Люди, безсумнівно, будуть стикатися із реалістичними сценами з порнографічним або насильницьким вмістом (це вже є фактом в інших формах ЗМІ). Наслідки того, що такий образ буде більш реалістичними, залежать від першої особи (як це вже відбувається у відеоіграх), ймовірно, це матиме наслідки для суспільства. Тим не менше, це, здається, більше пов'язано з порнографією та насильством, а не із технологією віртуальної реальності.

Екстремальне насильство та напад. Реалістичне зображення дуже непристойних сцен екстремальних актів фізичного або сексуального насильства, включаючи зображення віртуальних персонажів з дитячими рисами, залучених у будь-який вид сексуального контексту, вирішують критичні етичні проблеми. Чи буде це посилювати або зменшувати непристойну поведінку в реальному житті, дуже важко оцінити експериментально. З одного боку, участь або спостерігання за цими актами, які викликають віртуальні персонажі, можуть викликати десенсибілізацію, що може нормалізувати і, таким чином, збільшити ці дії в реальному житті; з другого боку, це може придушити спонукання агресорів до таких дій у реальному світі.

Відсутність спільного середовища. Соціальне середовище дає нам норми поведінки та ідентичності (визначені, наприклад, рекламою в ЗМІ чи індустрії моди). Середовища, які мають значення у віртуальній реальності, можуть стати новою нормою, якщо ми достатньо використовуємо цю реальність. Особлива етична проблема тут полягає в тому, що інші люди не знають або не мають доступу до середовища окремої людини, тоді як кожен може бачити реальне середовище та вести публічні дебати про них. Тривале широкомасштабне використання технологій віртуальної реальності може поставити під сумнів нормальні громадські та соціальні механізми моніторингу, обговорення та покращення середовища, у якому ми живемо. Поєднання занурення та персоналізації може призвести до руйнування того, що соціальна політична думка називає "громадськістю".

Відсутність ґрунтовної істини. Існують ризики, пов'язані з можливістю віртуальної реальності надавати переконливі сенсорні докази, які люди використовують як основну істину. Візуальний досвід свідка має вирішальне значення для оцінки, і суд вважає, що наглядовий досвід свідків загалом відповідає обґрунтованості істині. Суспільство обґрунтовується на передумові, що важливий досвід дає підставу істини.

Переконлива реклама. Забезпечення можливостей негативного вияву рекламного вмісту. Донедавна реклама була публічною: кожен, хто дивився телевізор або читав газети, бачив ту саму рекламу. Пізніше реклама в соціальних мережах стала особистою, щоб одна людина бачила набір персоналізованих оголошень на основі власного профілю та історії в інтернеті.

Отже, віртуальна реальність як простір соціалізації створюється самою людиною через недосконаліть наявного світу, присутність у ньому соціальних вад, які не дозволяють людині знайти повноту буття. Оскільки суще, як правило, не збігається з належним, процес створення віртуального є практично нескінченним.

Висновки

Поняття буття є вихідним для філософії. По-перше, воно має найширший, граничний ступінь узагальнення, а отже, постає основою світоглядної орієнтації, завдяки чому виконує функцію сенсоутворення в людському світорозумінні. По-друге, сьогодні, коли виникли загрози самознищення, буття є вищою цінністю і мірою відповідальності людини за власні дії. Зрештою проблема буття постає як питання про смерть, безсмертя та сенс життя.

Розвиток усіх більш реалістичних віртуальних світів дозволяє використовувати технології для навчання, освіти, психотерапії, фізичної та психічної реабілітації, маркетингу, розваг, а також для подальшого застосування у дослідженнях.

Якщо людина перебуває у віртуальному просторі, то посилюється чинник нереальності і виникає можливість спотвореної соціалізації. Оскільки в процесі соціалізації вона повністю ідентифікує себе із суспільством, розчиняється в ньому, інколи не може протистояти тим життєвим колізіям, які перешкоджають її саморозвитку й самореалізації. Нервова система людина не завжди може впоратися з інтенсивним впливом віртуального простору. Серйозну загрозу становить занурення у віртуальний світ – заміна реального світу віртуальним, виникнення комп'ютерної залежності. Взаємодія із віртуальними персонажами й розробка інструментів, які здатні забезпечити більшу реалістичність подій у віртуальному світі, актуалізує низку етичних питань.

Питання для самоконтролю

1. Визначте дефініцію буття. Поміркуйте, чому буття є вихідною проблемою філософії. Відповідь обґрунтуйте.
2. Визначте, чому поняття світу та буття є нетотожним.
3. Охарактеризуйте основні концепції буття.

4. Визначте поняття та основні характеристики матерії.

5. Охарактеризуйте простір та час як іманентні форми матерії.

6. Визначте поняття віртуальної реальності.

7. Охарактеризуйте особливості віртуального світу.

8. Наведіть приклади використання особливостей технологій віртуального світу у військовій сфері.

9. Визначте особливості соціалізації людини у віртуальному просторі.

10. Визначте ризики соціалізації людини у віртуальному світі.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Петро Рубін, Джесс Грей
“Посібник з віртуальної реальності WIRED”

Це розмова про віртуальну реальність (VR), технологію, за допомогою якої комп’ютерні стимули створюють ілюзію занурення в інші світ і тему, у якій основна позиція приблизно така ж мізерна, як доступне житло у Силіконовій долині. Віртуальна реальність або змінить наше життя так, ніби нічого не було з моменту появи смартфона, або це технологічний еквівалент змінить усе кардинально. Полюси цієї дискусії сягають 2012 року, коли віртуальна реальність уперше вийшла з невідомості на виставці відеоігор. Істина, ймовірно, десь посередині. Але в будь-якому випадку віртуальна реальність презентує надзвичайно потужні зрушення у тому, як люди відчувають цифрову сферу. Комп’ютери завжди були опосередкованим досвідом: люди передають інформацію назад і вперед через екрани та клавіатуру. Віртуальна реальність обіцяє повністю позбутися цього настирливого середнього прошарку.

Тепер віртуальна реальність нарешті починає дорослішати, переживши клопітні етапи знаменитого “циклу хайпу” – піку завищених очікувань, навіть так званого провалу розчарування. Але це робиться у той час, коли люди обережніше ставляться до технологій, ніж будь-коли. Порушення конфіденційності, інтернет-залежність, токсична поведінка в інтернеті – усі ці проблеми є основними в культурних міркуваннях, і всі вони можуть бути враховані у розвитку технологій VR. Як і сама технологія, “потенціал” – це лише одна дорога з багатьох. Але оскільки технології VR готові зробити значні стрибки в наступні роки (на цей раз по-справжньому!), немає кращого часу, щоб зайнятися їхніми

обіцянками та пастками. Нинішній життєвий цикл віртуальної реальності, можливо, почався, коли найперші прототипи Oculus Rift з'явилися на виставці відеоігор E3 у 2012 році, але він вислизує за межі нашої колективної свідомості вже більше століття. Ідея занурення в 3D-середовище бере свій початок ще з часів стереоскопів, які захоплювали уяву людей у XIX ст. Якщо ви надасте кожному оку майже однакове зображення, ваш мозок поєднає їх і знайде глибину в їхніх розбіжностях; це той самий механізм, який використовували View-Masters.

Коли реальна віртуальна реальність укорінилася в нашій свідомості як всеохоплювальний симулякр? Як і більшість технологічних проривів, бачення, ймовірно, почалося з наукової фантастики, зокрема, з оповідання Стенлі Г. Вайнбаума 1935 року "Окуляри Пігмаліона". У творі вчений винаходить пару окулярів, які можуть зробити так, що ви потрапите в історію, ви розмовляєте з тінями, і тіні відповідають, і замість того, щоб бути на екрані, історія вся про вас, і ви в ній.

... Анатомія гарнітури

Що означає IMU? Інерціальний блок вимірювання, комбінація акселерометра/гіроскопа, що дозволяє гарнітурі відстежувати рухи голови користувача. Що таке ступені свободи? Ваша сила руху у VR, модульні гарнітури можуть відстежувати вашу голову лише за трьома осями обертання. Це дозволяє вам вільно оглядати простір, але не дає вам рухатися. Для повних шести ступенів свободи, чи "6DOF", вам потрібні або зовнішні датчики, які відстежують вашу гарнітуру в просторі за допомогою інфрачервоного випромінювання (як у Oculus Rift і HTC Vive), або гарнітуру з візуальними датчиками, спрямованими назовні, які дозволяють їй екстраполювати власну позицію. Що таке присутність у VR? Явище, яке виникає, коли віртуальна реальність є достатньо ефективною, щоб обдурити ваші почуття, щоб повірити, що ви дійсно переживаєте те, що ви відчуваєте віртуально, і ваше тіло відповідає тим же. Ви коли-небудь стояли на виступі або високій будівлі у віртуальній реальності і відмовлялися ступити, навіть якщо ваш раціональний мозок знав, що ви просто знайдете більше килима? Це через присутність.

... Однак перехід за межі стереоскопів і до цих чарівних окулярів зайняв трохи більше часу. Наприкінці 1960-х професор інформатики Університету Юти на ім'я Іван Сазерленд, який винайшов Sketchpad, попередник першого графічного комп'ютерного інтерфейсу, будучи студентом Массачусетського технологічного інституту, створив хитрість

під назвою Дамоклів меч. Назва відповідала: Дамоклів меч був настільки великим, що його довелося підвішувати до стелі. Тим не менш, це був перший "дисплей на голові"; користувачі, які мали подвійні екрани, прикріплені до голови, могли оглянути кімнату і побачити віртуальний 3D куб, що ширяє в повітрі. І. Сазерленд і його колега Девід Еванс зрештою приєдналися до приватного сектора, адаптувавши свою роботу до продуктів симулятора польоту. Військово-повітряні сили та NASA також активно досліджували дисплеї на голові, що привело до створення масивних шоломів, які могли б охопити пілотів і астронавтів ілюзією 360-градусного простору. Усередині шоломів пілоти могли бачити цифрове моделювання світу за межами свого літака з інструментами, накладеними в 3D на дисплей; коли вони рухали головою, дисплей змінювався, відображаючи ту частину світу, на яку вони "дивляться".

Однак жодна з цих технологій не мала справжньої назви – принаймні до 1980-х, коли Джарон Ланьє назвав її "віртуальною реальністю". (Цю фразу вперше використав французький драматург Антоніо Арто в есе 1933 року.) Компанія Lanier, співзасновник VPL Research, створила перші офіційні продукти, які могли забезпечити VR: EyePhone, DataGlove і DataSuit. Вони надали переконливий, хоча й графічно примітивний досвід, але вони були повільними, незручними та – понад 350 000 доларів США за повне налаштування для двох людей, включаючи комп'ютер, щоб усе це запускати, – надзвичайно дорого.

Тим не менш, керована обіцянками VPL і підживлена письменниками-фантастами, VR захопила популярну уяву в першій половині 1990 років. Якщо ви не читали роман Ніла Стівенсона 1992 року "Сніжна катастрофа", то того ж року ви, можливо, бачили фільм " Людина-газонокосар" – божественний уривочок, який показував спорядження VPL (і був настільки далеким від новели Стівена Кінга, що нібито Кінг подав до суду на видалення його імені з плаката). Це була не просто колонізація жанрових фільмів чи спекулятивної фантастики: віртуальна реальність займала чільне місце в синдикованих дитячих дійствах, як-от VR Troopers, і навіть з'являлася в епізодах серіалів "Вбивство, яке вона написала" та "Без розуму від тебе". У реальному світі віртуальну реальність обіцяли геймерам всюди. В аркадах і торгових центрах Virtuality pods дозволяє людям грати в короткі ігри VR (пам'ятаєте Dactyl Nightmare ?); у вітальнях Nintendo назвала свою систему 3D відеоігор "Virtual Boy", зручно ігноруючи той факт, що гарнітури викликали головний біль, а не реальну VR (випуск

Virtual Boy був припинений через шість місяців після випуску); VR виявився не в змозі виконати свої обіцянки, і його культурна присутність зрештою висохла. Дослідження тривали в наукових колах і лабораторіях приватного сектора, але віртуальна реальність просто перестала існувати як життєздатна споживча технологія.

Потім з'явився смартфон. Телефони мали компактні дисплеї з високою роздільною здатністю; вони містили крихітні гіроскопи та акселерометри; вони могли похвалитися мобільними процесорами, які були спроможні працювати з 3D-графікою. І раптом апаратні обмеження, які стояли на шляху VR, припинили бути проблемою. У 2012 році співзасновник id Software і шанувальник віртуальної реальності Джон Кармак прийшов на виставку відеоігор E3 з особливим сюрпризом: він позичив прототип гарнітури, створеної 19-річним ентузіастом віртуальної реальності на ім'я Палмер Лакі, для запуску VR-версії гри Doom. Його обличчя було заклеєно клейкою стрічкою, а ремінь, вирваний з пари лижних окулярів Oakley, був єдиним, що тримало його на голові, але він спрацював. Коли люди надягають гарнітуру, вони опиняються в оточенні 3D-графіки, яку вони зазвичай бачать на телевізорі чи моніторі. Вони не просто грали в Doom – вони були всередині нього.

... враховуйте логіку до віртуальної реальності, де втілення у вигляді аватара означає, що у вас є особисті кордони, які можна порушити, а просторовий аудіо- та тактильний зворотний зв'язок дозволяють вам чути й відчувати, що інші люди говорять і роблять з вами, а ви дивитеся на потенціал для переслідувань і токсичної поведінки, який експоненціально більш вісцеральний і травмувальний, ніж будь-що в звичайних соціальних мережах.

Друкується за виданням: Peter Rubin, Jess Gray. The WIRED Guide to Virtual Reality. URL: https://books-google-com-ua.translate.goog/booksid=nfeVEAAAQBAJ&pg=PA203&lpg=PA203&dq=Peter+Rubin,+Jess+Gray+The+WIRED+Guide+to+Virtual+Reality&source

Запитання

1. Поміркуйте, які чинники зумовили стрімкий розвиток технологій віртуальної реальності.

2. Визначте ризики та пересторогі, які таїть віртуальна реальність.

3. Поміркуйте, як у найближчому майбутньому зміниться світ завдяки технологіям віртуальної реальності.

П’єтро Сіпресо, Ірен Еліс Чіккі Джілолі, Маріано Альканіс Рая, Джузеппе Ріва “Минуле, сьогодення та майбутнє досліджень віртуальної та доповненої реальності: мережевий та кластерний аналіз літератури”

Вивчення VR було розпочато в галузі комп’ютерної графіки і було поширено на декілька дисциплін. Лауреат Нобелівської премії Едвард І. Мозер прокоментував використання VR. У сьогоднішній час відеоігри, які підтримують інструменти віртуальної реальності, популярніші, ніж у минулому, і вони являють собою цінні речі, робочі інструменти для нейробіологів, психологів, біологів та інших дослідників. Справді, наприклад, одна з основних дослідницьких цілей є в навігаційних дослідженнях, які містять складні експерименти, що робляться в лабораторії за допомогою VR, тоді як без дослідників VR можна вирушати в поле, можливо, з обмеженим використанням можливості. Важливість навігаційних досліджень для функціонального розуміння людської пам’яті під час деменції є темою важливого інтересу впродовж наступного часу, і в 2014 році Нобелівську премію з “Фізіології та медицини” було присуджено Джону М. О’Кіфу, Мей-Брітт Мозер та Едварду І. Мозеру за відкриття нервових клітин у мозку, які забезпечують відчуття місця та навігації. Доповнена реальність є новітньою технологією, крім VR, і демонструє міждисцилінарну систему застосування, в якій сьогодні освіта та навчання, здається, є найбільшою сферою досліджень.

Концепції та функції віртуальної реальності

Концепцію VR можна було простежити в середині 1960 року, коли Іван Сазерленд у ключовому рукописі спробував описати VR як вікно, через яке користувач використовує віртуальний світ так, ніби він виглядає, видно, він звучить реальним і в ньому користувач може діяти реалістично. З тих пір відповідно до сфери застосування було сформовано декілька визначень: наприклад, визначили VR як “інтерактивну графіку в реальному часі з 3D-моделями в поєднанні з технологією відображення, як користувальницького занурення в життя” у модельному світі, і безпосереднє маніпулювання” описаши VR як “ілюзію участі у синтетичному середовищі, а не зовнішнє спостереження за таким середовищем”. Віртуальна реальність покладається на 3D, стереоскопічні дисплеї для відстеження голови, стеження за руками/тілом і бінауральний звук. Це захоплювальний мультисенсорний досвід” і “віртуальна реаль-

ність взаємозв'язку занурювального, інтерактивного, мультисенсорного, орієнтованого на глядача тривимірного комп'ютерного середовища та комбінацій технологій, необхідних для будівельних середовищ".

Вищий або нижчий ступінь забезпечення може залежати від трьох типів систем VR, які надаються користувачам:

системи без занурення – є найпростішими та найпростішими програмами VR, які використовують найдешевші типи комп'ютерів для відтворення зображень світу;

імерсивні системи – забезпечують повну симуляцію завдяки підтримці деяких сенсорних вихідних пристроїв, таких як дисплеї на голові (HMD), для покращення стереоскопічного огляду навколишнього середовища за допомогою руху голови користувача, а також аудіо- та тактильних пристроїв;

напівзанурювальні системи, такі як Fish Tank VR, – перебувають між двома вищезгаданими. Вони забезпечують зображення тривимірної (3D) сцени, які вивчають на моніторі, використовуючи перспективну проєкцію, поєднану з положенням голови спостереження. Вищі технологічні імерсивні системи демонстрували найближчий до реальності досвід, надаючи користувачу ілюзію технологічної безпосередності та відчуття, що він "перебуває у" або присутній у віртуальному середовищі. Це системи більш високого рівня занурення, крім двох інших систем, можуть дати можливість додати кілька сенсорних виходів, що дозволить використовувати більше взаємодію та дії як реальні.

Нарешті, досвід користувача VR можна розкрити, вимірюючи присутність, реалістичність та реальність. Присутність – це складне психологічне відчуття "перебування там", у віртуальній реальності, яке містить відчуття і прийняття фізичної присутності, а також можливість взаємодіяти та реагувати так, ніби користувач перебуває в реальному світі. Аналогічно рівень реалізованого відповідає ступеню щодо очікування користувача стимулів і досвіду. Якщо представлені стимули подібні до реальності, очікування користувача VR буде відповідати очікуванням реальності, покращуючи досвід VR. Таким чином, чим вища реальність у взаємодії з віртуальними стимулами, тим вищим буде рівень реалістичності поведінки користувачів.

Технології віртуальної реальності

Технологічні пристрої, які використовують у віртуальних середовищах, відіграють важливу роль у створенні успішного віртуального

досвіду. Детальніше клавіатура, миша, трекбол і джойстик являють собою настільні пристрої введення, прості у використанні, які можуть реалізовувати безперешкодні та дискретні команди користувача або деталі в навколишньому середовищі. Інші пристрої для ведення можуть бути представлені пристроями відстеження у вигляді рукавичок, які фіксують рухи рук, пози і жести, або рукавичок, які розпізнають рухи пальців, і трекерів, здатних зберігати рухи користувачів у фізичному світі та перекладати їх у VR з навколишнього середовища.

Навпаки, пристрої виводу корисні для того, щоби бачити, чути, відчувати запах або торкатися всього, що відбувається у віртуальному. Як зазначалося, серед візуальних пристроїв можна знайти широкий спектр можливостей, від найпростіших або найменш не задоволених (монітор комп'ютера) до найбільш захоплювальних, таких як окуляри або шоломи VR або системи HMD чи CAVE. Слухові динаміки, а також тактильні вихідні пристрої, що здатні стимулювати відчуття тіла, забезпечуючи більший реальний віртуальний досвід.

Програми віртуальної реальності

З моменту появи VR використовували в різних сферах, як-от для ігор, військової підготовки, архітектурного дизайну, освіти, навчання й тренування соціальних навичок, моделювання медичних процедур для людей, допомоги у лікуванні різних захворювань тощо. Великий огляд досліджень ученими продемонстрував докази переваг застосування віртуальної реальності у навчанні, фізичній підготовці, а також у соціальній сфері й моральній поведінці. Дослідження науковців показують ефективність VR в оцінках та лікуванні різних психологічних розладів, таких як тривога, шизофренія, депресія, та розладів харчової поведінки. Є багато можливостей використовувати VR як стимул, замінюючи реальні стимули, відтворюючи досвід з високою реалістичністю, що в реальному світі було би неможливим. Ось чому VR широко використовується в дослідженнях щодо нових застосувань психологічного лікування або, наприклад, до проблем навчання через фобію (агорофобія, аерофобія тощо). Більш детально в психологічному лікуванні терапія віртуальною реальністю (VRET) показала свою ефективність, дозволяючи пацієнтам відчути стимуляцію стресовими захворюваннями в безпечному середовищі, де психологічні та фізіологічні реакції може контролювати терапевт.

1994 року П. Мілграм і Ф. Кішіно концептуалізували континуум віртуальної реальності, який складається з чотирьох систем: реального середовища, доповненої реальності (AR), доповненої віртуальності та віртуального середовища. Доповнену реальність можна використовувати як новітню технологічну систему: у якісь віртуальні об'єкти додаються до реального світу в режимі реального часу системи під час роботи користувача. Система AR має: 1) поєднувати реальні та віртуальні об'єкти в реальному середовищі; 2) працювати в інтерактивному режимі та в режимі реального часу; 3) реєструвати реальні та віртуальні об'єкти з одного. Справді, як і у VR, відчуття присутності, рівень реалізації та ступінь реальності є основними ознаками, які можна вважати індикаторами якості досвіду AR. Чим більше досвід відрізняється як реалістичність і є відповідність між очікуваннями користувачів та взаємодія в середовищі AR, тим сильніше буде сприйматися там "перебування" фізичне, а також на когнітивному та емоційному рівнях. Відчуття присутності у середовищі AR та VR характерне для поведінки, схожої до реальної.

Технологічно AR мають три загальні компоненти: геопросторову даних віртуального об'єкта, візуальний маркер, поверхню для проєктування віртуальних елементів користувачам, а також належну потужність обробки для графіків, анімації та об'єктів, єднання зображень, таких як комп'ютер і монітор. Для роботи системи AR також необхідно включати камеру, здатну відстежувати рух користувача для підключення віртуальних об'єктів, і візуальний дисплей як окуляри, через які користувач може бачити віртуальні об'єкти, які накладаються на фізичний світ. Хоча AR є новітньою технологією, окрім VR, вона була досліджена та використана в багатьох дослідженнях щодо архітектури, обслуговування, розваг, освіти, медицини та психологічних методів лікування. Точніше, в освіті останні роки було створено кілька доповнень AR, які демонструють позитивні ефекти цієї технології в підтримці навчання, оскільки покращують розуміння змісту та збереження пам'яті, а також мотивацію навчання. Наприклад, розроблено додаток AR для вивчення концепції електромагнетизму, де студенти могли використовувати батареї AR, магніти, кабелі на реальних поверхнях, і системи в режимі реального часу, щоб повернути студентам зв'язок щодо правильності виконання, покращуючи, таким чином, академічний успіх і мотивацію. Ця система AR дає можливість навчитися візуалізувати та впливати на складні явища, які

традиційно студенти вивчають теоретично, без можливості побачити та перевірити в реальному світі.

Кількість досліджень про AR збільшується, показуючи його ефективність, перш за все, у вивченні психологічних розладів. Наприклад, під час лікування тривожних розладів, таких як фобії, терапія AR (ARET) продемонструвала свою ефективність у лікуванні за один сеанс, зберігаючи позитивний вплив при подальшому спостереженні через 1 або 3 місяці після цього. Як VRET, ARET забезпечує безпечне та екологічне середовище, де можливі будь-які стимули, що дозволяє контролювати симптоми, породжуючі ситуацію страху чи стресу, які переживають пацієнти. Дослідження показали, що AR, здатна на початку активувати тривожність, зменшує його через 1 рік впливу.

Друкується за виданням: Pietro Cipresso, Irene Alice Chicchi Giglioli, Mariano Alcaniz, Raya Gieseppe Riva. The Past, Present, and Future of Virtual and Augmented Reality Research: A Net-work and Clusten Aanysis of the Literature. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30459681/

Запитання

1. Поясніть, як віртуальна реальність впливає на психічне здоров'я.
2. Поміркуйте, як технології віртуальної реальності впливають на соціалізації людини.

Пітер Діамандіс, Стівен Котлер
"Майбутнє ближче ніж здається"

… ефект присутності – це дещо новеньке. В усі часи наше життя обмежувалося законами фізиками й керувалося п'ятьма чуттями. Але віртуальна реальність переписує ці правила. Вона дає змогу перенести наші чуття в згенерований комп'ютером світ, де єдине, що нас обмежує, – це наша уява.

Як і у випадку зі штучним інтелектом, концепція віртуальної реальності існувала ще в 60-ті. У 80-ті відбувся перший фальстарт, коли почали з'являтися системи, "спрямовані на пряму взаємодію зі споживачем". У 1989-му за якісь 250 тисяч доларів ви могли придбати EyePhone, систему віртуальної реальності, спроєктовану компанією Джарона Ланьє. На жаль, комп'ютер, який обслуговував цю систему, був завбільшки з холодильник, та й шолом був великий, незручний і видавав близько 5 кадрів на секунду, тобто був у 6 разів повільнішим, ніж звичайний тогочасний телевізор.

До початку 1990-х ажіотаж трохи встиг впасти, і віртуальна реальність на два десятиліття увійшла у фазу дезорганізації. Утім технології не стояли на місці. На зорі нового тисячоліття вони вже були достатньо прогресивними, щоб дурити федеральних суддів у Вашингтоні. А за кілька років злиття надзвичайно потужних ігрових рушіїв і програм для передачі зображення перевело віртуальну реальність у фазу дестабілізації та відкрило її для світу бізнесу. І тоді на старт вийшли стартапи. І вони користувалися неабияким попитом. У 2012 році Facebook придбав компанію-виробника шоломів віртуальної реальності Oculus Rift за 2 млрд доларів. Незабаром світ побачив пристрої на базі мобільних телефонів. У 2018-му з'явилися безпроводові адаптери, автономні й мобільні гарнітури.

Друкується за виданням: Пітер Діамандіс, Стівен Котлер. Майбутнє ближче ніж здається. Як технології змінюють бізнес, промисловість та наше життя / пер. Дмитро Кожедуб. Київ : Лабораторія, 2021. 256 с.

Список рекомендованої літератури

Вельш В. Наш постмодерний модерн [пер. з нім. А. Л. Богача, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситніченко]. Київ : Альтепрес, 2004. 328 с.

Козелецкий Ю. Человек многомерный. Київ : Либідь, 1991. 244 с.

Козловський П. Постмодерна культура. *Сучасні зарубіжні філософські течії і напрями. Хрестоматія* : навч. посібник / упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ : Ваклер, 1996. С. 213–294.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

Петрушенко В. Л. Філософія : навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2011. 504 с.

Hanaba S., Miroshnichenko V., Shumovetska S., Makohonchuk N., Halimov A., Bloshchynskyi I. Strategies for Treating the Other in the Methodological focus of Intersubjectivity. Postmodern Openings. Vol.10, № 4 (2019). P. 168–181. doi:10.18662/po/101

ТЕМА 4. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПІЗНАННЯ

4.1. Пізнання та знання.
4.2. Форми та рівні пізнання.
4.3. Проблема істини у пізнанні. Практика.

4.1. Пізнання та знання

Органічною складовою філософії є питання про природу та сутність людського пізнання. Мислителі минулих епох презентували низку ідей щодо можливостей і форм пізнання, ознак достовірності знань тощо. Релевантність пошуку відповідей філософів на питання пов'язані із пізнавальною діяльністю людини з можливістю окреслення продуктивних орієнтирів для наукових пошуків, а також для життєвого людського самоутвердження.

Пізнання – сукупність процесів і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Воно є вищою формою відображення дійсності, процесом вироблення знань. Процес пізнання досліджується низкою спеціальних наук: когнітивною психологією, історією науки, соціологією науки тощо.

Типи пізнання:

міфологічне – тип цілісного дотер пояснення дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів надприродних істот, легендарних героїв, які для носія міфологічного пізнання уявляються реальними учасниками його повсякденного життя. Міфологічне пізнання характеризується персоніфікацією, уособленням складних понять в образах богів і антропоморфізм;

релігійне – акт релігійного пізнання – це акт віри, має персонально-діалогічний характер;

філософське – особливий тип цілісного пізнання світу, специфікою якого є прагнення вийти за межі фрагментарної дійсності, знайти

фундаментальні принципи й основи буття, визначити місце людини в ньому. Філософське пізнання засноване на певних світоглядних передумовах. Містить у своєму складі гносеологію, онтологію;

наукове – дослідження, характерне своїми особливими метою і завданнями, методами отримання і перевірки нових знань. Воно покликане прокладати шлях практиці, надавати теоретичні основи для вирішення практичних проблем. Рушійною силою пізнання є практика, вона дає науці фактичний матеріал, який потребує теоретичного осмислення та обґрунтування, що створює надійну основу розуміння сутності явищ об'єктивної дійсності. Шлях пізнання визначається від живого споглядання до абстрактного і від останнього – до практики. Це є головною функцією наукової діяльності;

життєво-досвідне пізнання – постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за виявами, але не розчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знанням, бажанням тощо;

мистецьке пізнання – окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір уяві, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво;

екстрасенсивне пізнання – інтерес до якого особливо зріс наприкінці XX ст., також залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.

Проблеми пізнання досліджує гносеологія – розділ філософії, який інколи ще називають епістемологією. Однак епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження наукового знання.

Поняття

ГНОСЕОЛОГІЯ – це розділ філософії, яка вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності, передумови, засоби та форми пізнання,

також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності та достовірності.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ – розділ філософського знання, філософсько-методологічна наука про знання, його будову, структуру, функціонування та розвиток. Термін запроваджений і активно використовується у англо-американській філософії XX ст. Категоріальною відмінністю є те, що гносеологія розгортає свої уявлення навколо опозиції "суб'єкт – об'єкт", а у епістемології є базовою позицією "об'єкт – знання".

Гносеологія та епістемологія вважають, що поняття пізнання має три основні змістових акценти:

процес здобування знань, створення образів, моделей, теорій реальності (це інформативний аспект пізнання);

прагнення оволодіти реальністю, проникнути в її приховані підвалини (це активістський або вольовий аспект пізнання);

бажання досягти найважливішого, найзаповітнішого для людини стану досконалості (це смисловий аспект пізнання).

Зверніть увагу

Головне питання теорії пізнання: чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності?

Щодо поглядів на процеси й можливості пізнання, то у вирішенні конкретних гносеологічних питань матеріалісти та ідеалісти займають відмінні позиції, особливо це стосується питань джерел пізнання. Ідеалістам пізнання уявляється як самодіяльність свідомості, саме вона є джерелом пізнання. Матеріалісти вважають, що сферою, звідки людина отримує знання, є незалежна від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності – це процес творчого відображення її у свідомості людини. Знання за своєю природою – це результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності. Результатом такої взаємодії можуть бути враження, почуття, певні емоції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи. Осмислюючи наведене розуміння пізнання, важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не

свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями.

Процес пізнання є процесом активного творчого відтворення дійсності у свідомості людини. Його результатом є взаємодія людини з явищами дійсності. Процес пізнання осмислюється через категорії суб'єкт та об'єкт. Процес пізнання реалізується через взаємодію суб'єкта як носія свідомості та об'єкта як того, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Суб'єкт пізнання – людина, яка включена у суспільне життя, у суспільні зв'язки та відносини, яка використовує суспільні форми, способи, методи практичної та пізнавальної діяльності, як матеріальні, так і духовні; це людина, яка діяльно здійснює перехід від незнання до знання, від неповного знання до більш повного й точного. У пізнанні людина себе реалізує як суспільна істота, оскільки усі пізнавальні здібності й можливості, уся пізнавальна діяльність у своїх суттєвих виявах реалізується лише у суспільстві та через суспільство.

Об'єкт пізнання – це те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання може бути вся дійсність, проте лише тією мірою, якою вона увійшла у сферу діяльності суб'єкта. Об'єктом пізнання виступають явища природи й суспільства, людина і відносини між людьми, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність взагалі у всій поліфонії її виявів.

Зверніть увагу

Пізнання може бути спрямованим на дослідження не лише об'єктивного світу, а й ідеальних об'єктів, наприклад, числа, площини тощо в математиці, ідеального газу у фізиці тощо. Ідеальні об'єкти – це ідеальні образи об'єктивно наявних предметів та явищ, які суб'єкт отримує шляхом абстрагування чи ідеалізації. Вони виступають замінниками реальних предметно-чуттєвих об'єктів. Необхідність виокремлення ідеальних об'єктів зумовлена розвитком науки, її прагненням глибше проникнути у сутність речей.

Об'єкт пізнання не збігається у цей момент з інтелектом пізнання, на який спрямована пізнавальна діяльність. Таке розуміння суб'єкта та об'єкта засвідчує: об'єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання; суб'єкт та об'єкт співвідносні: об'єкт набуває характеристик саме об'єкта лише стосовно

до певного суб'єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об'єкт.

Поняття об'єкт та об'єктивна реальність пов'язані між собою, але вони не тотожні. Об'єктом може бути не вся об'єктивна реальність, а лише її частина, що уже уведена у практику людства й становить коло його пізнавальних інтересів. Об'єкт не може бути чимось раз і назавжди даним. Він постійно змінюється під впливом практики та пізнання, оскільки зазнає змін та частина матеріального й духовного світу, яка включається у сферу діяльності суспільства і тим самим є об'єктом інтересів суб'єкта.

Отже, пізнання є процесом постійної взаємодії суб'єкта та об'єкта, процесом, що перебуває у постійному розвитку і опосередковується активною діяльністю суб'єкта. Найчастіше пізнання ототожнюється саме із процесом продукування знання. Проте неважко побачити у людській допитливості, у пізнавальному натхненні, у прагненні щось пізнати та зрозуміти бажання проникнути в потаємні глибини речей, опанувати їх, вплинути на них. Цей момент у пізнанні робить його живим, енергійно напруженим, емоційним, злитим із волею та бажанням. Але якщо поставити "остаточне" запитання: якою може бути кінцева мета пізнання? – то, урешті-решт, через пізнання можливо знайти для себе (і для людства) щось найважливіше, заповітне. За допомогою пізнання ми хочемо здобути розв'язання основних проблем нашого життя, оскільки пов'язуємо пізнання із духовною сутністю людини та із можливістю для неї саме у духовному пошуку досягнути для себе найважливішого.

Позиція

Дослідник Альберт Енштейн стверджував, що "найбільш незбагненне у світі те, що він неосяжний".

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливості людського пізнання. Звичайно у цьому питанні окреслюються такі гносеологічні позиції:

гносеологічного оптимізму – людське пізнання не знає меж і спроможне продукувати надійні, ґрунтовні, достовірні знання, спроможне допомогти людині вирішувати основні питання свого життя;

агностицизму – принципове заперечення можливості для людини мати виправдані достовірні знання;

скептицизму – висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності.

Чи здатна людина, людство виробити знання, що відбуваються в дійсності, отримати достовірне знання про дійсне? Більшість філософів і вчених ствердно відповідають на це питання. І цю позицію можна назвати гносеологічним оптимізмом.

Гносеологічний оптимізм наполягає на безмежних можливостях пізнавальних здібностей людини й уважає, що немає принципових перешкод на шляху пізнання людиною навколишнього світу, сутності об'єктів і самого себе. Прихильники цього напряму наполягають на існуванні об'єктивної істини і здібності людини досягти її. Вони визначають, що звичайно є певні труднощі у процесі пізнання, але людство розвивається й зрештою їх здолає.

Позиція

Німецький філософ Георг Гегель уважав, що пізнання дійсності є покликанням, потребою і сенсом життя людини. Звертаючись до студентів, він говорив, що відвага у пошуках істини, віра у могутність розуму є перша умова філософських занять: "Людина повинна поважати саму себе і визнавати себе гідною найвищого. Якою б високої думки ми не були про велич і могутність духу, він все ж буде недостатньо високим. Прихована сутність Всесвіту не володіє у собі силою, яка була б у змозі чинити опір відвазі пізнання". Песимістичні гносеологічні погляди Г. Гегель уважав нікчемними.

Скептики сумніваються в можливості здобуття достовірного і об'єктивного знання про сутність навколишнього світу, заявляють, що людське "знання" – не що інше, як вираження думок, які можуть бути чи не бути істинними.

Позиція

Уперше скептичну позицію щодо можливості людини пізнавати висловили софісти (Протагор, Горгій, Продік та інші). Вони виражали крайні сумніви з приводу отримання достовірного знання. Протагор: "Про богів я не можу знати, чи є вони, чи немає їх, тому що дуже багато що перешкоджає такому знанню, – і питання темне, і людське життя коротке". Софісти вважали, що ніхто не здатний пізнати нічого, що було б щирим, а якщо навіть і пізнає, то

виявиться не в змозі цю істину передати. Вони вчили своїх послідовників як "жити" і досягати успіху в цьому світі без достовірного знання. В епоху Відродження скептичні навчання розвивали Еразм Ротердамський, Мішель Монтень та інші. Скептицизм конструктивно відіграв важливу роль у подоланні схоластичної гносеології, заснованої на авторитеті й умогляді. Мішель Монтень (1533–1592), висловлюючи скептичні настрої доби Відродження, протиставив схоластичним міркуванням здоровий глузд, самостійне міркування, факти та дослідження природи. Писання ми не повинні заперечувати, але можемо ставити під сумнів, вважав Монтень. Усе в світі суперечливе, змінюється й перетворюється на свою протилежність, тому будь-яке знання про нього лише приблизно правильне, водночас незнання він вважав не межею, а джерелом нескінченного процесу пізнання.

Скептицизм є важливим моментом будь-якого серйозного аналізу знання: ніякий з видів людського знання не є таким досконалим, щоб його достовірність не можна було поставити під сумнів. Слід зазначити, що критична позиція в епістемології є доречною і плідною, бо вона дозволяє уникнути як догматичних допущень, так і надмірної підозрілості скептиків, які заперечують саму можливість для людини володіти достовірним знанням. Скептицизм забезпечує науку потужним інструментарієм критицизму. Визнання скептицизму як необхідного елемента наукового пізнання стимулює виникнення нових ідей і зростання знання.

Поняття

АГНОСТИЦИЗМ – (від грец. agnostos – недоступний пізнанню) – філософське вчення, згідно з яким не може бути остаточно вирішене питання про істинність пізнання, отримана об'єктивна характеристика навколишньої дійсності людини. Агностицизм стверджує непізнаваність світу.

Первісні форми агностицизму виникають у зв'язку з виявленням недосконалості, мінливості знання. Це особливо стосувалося проблеми первинних підстав усього сущого. Уже на ранньому етапі розвитку філософії була запропонована велика кількість варіантів картини світобудови, кожен з яких спирався на свій особливий набір таких першооснов або на одну з них; але жоден з варіантів не видавався достатньо логічно переконливим. Усвідомлення цього факту й породило скепти-

цизм, а його крайньою формою виступив агностицизм – принципове заперечення можливості проникнення розуму в справжню суть речей.

Засновник античного скептицизму Піррон (біля 365–275 р. до н. е.) вважав достовірними почуттєві сприйняття (якщо щось здається гірким або солодким, то відповідне твердження буде істинним). Він зазначав, що виникає омана, коли від явища ми намагаємося перейти до його основи, сутності. Усілякому твердженню про предмет може бути з рівним правом протипоставлене твердження, що йому суперечить. Саме такий хід думки привів до висновку, що слід утримуватися від остаточних суджень.

Позиція

Поняття агностицизму було введено до наукового обігу у 1869 р. англійським зоологом Т. Гекелем. Він уважав агностиків людьми, які відмовилися від віри у богів, і був переконаний у тому, що первинний початок речей невідомий і тому не може бути пізнаним. Дослідник уважав, що агностицизм дозволяє обмежити претензії на знання з боку тих, хто бажає знати про світ більше, ніж у принципі можуть підтвердити свідчення досвіду.

Агностицизм не можна розглядати як концепцію, що заперечує сам факт існування пізнання. Йдеться про з'ясування його можливостей і про те, що являє собою знання в ставленні до реальної дійсності. Існування та розвиток агностицизму пояснюється тим, що він зміг вловити деякі реальні труднощі і складні проблеми процесу пізнання, які й досі не отримали остаточного рішення. Це, зокрема, невичерпність світу, неможливість повного осягнення вічно змінного буття, його суб'єктивне заломлення в органах почуттів і мислення людини – обмежені за своїми можливостями тощо. Світ дуже складний для людського розуміння, у ньому завжди залишаються загадки, невирішені проблеми. Агностицизм виявив важливу проблему: "Що я можу знати?" (І. Кант). Процес пізнання на кожному історичному етапі розвитку суспільства має свої обмеження, відносний характер. Засадничою ідеєю роздумів є розуміння знання не як відображення сутності дійсності, а як таке, що відображає утилітарні потреби та запити людини.

На рубежі XX–XXI ст. сформувався різновид агностицизму – ***конвенціоналізм***. Усередині науки передумовою його формування були

теоретизація природничих наук, посилення ролі наукових понять, законів, теорій як засобів пізнання, що виявляють можливість вибору засобів теоретичного відбиття дійсності, тим самим розширюючи діапазон конвенцій у середовищі натуралістів. Конвенціоналізм (від лат. conventio – договір, угода) визначається як філософська концепція, відповідно до якої наукові теорії й поняття є не відображенням об'єктивного світу, а продуктом угоди між ученими. Найвизначнішим представником конвенціоналізму є французький математик та методолог науки А. Пуанкаре (1854–1912). Він відокремлював відносини між речами від сутності самих речей, вважав, що пізнавані тільки відносини, але природа речей є непізнаванною. "Не тільки наука не може відкрити нам природу речей; ніщо не має сил відкрити нам її, і якби її знав який-небудь бог, то він не міг би знайти слів для її вираження" (А. Пуанкаре).

Конвенціоналізм як система світоглядних поглядів і принципів наукового пізнання широко поширився останніми десятиліттями в західній філософії, а також у логіці й методології науки. Позицію конвенціоналізму поділяли К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейєрабенд. Агностицизм, поданий у вигляді конвенціоналізму, нині поширений у сучасній філософії та є одним з головних концепцій сучасної теорії пізнання.

Отже, багатогранне розуміння пізнання допомагає вирішити питання про можливості людського пізнання. У питанні меж і можливостей пізнання існують різні гносеологічні позиції – від переконання того, що людське пізнання не має меж і спроможне продукувати надійні, достовірні знання, до висловлення сумніву у позитивних можливостях пізнання.

Необхідним елементом цілеспрямованої діяльності є знання.

Поняття

ЗНАННЯ – фундаментальне філософське поняття, яким позначають форму духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності. Знання може визначати також форму інформації, систематизованого результату інтелектуальної діяльності людини. Знання протилежне незнанню, тобто відсутності перевіреної інформації про що-небудь.

Знання – це "підтверджена істинна віра" (Платон).

Знання, набуте людством, фіксується у знаках природних та штучних мов, наприклад у текстах. Виокремлюють види знання.

Теоретичні засади

Класифікація знань:

– за природою:

1) *декларативні* (містять у собі лише уявлення про структуру певних понять. Ці знання наближені до даних й фактів);

2) процедурні;

– за ступенем науковості:

3) *наукові* (емпіричні – набуті на основі досвіду або спостереження; теоретичні – отримані на основі аналізу абстрактних моделей);

4) *ненаукові* (позанаукові – знання, не сумісні з наявним гносеологічним стандартом; лженаукові – які свідомо використовують домисли і заборони; квазінаукові – шукають прихильників, спираючись на методи насильства й примусу; антинаукові – утопічні й свідомо спотворювальні уявлення про дійсність; псевдонаукові – відзначаються інтелектуальною активністю, що спекулює на сукупності популярних теорій тощо);

5) *повсякденно-практичні* (містять елементарні відомості про природу й навколишню дійсність, особистий досвід, повчання, здоровий глузд тощо);

6) *особистісні* (залежні від здібностей того або іншого суб'єкта і від особливостей його інтелектуальної пізнавальної діяльності);

– за місцем знаходження:

7) *особові* (знання людини);

8) *формалізовані* (знання у документах, на компакт-дисках та інших носіях, в інтернеті тощо);

– за ступенем практичного використання:

9) ті, що дозволяють вирішувати завдання у житті та діяльності, тобто досягати результатів;

10) ті, що не призначені для досягнення результатів.

Знання кожної людини завжди часткові й неповні. Як людині, так і людству загалом властиве прагнення до збільшення обсягу знань. Людина водночас може звернутися до знань людства, але їй також притаманне експериментування, дослідження невідомих ситуацій, збагачення особистого досвіду. Людство загалом намагається

збагатити знання через науку. Отож особисті знання людини динамічні, увесь час змінюються, доповнюються й виправляються, а часто забуваються. Проте людина має здатність обмінюватися знаннями, збагачувати їх за рахунок знань інших людей. Людині властиво навчатися й навчати.

Зауважимо, що сучасні інформаційні технології суттєво впливають на процеси пізнання та саму природу знань. Знання набувають нових характеристик. Насамперед, йдеться про їх загальнодоступний характер. Завдяки комунікативно-мережевим технологіям необхідні знання можна відшукати й скористатися ними у лічені хвилини та й не лише у стінах освітніх установ. Іншою характеристикою сучасних знань є їх мобільність. Мається на увазі, що знання не є apriori сталою, незмінною істиною. У реаліях сучасного світу вони створюються, піддаються постійному перегляду на життєвість та значимість у процесах суспільного життя. Мобільний характер знань створює потенційні можливості для розвитку суспільства й освітньої сфери. Показовою у цьому плані є концепція "потрійної спіралі" Д. Лейдесдорфа і Г. Іцковіца. Запозичивши з біології принцип побудови і функціонування спіралі ДНК, дослідники зобразили новий тип виробництва знань у потрійному сплетінні – освіти, виробництва і державного управління, зауваживши, що системоутворювальну роль тут відіграє освіта. Відповідно урядові та бізнесові структури створюють запит на рівень та якісну складову знань, зміщуючи освітній ресурс за межі чітко визначених дисциплін у міжпростір, який є новим не лише у плані продукування знань, а й під новим кутом зору. Цей простір є інноваційним за своєю природою. Отже, долучаючи людство до культурних надбань минулих епох, освіта створює підґрунтя для подальшого розвитку, чутливо реагуючи на всі зміни та виявляючи здатність як мобілізувати наявні ресурси, так і створити нові. Характерною для сучасних знань є також зміна їх соціального призначення. Знання набувають специфічної ресурсної форми буття. Ця форма є певною функціональною характеристикою знань, яка виявляється у випадках, коли знання включаються у певні діяльнісні схеми чи використовуються для вирішення окреслених проблем. Вони розуміються як товар, як особлива цінність, завдяки якій можна отримати нові вартості у подальшому виробництві та обміні.

Позиція

Французький дослідник Ж.-П. Ліотар у праці "Ситуація постмодерну" наголошує, що знання у сучасному суспільстві виробляються для того, щоб бути проданими. Знання заради знань є неефективними та малоціннісними, оскільки полишені "споживчої вартості".

Отже, їх цінність та значимість визначається тим, наскільки вони володіють здатністю продукувати нові ресурси та можливості розвитку в різних сферах суспільного життя.

Позиція

Про особливу роль знань у сучасному суспільстві розмірковує українська дослідниця В. Шамрай. Вона розглядає соціальну природу знань крізь призму метаморфоз стосунків між людиною й соціокультурним світом взагалі. Дослідниця стверджує, що, якщо в усіх історичних формах знання були покликані забезпечити режим доступу до реальності, спонукали до пошуку "об'єктивної істини" природних реалій, то в інформаційно-технічних умовах сьогодення, все більше сконструйованих людиною, знання радше використовуються для пізнання даних конструкцій, а не сконцентровуються на "опануванні" буття. Діяльність людини спрямовується на використання та зміну вже віднайдених "культурних кодів", тобто передбачає процес "перекодування". Як результат – людина замикає себе у штучному коконі символічного порядку, перетворившись із дослідника на користувача вже сконструйованих до неї кодів "реального" світу. "Відтак "досвід світу" для сучасної людини став дорівнювати досвідові дешифрування культурних кодів та розпредметнення артефактів культури".

Отже, у сучасному суспільстві знання презентують своєрідний символічний світ, який живе та живиться за рахунок дешифрування та їх переформатування. Світ уявляється технічно організованим виробництвом, у якому процес набування знання є свого роду індустрією. Релевантність сучасних знань досягається не шляхом зростання ролі власне самого знання, а через зміну ситуації життєдіяльності людини у сучасному світі. Йдеться також про те, що діяльність людини суттєво змінюється під впливом інформаційних, наукоємних технологій. Вона все більше віртуалізується та інформатизується.

Позиція

Український філософ С. Пролеєв стверджує, що там, де реальність зведено до реакції, важить не глибина осягнення сенсу, а вправність реакції. Тут важливе не розуміння, а адекватність та оперативність вчиненої дії. Відповідно у процесі набування знань розуміння відходить на задній план. Воно постає радше як реєструвальне, а не як орієнтувальне. Розуміння відбувається як миттєвий ефект, не інтегруючись у більш загальну структуру досвіду. Відповідно в осмисленні певної події (явища) воно не може слугувати смисловим орієнтиром. "Оскільки розуміння витончилося до мілкого струмка, його дитя – критичне мислення – закономірно втрачає свою дієвість", – зауважує дослідник.

Отже, за таких умов людина користується радше інформаційним ресурсом, а не знаннями. Йдеться про те, що знання мають особистісний вимір, а тому здобуваються шляхом розуміння й осмислення. Знання розглядаються як відкритий, загальнодоступний, мобільний ресурс, який має кумулятивний, відносний характер. Вони набувають значення лише в системі суспільних потреб та викликів. Їх цінність полягає у тому, наскільки вони можуть продукувати нові вартості у суспільних реаліях.

4.2. Форми та рівні пізнання

Як та за допомогою яких пізнавальних здібностей і засобів та яким шляхом суб'єкт отримує істинне знання про об'єкт?

Пізнання людиною світу й створення пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту зі світом, із чуттєвого відображення, "живого споглядання". Усі форми пізнання опосередковані й обумовлені практикою, тому не можуть бути зведені до пасивної чуттєвості конкретного індивіда. Основою чуттєвого відображення є практично-предметно-чуттєве перетворення суб'єктом світу, освоєння ним набутків матеріальної та духовної культури.

Будь-яке знання є поєднанням двох протилежних – чуттєвого та раціонального знань.

Чуттєве пізнання (живе споглядання) здійснюється за допомогою органів чуття – зору, слуху, дотику та ін., які щодо людини є продуктами не тільки біологічної еволюції, а й всесвітньої історії. Живе

споглядання як момент чуттєво-предметної діяльності здійснюється у трьох головних взаємопов'язаних формах. Це – відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття – відображення у свідомості людини певних ознак, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Сприйняття – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому споглядані в сукупності всіх його особливостей, синтез певних окремих відчуттів.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів та явищ унаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття людини. Відчуття пов'язують суб'єкт із реаліями зовнішнього світу, безпосередньо впливаючи на органи чуття людини.

Сприймання – чуттєве відображення предметів та явищ дійсності у сукупності приманних їм властивостей за безпосередньої дії їх на органи чуття людини. Ця форма чуттєвого відображення дійсності виконує пізнавальну та регулятивну функції. Пізнавальна функція розкриває властивості та структуру об'єктів, а регулятивна спрямовує практичну діяльність суб'єкта згідно з цими властивостями об'єктів.

Відчуття та сприймання є основою пізнання, на якій створюється знання про внутрішні та зовнішні властивості дійсності, є безпосередніми конкретно-ситуативними формами чуттєвого відображення й вимагає переходу до уявлення.

Уявлення – це чуттєвий образ, форма чуттєвого відображення, яка відтворює властивості за відбитими в пам'яті слідами, що раніше сприймалися суб'єктом. Уявлення – це узагальнений образ дійсності, це чуттєвий образ предмета, який уже не діє на органи чуття людини. За допомогою образів уяви твориться картина майбутнього.

Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення проблем її творчого перетворення у таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його пояснення. Зміна понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображається в поняттях.

Якщо нові знання не вкладаються у межах старих понять, то відбувається зміна понять, уточнення їх змісту чи створення нових.

Поняття своїм логічним змістом відтворює зв'язок одиничного й загального, хоча у понятті вони не розчленовані. Їх співвідношення розкривається у судженнях.

Судження – це елементарна найпростіша форма вираження змісту поняття. Це логічна форма мислення, у якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання. У судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їх зміст, дається визначення.

Умовивід – логічний процес, під час якого з кількох суджень на основі закономірних суттєвих зв'язків виводиться нове судження, яке своїм змістом має нове знання про дійсність.

Перехід до нового знання в умовиводі здійснюється не шляхом звернення до даних чуттєвого досвіду, а опосередковано, на основі логіки розвитку самого знання, його власного змісту.

За характером набутого знання умовиводи поділяються:

на індуктивні (рух думки від суджень менш загального характеру до більш загального);

дедуктивні (рух думки від суджень більш загального характеру до менш загального);

умовиводи за аналогією (на підставі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей низки об'єктів чи їх властивостей).

Уява – це вид пізнання, який формує нові конкретно-чуттєві образи та поняття, а також здійснює перехід від чуттєвого до раціонального, узагальнюючи й вербалізуючи чуттєві образи, надає конкретно-наочного характеру формам мислення, синтезуючи чуттєве відображення та мислення в єдину систему. Уява – це специфічне поєднання чуттєвого та раціонального у пізнанні, де чуттєвість є основою, матеріалом для творення образів уяви, а мислення відіграє програмувальну роль, дає можливість логічно "добудувати" цілісний і загальний образ дійсності. Уява – це пов'язаний з перетворенням наочної ситуації за допомогою мислення спосіб вирішення пізнавальних проблем і формування нового знання й нових образів дійсності, цілей діяльності, ідеальних образів майбутнього.

Творчість у пізнанні виявляється у тому, що пізнання творить й самі форми відображення, використовуючи певну логіку, засоби та методи, а також реалізацію всіх пізнавальних здатностей людини: форм чуттєвого відображення, раціонального пізнання, творчої уяви й навіть інтуїції.

Інтуїція – це такий спосіб набування нового знання (форма пізнання), коли за неусвідомленими у певний момент ознаками й рухом власної думки суб'єкт робить наукове відкриття, набуває нове об'єктивно істинне знання про дійсність. Інтуїція – це кульмінаційний момент творчого процесу, коли всі елементи пізнавальної проблеми, які до цього були у відокремленому стані, об'єднуються в єдину систему.

Основні характеристики інтуїції у дослідженні:

безпосередність;

несподіваність;

неусвідомленість шляхів набування нового знання.

Неусвідомленість характеризує інтуїцію як процес, а несподіваність та безпосередність – як результат. Інтуїцію необхідно розглядати в єдності з логічними засобами та формами пізнання. У найскладніше логічне доведення завжди вплетена інтуїція, яка виступає елементом, що об'єднує ланцюг доведення у цілісність, є необхідним елементом осмислення та розуміння.

Розуміння – це процес і результат духовно-практичного та пізнавального освоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти залучаються до осмислення людської діяльності, виступає її предметним змістом. Розуміння – це форма освоєння дійсності (практичного і пізнавального), яка розкриває й відтворює смисловий зміст об'єкта. Це насамперед осмислення знання, вияв та реконструкція його смислу, а також оцінка через суспільно значимі цінності людської життєдіяльності та культури. Теоретичне освоєння дійсності передбачає не лише набування знання про світ, а й розуміння цього світу.

У кожному акті інтуїції у прихованому вигляді присутня логіка, не усвідомлена, але така, що обумовлює можливість пояснення змісту інтуїтивно отриманого знання.

Пояснення – це розкриття сутності предметів та явищ шляхом з'ясування причин їх виникнення та існування, наявності законів їх функціонування та розвитку. Формою пояснення є наукове пізнання, яке ґрунтується на основі осмислення теоретичних законів виникнення, функціонування та розвитку суб'єктів. Основою наукового пояснення є загальні категоріальні схеми, які відображають різноманітні взаємозв'язки та взаємозалежності дійсності.

Знання, пояснення та розуміння – це необхідні моменти взаємодії людини з навколишнім світом, за допомогою якої людина отримує й

накопичує знання суспільної практики. Зазначимо, що процес накопичення знань передбачає також їх періодичне упорядкування та переосмислення, що веде до поглиблення розуміння світу та способів діяльності в ньому.

Логіка та інтуїція – це два взаємообумовлених механізми наукової творчості, що доповнюють один одного і не існують один без одного.

Отже, мислення, окрім логічних законів, що виражають абсолютно точні і суворо визначені зв'язки між висловлюваннями та їхніми елементами, спирається й на певні принципи ймовірного регулювання, які хоч не гарантують безпомилкового вирішення проблеми, але все ж забезпечують рух наукового пошуку в певному напрямку.

Теоретичні засади

Різниця між буденним і науковим пізнанням:

буденне пізнання водночас є і формою практичної діяльності, воно безпосередньо втілене у неї. Наукове пізнання відокремлене від практичної діяльності. Воно здійснюється спеціально підготовленими людьми, які досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили відповідні світоглядні та методологічні настанови з приводу професійної діяльності;

відрізняються також обсягом, методами і засобами дослідження, ступенем обґрунтованості знань. На відміну від буденного пізнання, наука має справу не тільки з реальними, а й із так званими абстрактними, ідеальними об'єктами;

засобом буденного пізнання виступає наша "природна" мова, знаряддя праці. Його методи і прийоми, як правило, не усвідомлюються суб'єктом, і, навпаки, наукове пізнання має усвідомлений, планомірний характер;

відрізняються також і ступенем проникнення у суть природних та суспільних явищ. Якщо наука – це система обґрунтованого достовірного знання, то буденне пізнання є сукупністю фрагментарних знань, загадок, рецептів народної мудрості тощо, які є результатом практичного досвіду поколінь, воно фіксує в основному зовнішні зв'язки між явищами. Достовірність цих знань установлюють у ході повсякденної практики.

Універсальною формою пізнання і його результатом є факт.

Поняття

ФАКТ (від лат. factum – здійснено, зроблено) – це подія, явище, процес, які існують в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження.

Розрізняють факти дійсності і факти науки (факти пізнання). Факти дійсності – це речі, властивості, відношення, події, які існують дійсно, незалежно від свідомості. Факти науки – це відображення фактів дійсності, усебічно перевірених, вірогідність яких доведено. Вони усвідомлюються і фіксуються в термінах мови науки у вигляді емпіричних суджень. Різними шляхами дослідник поступово накопичує факти, які становлять емпіричну основу усієї подальшої роботи. Ця основа – першорядна передумова успіху в науковій роботі. Проблема – це форма, яка виникає, щоб пояснити факт. Формування проблеми є важливим моментом розвитку наукового знання, оскільки правильно поставити проблему означає частково вирішити її. Хибна постановка проблеми буває однією з причин виникнення вигаданих проблем (псевдопроблем), тобто таких, що несумісні з фактами і законами. Поставити проблему означає: відокремити відоме від невідомого; факти з'ясовані від фактів, які вимагають з'ясування; сформулювати запитання, яке виражає основний зміст проблеми; накреслити конкретні шляхи її вирішення. Формулювання проблеми спирається на процес і результат емпіричного дослідження і разом з тим стимулює подальше дослідження, спрямовує його.

Отже, будь-яке знання є поєднанням двох протилежних – чуттєвого та раціонального знань. Теоретичне освоєння дійсності передбачає не лише набуття знання про світ, а й розуміння цього світу.

4.3. Проблема істини у пізнанні. Практика

Безпосередньою метою пізнання є осягнення істини. Проблема істини – одна з найголовніших у філософії, центральне питання гносеології, предмет гострих суперечок між матеріалістами й ідеалістами, метафізиками та діалектиками, емпіриками та раціоналістами.

Поняття

ІСТИНА – це адекватне відображення об'єкта суб'єктом, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання.

Поняття істини тією чи іншою мірою ставилось під сумнів і скептиками, й агностиками. Проте внутрішня суперечність їх учень полягає в тому, що у разі спроби обґрунтувати свої тези вони все ж змушені були апелювати до поняття істини. В ідеалістичній філософії істина трактувалась як відповідність людських знань, понять і суджень "ідеї", як відповідність їх апріорним (позадосвідним) категоріям і принципам мислення, як погодження між поняттям та "досвідом" (витлумаченим у сенсі сукупності "чуттєво даних"), як те, що загальнозначиме, загальновизнане, як "організаційна форма людського досвіду" тощо. Таке розуміння істини обмежує її в світлі свідомості, як би широко не розумілася ця остання.

Зверніть увагу

Класичне визначення істини дав Арістотель, визначивши істину як відповідність наших знань дійсності. Проте це визначення було настільки широким і абстрактним, що його дотримувались усі філософи – як матеріалісти, так і ідеалісти, як діалектики, так і метафізики.

Специфіка сучасного розуміння істини полягає, по-перше, у тому, що дійсність, відображена в істині, трактується як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і сутність якої виявляється через явище; по-друге, пізнання та його результат – істина нерозривно пов'язані з предметно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою, достовірне знання сутності та її виявів відтворюється в практиці.

Істина – це характеристика окремих (гносеологічних) відношень між об'єктом і суб'єктом, вираження діалектичної єдності об'єктивного й суб'єктивного.

Поняття

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. relativus – відносний) – поняття, що, навпаки, абсолютизує момент відносності знання, заперечує в ньому будь-який абсолютний, усталений зміст. Пізнання трактується як перехід від однієї відносної, умовної істини до іншої – такої ж відносної й умовної.

Утрачається розуміння пізнання як процесу заглиблення в об'єкт, втрачається можливість застосувати до пізнання поняття й критерії

прогресу. Принцип релятивізму (відносності) наших знань з особливою силою виявляється в періоди різкої ломки старих теорій (особливо у разі незнання діалектики), що неминуче веде до ідеалізму.

Теоретичні засади

Абсолютна істина *– це безперечне, незмінне, раз і назавжди встановлене знання.*

Відносна істина *– філософське поняття, що відображає твердження, що абсолютна істина (або істина в останній інстанції) важко досяжна. Теорії, що затверджують існування абсолютної істини, часто називають метафізикою, відносної істини – релятивізмом. Поняття відносної істини використовується у вченні про діалектику. Різновидом відносної істини є правда.*

Об'єктивна істина *– це такий зміст наших знань, який не залежить від суб'єкта за змістом (формою завжди залежить, тому істина суб'єктивна формою). Визнання об'єктивності істини і пізнаваності світу рівнозначні і не мають нічого спільного з відносним поняттям – ірраціоналістичною філософією.*

Хиба *– це знання про дійсність, які цією дійсністю заперечуються.*

Поняття "хиба", "істина", "ймовірність", "вірогідність" виявляють і визначають особливі взаємозв'язки та відношення між людськими уявленнями та дійсністю. Ці особливості окреслені духовним сприйняттям знання. Знання як відображення дійсності, зміст яких не залежить від людини, називають об'єктивними. Для визначення таких знань користуються поняттям "істина". Істиною називають відповідність уявлень, висловлювань об'єктивній дійсності. Істина – це знання, що відповідає дійсності і має підтвердження цієї відповідності. Саме наука, орієнтуючись на відкриття об'єктивних властивостей дійсності, ставить за мету осягнення істини.

Якщо людина не відрізняє об'єктивно наявну дійсність від ідеалу, вона помиляється. Іноді цю відмінність приховують свідомо – це неправда. Якщо окремі люди свідомо створюють перешкоди на шляху до досягнення омріяного, яке відповідає суспільним ідеалам, – це кривда. Усе це окреслюється поняттям "хиба". Джерелом хибних уявлень слугують як особисті якості окремої людини, так і тимчасова обмеженість низки людських понять, що використовуються протягом тривалого часу як абсолютизація окремих відомих властивостей

дійсності. Як конкретне поняття хибою називають невідповідність уявлень сутності речей чи ідей. Це поняття використовують для фіксації відсутності істини або протилежного істині. Суб'єктивні причини хибних думок долаються освітою, розвитком інтелекту особи, об'єктивні – історичним розвитком пізнання та практики.

Поняття

ІМОВІРНІСТЬ – міра можливості того, що щось станеться. Імовірність – це числова характеристика можливості того, що випадкова подія відбудеться в умовах, які можуть бути відтворені необмежену кількість разів. У XVIII ст. склалося поняття класичної ймовірності. Відповідно до нього ймовірністю події А є відношення кількості рівно ймовірних варіантів, що сприяють настанню події А, до кількості всіх можливих варіантів.

ВІРОГІДНІСТЬ – переконання, що засноване на знанні і виключає всякий сумнів. Вірогідність може бути суб'єктивною, об'єктивною, безпосередньою або опосередкованою, історичною або логічною.

Однією з основних причин невдач сучасної філософії вирішити проблему критерію істини є їх вихідна настанова, яка орієнтується на можливість вирішення цієї проблеми у межах системи знань. Вона формулюється так: якщо у нас є система знань, що претендує на опис об'єктивного світу, то ми можемо дізнатися про її відповідність своєму предмету, вивчаючи лише властивості самої системи.

Людське мислення – не є особлива ідеальна субстанція, відірвана від матерії. Воно є властивість матерії (як, наприклад, швидкість – властивість літака, що швидко летить), що має матеріальні форми свого вираження. Такими формами є мова і практична діяльність. Але між ними існує принципова відмінність. Знання в мовній формі не зводиться до матеріального втілення. Воно лише виступає як матеріальна основа ідеального вмісту – уявних об'єктів, які репрезентують об'єкти матеріального світу. Абсолютно іншим є матеріальне втілення знань у практиці. Знання тут втрачає статус ідеального явища. Воно стає явищем матеріального світу. Технічні і технологічні процедури людської діяльності стають основною формою, що реалізовує знання. Практика в системі взаємодії з об'єктивним світом сама виявляється підпорядкованою законам цієї взаємодії.

Поняття

ПРАКТИКА – це головний і остаточний критерій (від грецьк. Kriterion – мірило), засіб перевірки істинності знань.

Перевірити істинність знання означає зіставити його з дійсністю. Такою є лише практика – чуттєво-предметна діяльність людей. Саме застосування знань на практиці дає змогу встановити міру їх істинності чи віднайти хибні елементи. Водночас практика не зводиться до окремих експериментів (хоча вони й належать до неї і служать для перевірки істини). Навпаки, практика – це вся сукупність предметно-матеріальної діяльності суспільства (соціальних груп, окремих людей) в її історичному розвиткові. Практикою перевіряється істинність як чуттєвих, так і раціональних компонентів знань. Важливим засобом у пізнанні сутності речей є розкриття причинних зв'язків. Споглядання не дає змоги встановити будь-що, окрім послідовності явищ, а достовірне встановлення причинного зв'язку між ними досягається через практичну діяльність, яка здійснює перевірку щодо причинності. Практикою перевіряється істинність як чуттєвих, так і раціональних компонентів знань. Важливим засобом у пізнанні сутності речей є розкриття причинних зв'язків. Споглядання не дає змоги встановити будь-що, окрім послідовності явищ, а достовірне встановлення причинного зв'язку між ними досягається через практичну діяльність, яка здійснює перевірку щодо причинності.

Висновки

Пізнання – сукупність процесів і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Воно є вищою формою відображення дійсності, процесом вироблення знань. Різні процеси пізнання досліджуються низкою спеціальних наук: когнітивною психологією, історією науки, соціологією науки тощо.

Багатогранне розуміння пізнання допомагає вирішити питання про можливості людського пізнання. У питанні меж і можливостей пізнання існують різні гносеологічні позиції – від переконання того, що людське пізнання не має меж і спроможне продукувати надійні, достовірні знання, до висловлення сумніву у позитивних можливостях пізнання.

Процес пізнання світу є незавершеним. Він постійно удосконалюється й збагачується новим змістом, новими знаннями, які є неповними й незавершеними. Як результат ми маємо справу з лише відносною істиною.

Проблема істини – одна з найголовніших у філософії, центральне питання гносеології, предмет гострих суперечок між матеріалістами й ідеалістами, метафізиками і діалектиками, емпіриками та раціоналістами.

Специфіка сучасного розуміння істини полягає, по-перше, у тому, що дійсність, відображена в істині, трактується як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і сутність якої виявляється через явище; по-друге, пізнання та його результат – істина нерозривно пов'язані з предметно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою, достовірне знання сутності та її виявів відтворюється в практиці.

Технічні і технологічні процедури людської діяльності стають основною формою, що реалізовує знання. Практика в системі взаємодії з об'єктивним світом сама виявляється підпорядкованою законам цієї взаємодії.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, що таке пізнання, та визначте його характерні риси.
2. Порівняйте міфологічний та релігійний тип пізнання: що між ними є спільного й відмінного? Відповідь обґрунтуйте.
3. Визначте відмінності між буденним і науковим пізнанням.
4. Охарактеризуйте форми пізнавальної діяльності.
5. Поясніть поняття гносеологічного оптимізму. Які аргументи можна навести для підтвердження цієї позиції? Відповідь обґрунтуйте.
6. Визначте спільне та відмінне у поняттях скептицизму та агностицизму.
7. Визначте межі та міру співвідношення хиби та істини.
8. Поясніть твердження "Істина – міра всіх речей".
9. Визначте специфіку сучасного розуміння істини.
10. Охарактеризуйте поняття практики. Як співвідносяться у практичних реаліях практика та істина? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Іммануїл Кант “Критика чистого розуму”

… деякі знання покидають навіть поле всякого можливого досвіду і за допомогою понять, для яких у досвіді ніде не може бути дано відповідного об’єкта, розширюють, як видається, обсяг наших суджень поза межі досвіду. Саме до цих останніх занять, що виходять поза чуттєвий світ, (туди) де досвід не може дати провідної нитки та вказівки, належать дослідження нашого досвіду, які ми вважаємо набагато важливішими за значенням і далеко вищими за кінцевою метою, ніж усе, чого розум скоріш за все заблудиться, аніж облишить такі важливі дослідження щодо якогось сумніву або зі злегковаження та байдужості. Ці неминучі проблеми самого чистого розуму суть Бог, свобода та безсмертя. Наука, що її кінцевий задум з усіма її налаштуваннями спрямовано власне лише на вирішення цих завдань, називається метафізикою, її спосіб діяння на початку є догматичним у тому сенсі, що вона впевнено береться до справи без попереднього випробовування здатності чи нездатності розуму до такого великого заходу.

Видається природним, що, покинувши фунт досвіду, не будують відразу ж будинок з наявних невідомо звідки знань і на довірі до засад невідомого походження, не забезпечивши спочатку міцний підмурок тієї споруди шляхом ретельного дослідження, і що, отже, давно вже мало б бути поставлене питання (про те), як же розсудок може прийти до всіх цих апріорних знань, і який обсяг, значущість і вартість вони можуть мати. І справді, нема нічого природнішого, якщо розуміти під словом “природний” усе те, що має відбуватися у справедливий і розумний спосіб; якщо ж розуміти під цим словом те, що відбувається зазвичай, тоді знову ж таки нема нічого природнішого й зрозумілішого, як те, що таке дослідження мало тривалий час не бути здійсненим. Адже окремі види цих знань, як-от математичні, уже давно набули надійності і тим спонукають очікувати цього й від інших, хоча б вони й мали цілком відмінну природу. До того ж, хто перебуває поза обрієм досвіду, той упевнений, що не буде спростований досвідом. Спокуса розширювати свої знання така велика, що зупинитися в цьому поступі можна, тільки наштовхнувшись на явну суперечність. Але цього можна уникнути, якщо творити свої домисли обачно, від чого вони

анітрохи не перестають бути домислами. Математика дає нам блискучий приклад (того), як далеко можна просунутися вперед у апріорному пізнанні незалежно від досвіду. Щоправда, вона займається предметами й знаннями лише тією мірою, якою вони можуть бути подані в спогляданні. Однак цю обставину легко можна недобачити, бо згадане споглядання саме може бути дане apriori, і тоді його важко відрізнити від голого чистого поняття.

Друкується за виданням: І. Кант. Критика чистого розуму. Київ, 2000. С. 41–45.

Запитання

1. Поміркуйте, які проблеми постають перед розумом за межами досвіду.

2. Визначте, у чому І. Кант бачить завдання метафізики як науки.

Людвіг Вітгенштейн "Логіко-філософський трактат"

Світ є все, що відбувається. Світ – це сукупність фактів, а не предметів. Світ визначений фактами і тим, що це все факти… Світ – це факти у логічному просторі. Світ – це сукупність існуючих подій. Дійсність – існування і неіснування подій. Світ – дійсність у всьому її охопленні. Ми створюємо для себе картини фактів… Те, що картина зображує, – її сенс. Її істинність або хибність полягає у відповідності або невідповідності її сенсу дійсності… Думка – логічна картина факту. …Мета філософії – логічне пояснення думок. Філософія – не вчення, а діяльність. Філософська робота складається з роз'яснень. Результат філософії не "філософські пропозиції", а досягнута якість пропозицій. Думки, зазвичай як би туманні і розпливчасті, філософія покликана робити ясними й виразними. Психологія не більше споріднена філософії, ніж яка-небудь інша наука.

Теорія пізнання – це філософія психології… Філософія обмежує спірну територію науки. Вона покликана визначити межі мислимого і тим самим немислимого. Немислиме вона повинна обмежити зсередини через мислиме. Вона дає зрозуміти, що не може бути сказано, явно уявляючи те, що може бути сказано. Усе, що взагалі мислимо, можна мислити ясно. Усе, що піддається висловам, може бути висловлено ясно. Межі моєї мови означають межі мого світу… Те, що

світ є моїм світом, виявляється у тому, що межі особливої мови (тієї мови, яка мені тільки й зрозуміла) означають межі мого світу. Світ і Життя суть одна. Я є мій світ (Мікрокосм). Суб'єкт не належить світу, а являє собою якусь межу світу… "Я" привноситься у філософію тим, що "світ є мій світ". Сенс світу повинен перебувати поза світом. У світі все є, як воно є, і все відбувається, як воно відбувається; у ньому немає цінності – а якщо б вона і була, то не мала б цінності. Якщо є якась цінність, вона повинна перебувати поза всім, що відбувається, і так–буття. Бо все, що відбувається і так–буття випадкові. Мої пропозиції слугують поясненню: той, хто зрозуміє мене, піднявшись з їх допомогою над ними, у кінцевому рахунку визнає, що вони безглузді (він повинен, так би мовити, відкинути драбину, після того як підніметься по ній). Йому потрібно подолати ці пропозиції, тоді він правильно побачить світ. Про що неможливо говорити, про те слід мовчати.

Друкується за виданням: Вітгенштейн Людвіг. Логіко-філософський трактат. Філософські роботи. Ч. 1. Київ, 1994. С. 5–12.

Запитання

1. Поміркуйте, що мав на увазі автор, стверджуючи, що світ – це факти у логічному просторі.
2. Визначте, чому сенс світу має перебувати поза світом.
3. Поміркуйте над твердженням, що суб'єкт світу є межею світу.

Мічіо Кайку "Майбутнє розуму"

Плітки необхідні для виживання, оскільки складна механіка соціальної взаємодії постійно змінюється, і нам треба орієнтуватися у цьому динамічному соціальному ландшафті. Тут працює свідомість II рівня. Як тільки до нас доходять якісь плітки, ми одразу починаємо моделювати майбутнє, щоб визначити, як конкретна людина вплине на наше власне становище в спільноті, – і це вже працює свідомість III рівня. Насправді ж тисячі років тому плітки були єдиними способом здобути важливу інформацію про власне плем'я. Саме життя людини нерідко залежало від того, чи знає вона останні плітки.

Друкується за виданням: Кайку Мічіо. Майбутнє розуму / перекл. з англ. А. Камянець. Львів : Літопис, 2017. С. 75.

Запитання

1. Яку роль недостовірна інформація відіграє у пізнавальному процесі людини? Чому людина виявляє підвищений інтерес до пліток? Відповідь обґрунтуйте.

2. Поміркуйте, чи має автор рацію, стверджуючи, що життя людини інколи залежить від пліток. Відповідь поясніть.

П'єр Адо "Покривало Ізіди. Нарис історії ідеї Природи"

... Упродовж усієї нашої розповіді ми впізнаватимемо три переплетені між собою провідні лінії: відому формулу Геракліта "Природа любить приховуватися" з її багатовіковим успіхом, поняття таємниці природи та, зрештою, образ прихованої Природи, що його уособлює Артеміда-Ізіда. Отже, історія, яку ми розповідатимемо, символічно починається в Ефесі, у Малій Азії, десь близько 500 року до нашої ери. …Наступні покоління постійно інтерпретують ці слова, які дають нам змогу побачити те, що ми вважаємо початком розмірковувань над таємницею реальності; однак цілком можливо також, що ці слова є завершенням тривалих роздумів, які тягнуться з глибини віків.

… Отже, афоризм Геракліта міг би означати: "Процеси народження та утворення схильні приховуватися". Ми продовжуємо перебувати у регістрі труднощів пізнання і можемо порівняти наш афоризм з іншим афоризмом Геракліта: "Ідучи своїм шляхом, ти ніколи не зможеш знайти межі душі, навіть якщо досліджуватимеш усі шляхи – настільки її *logos* є глибоким. Порівнявши обидві сентенції, можна дійти висновку, що *phusis* тотожне *logos*, тобто подиху, що поєднує протилежності.

... Отже, маємо п'ять можливих перекладів загадкової сентенції, що доводить складність розуміння Геракліта:

устрій кожної речі прагне приховатися (тобто є складним для пізнання);

устрій кожної речі хоче бути прихованим (тобто не хоче бути викритим);

походження прагне приховатися (тобто походження речі є складним для пізнання);

те, що народжує, прагне знищити (тобто те, що народжує, прагне умертвити);

форма (видимість) прагне зникнути (тобто народжене хоче померти).

Друкується за виданням: П’єр Адо. Покривало Ізіди. Нарис історії ідеї Природи / пер. з франц. О. Йосипенко. Київ : Культурна асоціація “Новий акрополь”, 2016. 470 с.

Запитання

1. Запропонуйте власний коментар афоризму Геракліта.

2. Чи погоджуєтеся ви із п’ятьма варіантами перекладу запропонованої сентенції Геракліта? Відповідь обґрунтуйте.

Баррі Левер “Філософія за 30 секунд”

... Бертран Рассел вивів свій парадокс після ознайомлення із системою логіки Ґотлаба Фраґе. Фреґе вважав, що він здатний визначити будь-яке математичне поняття й довести будь-яку математичну істину тільки за допомогою принципів логіки. Позицію, згідно з якою математика у такий спосіб може зводитися до логіки, називають логіцизмом. Якби Фреґе вдалося довести істинність логіцизму, це було б, імовірно, одним із найвизначніших досягнень в історії філософії. Однак його версія логіцизму зазнала невдачі. Розгляньмо один із логічних принципів, який використовують для доведення існування чисел, функцій та інших математичних об’єктів: для кожного предиката “є F(P)” існує множина речей, які є F. Наведемо два приклади: “є простим числом” множини всіх множин. 1903 року Рассел довів, що (P) містить внутрішню суперечність, і навів суттєвий аргумент. Розгляньмо предикат “не є множина всіх множин (назвемо її R), які не є своїми власними елементами. У такому разі, чи є R своїм власним елементом? Якщо є, тоді не є, і якщо не є, тоді є. Ось такий парадокс! І це було руйнівним ударом Фреґе по логіцизму…

... Понад 23 століття тому Арістотель зауважив, що в певних умовиводах неможливо встановити істинність їхніх засновків та хибність їхніх висновків. Наприклад, висновок такого умовиводу “Усі люди смертні!” і “Усі смертні бояться смерті”. У сучасній логіці такий умовивід називають деструктивно істинним. Арістотель виявив, що істинність умовиводу залежить не від значення його суб’єкта, а від форм засновків та висновку. Усі умовиводи, які мають форму “Усі А є Б, і усі Б є В”; відповідно, усі А є В”, є істинними. Він описав декілька схожих форм, які він назвав “силогізмами”. До XIX ст. силогізми Арістотеля були головним предметом логіки. Однак силогізми – це лише

незначна частина з усіх істинних умовиводів, які використовуються у природничих науках та математиці. 1879 року Ґотлаб Фреґе запропонував загальне визначення істинного умовиводу, врахувавши математичні і загальнонаукові судження. Наукову спадщину Фреґе під назвою "Логіка першого порядку" у наш час викладають студентам-філософам в університетах і вважають такою, яка здатна представляти математичні теорії та аргументи.

Друкується за виданням: Баррі Левер. Філософія за 30 секунд. Київ : Book Chef, 2020. 230 с.

Запитання

1. Визначте, у чому полягала основна ідея системи логіки Г. Фреґе. Поміркуйте, чому за її допомогою неможливо пояснити істинність явищ та процесів у світі. Відповідь обґрунтуйте.

2. Поясність основні ідеї вчення Арістотеля про силогізми. У чому полягає обмеженість цього вчення? Відповідь обґрунтуйте.

Список рекомендованої літератури

Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. *Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія*. Київ : Лібра, 1999. С. 395–413.

Ведмедєв М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 216 с.

Добронравова І. С., Сидоренко Л. І. Філософія та методологія науки. Київ : Вид-во поліграфічного центру "Київський університет", 2008. 302 с.

Дольська О. О. Трансдисциплінарність в контексті традиції філософського знання. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць* / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. УкрАН. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 59(4). С. 313–317.

Історія філософії у її зв'язку з освітою / за ред. Г. Волинки. Київ : Каравелла, 2008. 346 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен–Львів, 1995. 234 с.

Кушерець В. І. Система освіти в ноосферичному вимірі. Потреба світоглядної та методологічної переорієнтації. *Вища освіта України*. Київ, 2003. № 3. С. 36–40.

Петрушенко В. П. Історія світової філософії. Львів : НУ "ЛП", 2002. 380 с.

Петрушенко В. Філософія. Львів : Літопис, 1999. 346 с.

Сергієнко В. В. Філософські проблеми наукового пізнання. Кременчук : Кременчуцький національний ун-т ім. М. Остроградського, 2011. 246 с.

Філософський словник соціальних термінів / за заг. ред. В. П. Андрущенка. Харків : Корвін, 2002. 672 с.

ТЕМА 5. СВІДОМІСТЬ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ

5.1. Свідомість як філософська проблема.
5.2. Природа штучного інтелекту.
5.3. Штучний інтелект у військовій справі.

5.1. Свідомість як філософська проблема

Однією з найбільших таємниць світу є людська здатність усвідомлювати, розуміти дійсність. Йдеться про свідомість. Вона належить до найбільш складних і не з'ясованих філософських проблем. Водночас їх вирішення дозволить збагнути низку питань, пов'язаних із внутрішнім світом людини, із проблемами самоідентифікації людини, осмислити феномени культури й творчості. На сьогодні феномен свідомості залишається не поясненим, попри те що фахівці різних дисциплін пропонують робочі версії трактування цієї дефініції.

Зверніть увагу

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи, коли люди дійшли висновку, що процеси, які відбуваються в їхніх головах, відмінні від процесів природи, що їхнє бачення світу, а відповідно і місце в ньому, відрізняється від тваринного. Такі особливі властивості приписували душі як вияву чогось надприродного. Упродовж тисячоліть людство шукало відповідь на запитання: у чому полягає сутність свідомості, як вона виникає, від чого залежать її можливості тощо. У наш час свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки. Найперші складності розуміння та вивчення свідомості пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явищ свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо їх вимірювати, досліджувати з допомогою різноманітних приладів. Лише у XX ст. було видано низку праць, спрямованих на

доведення того, що насправді не існує нічого такого, що можна було би назвати явищами ментальними або свідомістю. Досить поширеним було (і залишається ще й у наш час) тлумачення свідомості як особливої форми відображення дійсності. Якщо свідомість розглядають як відображення, то її позбавляють будь-якого онтологічного статусу, тобто вважається, що вона не вносить у дійсність нічого принципово нового. Свідомість як форму відображення дійсності наділяють здатністю лише відтворювати та перекомбіновувати наявні форми буття. Слід визнати, що для деяких наук (біологія, психологія) теорія відображення виявилась результативною. Але в застосуванні до процесів свідомості вона породжує багато серйозних запитань, наприклад, таких: якщо свідомість – це усвідомлене буття, то завдяки чому можливе саме усвідомлення; з якої особливої позиції свідомість може оцінювати, вимірювати дійсність, якщо вона є лише моментом відображення одних матеріальних процесів у інших; чому аргументи свідомості (її ідеї, принципи) можуть інколи бути сильнішими за силу фізичної реальності; якими потребами відображення можна пояснити той факт, що за своїми інформаційними потужностями мозок людини потенційно здатний вмістити в себе всю інформацію, наявну у Всесвіті; звідки з'явилася здатність свідомості не відображати, не комбінувати, а мислити дійсність; нарешті, якщо свідомість виникла внаслідок еволюції (як організмів, так і форм відображення), то що змусило еволюцію рухатись саме в напрямі до свідомості?

Філософія визначає свідомість як таку властивість людини, що забезпечує її доцільну діяльність та особливий, предметно зумовлений спосіб орієнтування у світі. Завдяки здатності до саморефлексії свідомість набуває можливості оперування узагальненими, абстрактно-теоретичними характеристиками речей і процесів світу. Якраз тому свідомість, що завжди є особистою і неповторною, дає людині змогу діяти універсальним чином, жити не лише у згоді з наявним світом, а й реалізовувати його приховані можливості, творити новий світ – світ культури. Музика, поезія, усе мистецтво, наукові розвідки глибин сущого та інші напрями інтелектуальної діяльності прагнуть розкрити можливості людської свідомості та неповторно-чарівний внутрішній світ людини.

Увесь цілісний світ людського духу можна уявити у вигляді *трьох великих сфер: мислення, емоцій та почуттів, волі.* Сфера *емоцій* людини – це процес переживання життєвої значущості явищ і ситуацій,

внутрішній стан, що виявляє ставлення особи до зовнішніх подій. Так, позитивні емоції (радість, задоволення) як результат корисних чи приємних впливів спрямовані на їх досягнення чи збереження, а негативні (ненависть, жах) – стимулюють активність на втечу від відповідних впливів або послаблення їхньої дії. Вищим рівнем емоцій є *духовні почуття* (наприклад, почуття любові), які формуються унаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Ще однією важливою складовою духовного світу людини є *воля*. Вона виявляється у здатності людини мобілізувати і сконцентрувати всі духовні та фізичні сили на виконанні мети, яка не має безпосереднього біологічного значення (бо в останньому випадку можуть спрацьовувати інстинкти).

Ознаки свідомості. Найпершою ознакою свідомості можемо вважати *особливий тип людської поведінки*. Ми можемо назвати його "не біологічним", тому що людина діє не лише під тиском життєвих потреб, не лише в напрямі пошуку шляхів їх задоволення; вона діє не за схемою "стимул – реакція", а інколи (і досить часто) – усупереч біологічній доцільності та самозбереженню (наприклад, у випадках самопожертви, самогубства тощо). Ознакою свідомості є також *предметність*. За допомогою розуму *людина здатна ніби бачити те, що насправді, у наявному вигляді не існує*. Функціонування свідомості пов'язане з особливим предметним змістом реальності, який чуттєво нам не наданий, а вироблений на основі досвіду діяльності в історичному процесі соціально-культурного життя. Звідси – *цілеспрямований характер свідомої діяльності:* здатність свідомості створювати образи майбутніх (потрібних) результатів своїх дій і в подальшому спрямовувати свої дії на те, чого в готовому вигляді, тобто фактично, не існує. У розгляді ознак свідомості нам не уникнути запитання: а як же людина може засвідчити наявність у її свідомості того, що не існує? Такими засобами стають *знаки* (або ширше – *знакова діяльність*), серед яких найважливіша роль належить мові (передусім – мовленню). *Мова* і є найпершою та найочевиднішою ознакою свідомості. Потреба у мові пов'язана з необхідністю зафіксувати той зміст, який не можна передати простою демонстрацією речей. Звідси стає зрозумілим, що мова стає і основним носієм історичного досвіду діяльності (певної особи, певного народу, певної культури).

Зверніть увагу

Мова є прямим та найгнучкішим способом вияву свідомості. Вона виконує багато функцій, а саме: позначає, називає предмет, явище чи дію, виділені людиною із тотальності сущого; є засобом мислення, засобом виразу предметного змісту знання; об'єктивує ідеальну за своїм способом існування свідомість; є засобом спілкування людей, обміну досвідом, переживаннями, почуттями; зберігає та передає інформацію для прийдешніх поколінь, тим самим сприяючи соціально-історичному розвиткові; є засобом управління як поведінкою людини, так і колективними діями.

Нарешті, великим дивом свідомості постає те, що, хоча вона не фіксується ніякими приладами та індикаторами, вона здатна фіксувати себе сама. Ця унікальна здатність називається самосвідомістю або саморефлексією людської свідомості (чи думки). У саморефлексії свідомості виявляє себе момент субстанційності свідомості, тобто той момент, що свідомість задля свого існування не потребує ніяких зовнішніх підкріплень чи засвідчень, що вона в самій собі знаходить свою ж "першу" (чи "останню") очевидність, що, врешті, і дає можливість людині поставати суб'єктом пізнання та діяльності, тобто самій та від себе продукувати свою дійову активність.

Концепції походження свідомості. Сучасна наука й філософія не може дати остаточного і безсумнівного розв'язання проблеми походження свідомості, але наявні на сьогодні авторитетні концепції походження свідомості допомагають цю проблему висвітлити і багато чого зрозуміти в її розв'язанні. До таких концепцій можна віднести: теологічну, дуалістичну, еволюційну, трудову, теорію єдиного інформаційного поля та субстанційну.

Релігійна концепція стверджує, що свідомість людини є божим даром: створюючи людину, Бог "вдихнув у неї дух живий", наділив людину часткою божественного світла. Позитивною рисою теологічної концепції є те, що вона зводить людську свідомість до трансцендентного, абсолютного, вищого, не обмежує її аспектами існування людини та її виживання. Проте вона залишає поза розглядом зв'язок свідомості із людським організмом, соціальною історією, інформацією. Окрім того, вона, фактично, пояснює не походження свідомості, а лише те, чому вона притаманна людині.

Дуалістична концепція наголошує на моментах радикальної відмінності між свідомістю та матеріально-чуттєвою реальністю, що відкрита людині, і робить звідси висновок про існування в світі двох родів явищ (або двох субстанцій) – матеріальних та ідеальних.

Концепція єдиного інформаційного поля базується на тезі, що людська свідомість – один із виявів інформаційних процесів, можливо, найяскравіший. Вона стверджує, що людський мозок можна уподібнити до складного приймача: його деталі необхідні для прийому радіохвиль, але вони не мають нічого спільного із їх змістом. Ця концепція, безумовно, виправдана, але навряд чи здатна пояснити складнощі та нюанси реального функціонування людської свідомості, у тому числі, наприклад, єдність свідомості та людських почуттів, переживань, прагнень до вищого і кращого.

Концепцію еволюції можна подати в різних варіантах. Наприклад, так звана "теорія панспермії" стверджує, що насіння життя ("сперма") розвіяне по всьому Всесвіту. За наявності сприятливих умов це дає результат: розквіт форм життя і його свідомих виявів. У варіанті дарвінівської теорії стверджується, що внаслідок боротьби за існування та пристосування до умов довкілля відбувається удосконалення видів живих організмів, з'являються психіка та людська свідомість. Але сучасна генетика заперечує саму можливість змін організмів через пристосування; ці зміни мають бути зумовлені на генетичному рівні й не інакше. Крім того, концепція пристосування не підходить до людини, адже людина не стільки пристосовується до зовнішніх природних умов, скільки змінює їх, засоби діяльності, свої знання та навички.

Трудову концепцію, або концепцію походження свідомості внаслідок розвитку праці беруть до уваги археологія та антропологія, і вона нібито має з їх боку численні підтвердження. Це свідчить про те, що, задля того, щоб діяльність із знаряддями привела до формування розвиненої свідомості і культурно-історичного процесу, необхідно мати досить високорозвинений інтелект або хоча б зародки свідомості. Виходить, що свідомість має ніби передувати своїй власній появі. Тому трудова концепція навіть у логічному плані залишається не коректною.

Субстанційна концепція намагається подати свідомість як конкретне на рівні людини виявлення вихідної засади світу – духу, або ідеї, або світового розуму (інтелекту). Ця концепція пояснює,

наприклад, спрямованість еволюційних процесів як рух до найповнішого виявлення якостей субстанції світу; певною мірою вона пояснює і динамізм процесів буття (оскільки дух – це є рух, енергія), і деякі характеристики свідомості (саморефлексія, трансцендентність).

Отже, свідомість – це самодіяльний, самостворювальний процес вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне (єдине, всеохоплювальне) поле інтелектуального предметного конструювання. Так функціонує індивідуальна свідомість, так функціонує історична самосвідомість людства, так функціонує наукове пізнання. Ідеальність свідомості, як правило, розуміють у двох основних значеннях: відтворення у свідомості не наочного образу речі, а сукупності її суттєвих ознак, функцій, внутрішніх зв'язків; водночас вважається, що характеристики речей фіксуються в нервових процесах за допомогою систем сигналів; створення ідеальних предметних конструкцій через доведення параметрів речей або відношень між ними до еталонних, гранично можливих вимірів.

Отже, свідомість має унікальні властивості, які зумовлюють неможливість її прямого вивчення та вимірювання; проте вихідні ознаки свідомості дозволяють стверджувати про її реальне існування, але в особливих якостях і характеристиках.

5.2. Природа штучного інтелекту

Зародження й широке використання штучного інтелекту в різних сферах людської діяльності викликало численні дискусії в різних галузях знань: філософії, соціології, машинобудуванні, приладобудуванні, комп'ютерних технологіях, робототехніці, медицині, освіті, військовій справі, юриспруденції тощо.

Поняття

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ – розділ комп'ютерної лінгвістики й інформатики, що опікується формалізацією проблем і завдань, які подібні до дій, що виконує людина. Здатність інженерної системи обробляти, застосувати та вдосконалювати здобуті знання та вміння. Ця наука пов'язана з психологією, нейрофізіологією, трансгуманізмом тощо. Як і всі комп'ютерні науки, вона використовує математичний апарат. Особливе значення для неї мають філософія і робототехніка. Штучний інтелект – молода галузь досліджень, її народження припадає на 1956 рік.

Історично першим, ще 1956 року на Дартмутській конференції, Джон Маккарті (John McCarthy) запропонував таке визначення: штучний інтелект – це наука і техніка створення інтелектуальних машин, особливо інтелектуальних комп'ютерних програм. Оксфордський словник дає більш точне визначення, яке вже відображає розуміння змісту інтелекту людини: штучний інтелект – це теорія і розробка комп'ютерних систем, здатних виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту, такі як візуальне сприйняття, розпізнавання мови, прийняття рішень і переклад між мовами. Більш сучасне визначення дефініції: штучний інтелект – це розробка гнучкого агента, здатного адаптуватися до різних ситуацій, які раніше не були відомі і не вивчалися через досвід, та досягати мети, що недоступно для традиційних комп'ютерних систем.

Аналіз наведених визначень штучного інтелекту дозволяє дійти висновку: незважаючи на те, що існує велика кількість визначень терміна, які недостатньо поєднуються один з одним через різні об'єкти, предмети та цілі досліджень, усе ж всі вони в певних основних аспектах є досить близькими, тому є потенційна можливість дійти консенсусу в цьому питанні.

Позиція

Дослідник П. Ванг у процесі порівняння "типового людського розуму" та "типового штучного інтелекту" виокремлює критерії характеристики штучного інтелекту:

за структурою – моделювання безпосередньої роботи мозку людини;

за поведінкою – моделювання когнітивних властивостей людського розуму;

за можливостями – моделювання людської здатності практичного вирішення проблеми, інваріантного до способу вирішення;

за функціями – моделювання окремих або сукупності когнітивних функцій (КФ) людини, таких як пошук, міркування, планування, навчання, вирішення проблем, прийняття рішень, спілкування, сприйняття, дій тощо;

за принципом – моделювання дій окремих або сукупності КФ людини для одночасного (паралельного), у межах наявності ресурсів, вирішення всієї сукупності проблем з урахуванням усього доступного обсягу ретроспективних і прогнозних даних.

Зверніть увагу

Штучний інтелект вивчає методи розв'язання завдань, які потребують людського розуміння. Штучний інтелект розв'язує тести інтелекту, що передбачає розвиток способів розв'язання задач за аналогією, методів дедукції та індукції, накопичення базових знань і вміння їх використовувати.

Штучний інтелект вивчає методи розв'язання задач, для яких не існує способів розв'язання або вони не коректні (через обмеження в часі, пам'яті тощо). Завдяки такому визначенню інтелектуальні алгоритми часто використовують для розв'язання певних задач.

Штучний інтелект займається моделюванням людської вищої нервової діяльності.

Штучний інтелект – це системи, які можуть оперувати зі знаннями, а найголовніше – навчатися. Перш за все йдеться про те, щоб визнати клас експертних систем інтелектуальними системами.

Запропонуємо визначення дефініцій, які власне визначають штучний інтелект різних типів:

прикладний штучний інтелект (ПШІ, Applied Artificial Intelligence, AAI) – це сукупність комп'ютерних програм, які максимально наближено імітують (моделюють) одну або кілька когнітивних функцій людини, які використовуються у конкретній діяльності без участі людини для досягнення поставлених цілей відповідно до заздалегідь визначених критеріїв і параметрів;

загальний штучний інтелект (ЗШІ, Artificial General Intelligence, AGI) – це сукупність комп'ютерних програм, які еквівалентно імітують (моделюють) безліч когнітивних функцій людини, відповідних актуальному рівню розвитку науки і техніки та які використовуються у здійсненні будь-якого виду діяльності без участі людини для досягнення поставлених цілей відповідно з певними критеріями і параметрами;

суперштучний інтелект (СШІ, Artificial Superintelligence, ASI) – це сукупність комп'ютерних програм, що імітують (моделюють) повну множину когнітивних функцій людини, додаючи свідомість, суб'єктивні переживання, почуття гідності, поваги, краси тощо, які значно перевищують людські інтелектуальні показники, що дозволяє здійснювати будь-яку діяльність без участі людини для досягнення

самостійно визначених цілей за самостійно визначеними критеріями та параметрами.

Існує кілька підходів до реалізації ідеї штучного інтелекту, один з найбільш відомих і поширених – копіювання роботи мозку людини. Штучний інтелект здійснює переробку (перетворення) вхідної інформації відповідно до алгоритмів, що реалізують функції мозку людини, і знань, заздалегідь закладених або набутих нею в процесі саморозвитку, на нову інформацію, яка може виконувати роль або безпосереднього інформаційного впливу для управління якимись процесами, або вихідної інформації для нового (подальшого) етапу переробки інформації.

Безсумнівно, штучний інтелект повинен мати такі когнітивні функції, як можливість самостійно формувати мету свого функціонування, навіть не просто мету, а сімейство цілей як взаємопов'язаних і взаємообумовлених, так і абсолютно автономних. А вже в процесі досягнення мети або цілей штучного інтелекту так, як і людина, мати здатність динамічно змінювати зміст мети (цілей) через зміни обставин як внутрішніх, так і зовнішніх. Наприклад, ці зміни можуть бути пов'язані з обмеженням доступу до необхідних ресурсів: обчислювальних, енергетичних, сировинних, фінансових, продуктових, або зі змінами параметрів комплектуючої продукції, різкою зміною погодних умов, появою стихійного лиха, з відмовою від співпраці тощо. Водночас, штучний інтелект повинен буде мати такі когнітивні функції, як самонавчання, самоорганізація та самоперебудова, у тій мірі наближення до відповідних когнітивних функцій людини, в якій це буде необхідно для досягнення мети.

Президент Інституту майбутнього М. Тегмарк передбачає, що завдяки когнітивним можливостям штучний інтелект потенційно може піддатися рекурсивному самовдосконаленню, викликавши вибух інтелекту, залишивши людський розум далеко позаду, що може стати найбільшою подією в історії людства. Більш високі когнітивні функції людини стосуються багатовимірних виконавчих та управлінських процесів, які характеризуються добровільністю і високим ступенем активності, тобто функції, які містять здатність оцінювати, організовувати і досягати цілі, а також здатність гнучко адаптувати поведінку у разі зіткнення з новими проблемами та ситуаціями.

Зверніть увагу

Перелік перспективних професій в галузі AI:

Data Scientist – сукупна спеціальність, яка об'єднує різні напрями діяльності у сфері ШІ;

Data Engineer – фахівець із завантаження, зберігання та первинної обробки даних;

DevOps – фахівець з налаштування інфраструктури;

Machine Learning Researcher – фахівець, який буде досліджувати і створювати нові ефективні методи машинного навчання;

Software Developer – фахівець, який допоможе запрограмувати й інтегрувати математичні моделі в програмний продукт.

На сьогодні штучний інтелект – це одна з галузей, що стрімко розвиваються. Шпальти ЗМІ рясніють новинами про нові успіхи розвитку ШІ: роботи вже можуть створювати фейкові відео, вираховувати браконьєрів за півсекунди та навіть створювати сюрреалістичні картини. За прогнозами засновника Microsoft Білла Гейтса продуктивність виробництва збільшиться удвічі, якщо у нього впровадять штучний інтелект. Так, буде менша необхідність у людських ресурсах. Засновник Microsoft наголошує, що такі прогнози зовсім не означають, що потрібно буде масово звільняти співробітників. У перспективі замінені будуть рутинні або дуже процесорні посади і функції.

Отже, будемо виходити з припущення, що ЗШІ – це такий штучний інтелект, який відповідає людському інтелекту, тобто він повинен буде мати здатність міркувати, презентувати знання, планувати, вчитися, спілкуватися природною мовою та інтегрувати всі ці навички в спільну мету, а також уміти саморозвиватись, самовдосконалюватись, самостійно приймати рішення і виконувати їх.

Поряд з величезними перспективами, які відкриваються з використанням штучного інтелекту, дослідники звертають увагу на ризики, пов'язані із його розвитком. Сьогодні майже десять тисяч учених, винахідників і промисловців, зокрема астрофізик Стівен Хокінг і засновник компанії Tesla і Space X Ілон Маск, діяльність яких так чи інакше пов'язана з розробкою або використанням штучного інтелекту, підписали відкритий лист із закликом приділяти більш пильну увагу питанням безпеки та суспільної корисності робіт у сфері штучного інтелекту.

Досить лаконічно і змістовно про правові проблеми, пов'язані з використанням штучного інтелекту, було сказано в першій версії документа Глобальної ініціативи IEEE з етичних міркувань у галузі штучного інтелекту (AI) і автономних систем (AS). Там говориться, що рання розробка AI/AS породила безліч складних етичних проблем. Ці етичні проблеми майже завжди прямо переходять у конкретні юридичні проблеми. Комітет з правових питань Глобальної ініціативи IEEE вважає, що для юристів має бути зроблено багато роботи щодо вирішення правових проблем, до яких до сих пір залучали дуже мало практиків і вчених. Юристи повинні бути частиною дискусії щодо регулювання, управління, внутрішнього і міжнародного законодавства в цих сферах тому, що отримання величезної вигоди, яку потенційно несе людству і нашій планеті використання AI/AS, має гарантуватися продуманою системою правового регулювання в майбутньому. Отже, широка професійна дискусія з правових проблем використання штучного інтелекту в усе більш популярних технологіях інтернету речей (IP) є своєчасною і актуальною. Загалом це можна пояснити тим, що до цих пір не було сформульовано більш-менш узгодженої думки власне щодо філософського фундаментального поняття "інтелект". Саме це було констатовано в 2014 році на саміті провідних філософів Даніеля Деннетт, Пола Черчілля, Девіда Чалмерса і ще багатьох інших.

Вони запропонували 5 етичних принципів, адресованих проєктувальникам, виробникам і користувачам роботів:

роботи – багатоцільові інструменти. Роботи не повинні розроблятися виключно або найперше для знищення або завдавання шкоди людям, за винятком інтересів національної безпеки;

люди, а не роботи, є суб'єктами, що несуть відповідальність. Роботи повинні бути спроєктовані так, щоб, наскільки це практично можливо, забезпечити дотримання чинних законів і основних прав і свобод людей, включаючи конфіденційність;

роботи – це продукція (вироби). Вони мають бути спроєктовані і виготовлені так, щоб забезпечити їх безпеку і захист;

роботи – це предмет матеріального світу. Вони не повинні бути призначені для використання вразливості користувачів, викликати емоційний відгук або залежність, їх технічний характер має бути очевидний;

робота завжди можна співвідносити з особою, яка несе юридичну відповідальність за нього.

Ці принципи стали керівництвом до дії для всіх, хто причетний до сфери виробництва та використання роботів, вони мають знайти відображення в законодавстві. Це означає, що норми права призначені для регулювання життєво важливих суспільних відносин, відсутність регулювання яких значно знижує ефективність соціальної взаємодії між членами суспільства. Водночас правознавці вважають: усі види і форми відносин, що виникають і відбуваються в суспільстві між індивідами та їх об'єднаннями з приводу об'єкта цих відносин, який може мати як матеріальний, так і нематеріальний зміст, є (на відміну від взаємозв'язків у природі) суспільними або соціальними відносинами.

Отже, для того щоб результати функціонування штучного інтелекту могли бути використані (спожиті) людьми, необхідна їх трансформація за допомогою роботів в якісь об'єкти, що мають матеріальний або нематеріальний зміст.

5.3. Штучний інтелект у військовій справі

Останніми роками з'являється все більше повідомлень, що свідчать про різке підвищення ефективності комплексів і систем інтернету речей в разі використання технологій штучного інтелекту. Ці повідомлення стосуються автономно керованого транспорту (літаків, кораблів, автомобілів), різноманітних промислових, медичних, будівельних, освітніх, професійних і побутових роботів, роботів військового та спеціального призначення тощо.

Позиція

Швидкий темп повідомлень і випусків новин, а також усвідомлена потреба швидко реагувати на них спонукає "думати швидко" (рефлексивно та емоційно), а не "думати вільно" (раціонально та розсудливо). Відомі й авторитетні інформаційні агентства тепер публікують емоційні заголовки, щоб заохочувати вірусне поширення своїх новинних статей. Люди витрачають менше часу на читання їх вмісту, навіть якщо вони частіше публікують їх. Системи соціальних повідомлень оптимізовані для поширення коротких фрагментів, які часто опускають важливий контекст і нюанси. Це може бути поширенням як навмисно, так і ненавмисно неправильно інтерпретованої інформації або гібридних наративів. Стислість публікацій у соціальних мережах у поєднанні з яскравими візуальними образами

може завадити читачам. Перевагу в когнітивній війні отримує той, хто рухається першим і обирає час, місце і засоби наступу. Когнітивну війну можна вести, використовуючи різноманітні вектори та засоби масової інформації. Відкритість платформи соціальних медіа дозволяє зловмисникам легко націлюватися на окремих осіб, вибрані групи та громадськість за допомогою соціальних повідомлень, впливу на соціальні мережі, вибіркового оприлюднення документів, обміну відео тощо. Кібер-можливості дозволяють використовувати підводне хакерство, відстеження особи та соціальної мережі.

Біофізичні технології. Удосконалення біофізичної галузі зосереджено на інтерфейсі комп'ютерів мозку, які можуть бути використані або введені в тіло за допомогою транскраніальної стимуляції постійним струмом (tDCS) – формою нейромодуляції, яка використовує постійні струми, що подаються через електроди на голову. Спочатку розроблялося для надання допоміжних технологій (наприклад, протезування рук та інвалідних візків з розумовим керуванням), останні розробки в двоспрямованості дозволили покращити відчуття (наприклад, біонічні очі). Подальше застосування цих технологій дозволить розумовий контроль над системами літаків або наземних засобів; керовані розумом дрони або ракети; механізацію солдатів за допомогою екзоскелетів і передових датчиків.

Екзоскелети можуть покращити фізичні можливості бійця, дозволяючи йому швидше бігати, збільшуючи вагу переміщуваних предметів та знімаючи навантаження на тіло. Регулюють сам людський мозок, впливаючи на його виконавчі функції, механізми навчання, пам'ять, обробку мови, сенсорне сприймання та рухові функції. Робота tDCS зосереджена на лікуванні посттравматичного стресу та психічних захворювань, таких як обсесивно-компульсивний розлад. Але технологія також має можливість підвищення когнітивних і легальних можливостей солдатів: ще швидше аналізувати сценарії; зберігати та відновлювати спогади з більшою гостротою; модулювати біль; покращувати психологічний самозахист; швидко вбудовувати м'язову пам'ять і моторні навички. Іще одним аспектом tDC є можливість зазирнути всередину свідомості, відобразити та відтворити минулі спогади на зовнішньому моніторингу.

Біохімічні технології. Біохімічні дослідження були зосереджені на покращенні фізіології та когнітивних функцій людини за

допомогою ліків, генетичної модифікації та біологічних похідних. Було показано, що комбінації ноотропних сполук, як природних, так і синтетичних, відновлюють баланс і нейрохімію для оптимізації функцій та ефективності мозку та нервової системи. Вони мають потенціал для підвищення пильності й уваги; прискорення часу реакції; підвищення витривалості та психічної стійкості; зменшення страху; покращення групової динаміки та координації. Аспекти відновлення охоплюють лікування депресії, посттравматичного стресу, втрати пам'яті та деменції.

Поведінкові технології. У цій сфері дослідження зосереджені на модифікації та вдосконаленні когнітивних і рухових функцій за допомогою алгоритмів навчання, віртуальної реальності та методів біологічного зворотного зв'язку. Середовища віртуальної реальності вже демонстрували свою доречність у використанні у підготовці льотчиків, танкістів та піхоти. Гостроту розуму можна підвищити за допомогою алгоритмів навчання та гейміфікації. Поведінку та особисті звички можна змінювати за допомогою методів навчання з підкріпленням.

Інтеграція когнітивних та фізіологічних даних користувачів у реальному часі (наприклад, показники уваги, частоти серцевих скорочень тощо) відкриває нову перспективу для підвищення фізичної та когнітивної продуктивності. Мотиваційні стимули можуть надаватися користувачами на основі поточного фізіологічного та психічного стану за допомогою алгоритмів машинного навчання. Майбутнє персонального тренера (інтелектуального FitBit), який мотивує та спрямовує до максимальної продуктивності, може бути не дуже далеким. Агрегація анонімних даних з окремих результатів продуктивності у великих наборах даних може ще більше покращити ці алгоритми, а результатом стати FitBit, який краще, ніж ви самі, знає, що саме вам потрібно.

Висновки

Людська свідомість – це унікальне явище дійсності. Як внутрішній фактор людської життєдіяльності за своїм змістом і можливостями вона виходить далеко за межі життєвих потреб. Завдяки свідомості людина вибудовує у своєму знанні цілий універсум, що має внутрішню систему зв'язків і підпорядкувань. Свідомість пов'язана

з продукуванням всеохоплювальних, еталонних, універсальних систем відліку та предметних орієнтацій, завдяки яким людина створює поняття, принципи, ідеї, тобто такі форми знання та мислення, що мають усезагальний та необхідний характер.

За статусом буття свідомість є ідеальною (на противагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві й еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати та оцінювати будь-що. З іншого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів. Могутність та унікальність свідомості яскраво виявлена в її складній будові та в розмаїтості її життєвих функцій.

Штучний інтелект повинен мати такі когнітивні функції, як можливість самостійно формувати мету свого функціонування, навіть не просто мету, а сімейство цілей, як взаємопов'язаних і взаємообумовлених, так і абсолютно автономних. А вже в процесі досягнення мети або цілей штучний інтелект так само, як і людина, може мати здатність динамічно змінювати зміст мети (цілей) через зміни обставин, як внутрішніх, так і зовнішніх.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте розуміння феномена свідомості у різні історичні епохи. Поміркуйте, як змінювалося смислове наповнення цього феномена.
2. Визначте, як змінилося розуміння свідомості у XX столітті.
3. Охарактеризуйте концепції походження свідомості.
4. Поміркуйте, як співвідносяться емоції, почуття та воля у контексті розуміння феномена свідомості.
5. Охарактеризуйте мову як вияв свідомості.
6. Визначте ознаки свідомості.
7. Визначте, що таке штучний інтелект і якими є його основні ознаки.
8. Охарактеризуйте особливості впровадження штучного інтелекту у військовій сфері.
9. Визначте принципи й етичні проблеми у штучному інтелекті.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Едвард Хантер Крісті “Штучний інтелект у НАТО: динамічне впровадження, відповідальне використання”

... Альянс забезпечує виконання завдань, які зазвичай вимагають людського інтелекту, наприклад, розпізнавання патернів на основі досвіду, навчання, вироблення прогнозів, або заходів – чи то у цифровому вигляді, чи у вигляді смарт-програмного забезпечення для автономних фізичних систем. Як рекомендовано аналітичним центром RAND у звіті Міністерства оборони щодо штучної інтелекту: оцінка та рекомендації, корисно розрізняти три широких типи доповнень:

1. Корпоративний – містить такі програми, системи управління фінансами або із підтримкою штучного інтелекту, які розгортаються в жорсткому контрольованому середовищі, де наслідки технічних збоїв є низькими (з точки зору небезпеки персоналу та потенційної небезпеки).

2. Операційний, навпаки, може бути розгорнутим у місії та операції, тобто значно менше контрольованих середовищ і таких, що наслідки бою можуть бути критично високими. Наприклад, програмне забезпечення керування стаціонарними системами або безпілотними транспортними засобами.

3. Підтримка місії, проміжна категорія, з точки зору контролю середовища та наслідків збоїв, містить різноманітні набори додатків, наприклад, логістику та технічне обслуговування, або програми, пов’язані з розвідкою.

Ці відмінності можуть бути корисними для встановлення принципів відповідного використання з огляду на різні рівні ризику, влади цих категорій.

Успіх Альянсу щодо штучного інтелекту також залежатиме від нових і добре розроблених принципів і практик, що стосуються належного управління та відповідного використання. Уряди деяких країн Альянсу вже беруть на себе певні публічні зобов’язання у сфері відповідного використання, зокрема і такі поняття, як законність, відповідальність, надійність та керованість.

Важливо, що є гідні підстави для того, щоб розглядати роботу над впровадженням штучного інтелекту та роботу над принципами відповідного використання як взаємодоповнювальні та синергічні. По суті,

основою є певні основні принципи чи цілі, які і сприяють як розробці належної практики, так і відповідної поведінки держави. Деякі національні принципи передбачають потребу в конкретних вимогах до проєктування. Наприклад, принцип керованості може бути пов'язаний із технічними можливостями виявлення та уникнення негативних наслідків, а також вимкнення чи деактивації в разі неправомірної поведінки. Тим часом загальні принципи, подібні до тих, які були розроблені в деяких національних випадках, під егідою ООН є основою для подальших консультацій між союзниками, а також точкою відліку щодо наявних національних позицій.

Друкується за виданням: Edward Hunter Christie. Artificial Intelligence at NATO: dynamic adoption, responsible use. URL: https://www.nato.int/docu/review/articles/2020/11/24/artificial-intelligence-at-nato-dynamic-adoption-responsible-use/index.html

Запитання

1. Поміркуйте, на яких принципах має формуватися відповідальне використання досягнень штучного інтелекту у військовій сфері.

2. Визначте, у чому полягає принцип керованості в упровадженні штучного інтелекту.

3. Наведіть приклади операційного типу доповнень штучного інтелекту у військовій сфері.

Арістотель "Метафізика"

(Книга перша. Розділ другий)

... належить розглянути, які ті причини і начала, наука про які є мудрістю. Якщо розглянути ті уявлення, які ми маємо про мудрого, то, можливо, досягнемо тут більшої ясності. По-перше, ми припускаємо, що мудрий, наскільки це можливо, знає все, хоча він і не має знання про кожний предмет окремо. По-друге, ми вважаємо мудрим того, хто здатний пізнати важке й ледь збагненне для людини (адже сприймання відчуттями властиве всім, а тому це легко й нічого мудрого в цьому немає). По-третє, ми вважаємо, що мудріший у будь-якій науці той, хто точніший і більше здатний навчити з'ясування причин, і, по-четверте, що серед наук більшою мірою мудріша та, яка бажана задля неї самої і для пізнання, ніж та, котра бажана заради користі, що вона дає, а по-п'яте, та, яка головує, – більшою мірою, ніж допоміжна, бо мудро-

му належить не отримувати настанови, він мусить коритися іншому, а йому той, хто менш мудрий.

Ось які думки і ось скільки їх ми маємо про мудрість і мудрих. Знання про все з необхідністю має той, хто найбільшою мірою серед указаного тут володіє знанням загального, бо в певному сенсі він знає все, що підпадає під загальне. Але, мабуть, найважче для людини пізнати саме це, найзагальніше, бо воно найвіддаленіше від чуттєвих сприйняттів. А найбільш суворими є ті науки, які найбільше займаються першими началами, адже ті, які виходять із меншої кількості передумов, більш суворі, ніж ті, які здобуваються на основі додавання, наприклад, арифметика більш сувора, ніж геометрія. Але й навчити більше здатна та наука, яка досліджує причини, бо навчають ті, хто вказує на причини для кожної речі. А знання і розуміння заради самого знання і розуміння найбільше притаманні науці про те, що найбільше гідне пізнання, адже той, хто віддає перевагу знанню заради самого знання, найбільшу перевагу віддає науці найдосконалішій, а саме такою є наука про найбільш гідне пізнання. А найбільш гідними пізнання є перші начала і причини, бо через них і на їх підставі пізнається все інше, а не вони через те, що їм підпорядковане. І наука, що найбільшою мірою головує, і є головнішою за допоміжну, ту, яка пізнає мету, заради якої належить діяти в кожному окремому випадку; цією метою в кожному окремому випадку є те або інше благо, а в усій природі загалом – найкраще. Отже, з наведеного випливає, що наймення мудрості необхідно належить одній і тій самій науці: це мусить бути наука, що досліджує перші начала і причини: адже і благо, і "те, заради чого" є одним з видів причин. А що це не мистецтво творення, пояснили вже перші філософи. Бо й раніше, й тепер здивування спонукає людей до філософії, причому спочатку вони дивувалися з того, що безпосередньо викликало подив, а згодом, потроху просуваючись у такий спосіб далі, вони ставили питання про більш значуще, наприклад, про зміну положення Місяця, Сонця і зірок, а отже про походження Всесвіту. Але здивований і зачарований уважає себе необізнаним (тому й той, хто полюбляє міфи, є до певної міри філософом, адже міф створюється на основі дивовижного). Якщо так почали філософувати, аби позбутися незнання, то очевидно, що знання стали прагнути заради розуміння, а не заради якоїсь користі. Самий перебіг речей підтверджує це, а саме: коли в наявності все необхідне, так само як і те, що полегшує життя

і приносить втіху, тоді стали шукати такого роду розуміння. Через це ясно, що ми не шукаємо його заради якоїсь іншої потреби. І так само, як вільною називаємо людину, котра живе заради самої себе, а не для іншого, й ця наука єдино вільна, бо лише вона існує заради самої себе. Тому, можливо, й володіння нею було б справедливо вважати вищим за людські можливості, адже в багатьох відношеннях природа людини рабська, тобто, згідно зі словами Симоніда "Бог один лише міг би мати цей дар", людині ж не варто шукати несумірного їй знання. Отож, якщо поети кажуть правду і якщо заздрість – у природі божества, то найприроднішим для неї було б виявлятися в цьому випадку, і нещасними б мусили бути всі, хто не знає міри. Але божество не може бути заздрісним (хоча, за прислів'ям, "брешуть багато піснярі"), і не варто якусь іншу науку вважати ціннішою за цю. Бо найбожественніша наука є так само й найціннішою. А такою може бути одна тільки ця – у двоякому значенні. А саме: божественною є та з наук, яку радше за все міг би мати Бог, і так само божественною мала би бути всяка наука про божественне, і тільки для науки, яку ми шукаємо, підходить і те, і те. Бог, за загальною думкою, належить до причин і є деяким началом, і така наука могла би бути або тільки, або над усе в Бога. Так і усі інші науки є необхіднішими за неї, проте кращої за неї немає.

Друкується за виданням: Арістотель. Метафизика : в 4 т. Москва, 1976. Т. 1. С. 68–70.

Запитання

1. Чому Арістотель називає науку про перші начала і причини божественною?

2. У чому, за Арістотелем, полягає мудрість? Відповідь обґрунтуйте.

Даррелл М. Вест, Джон І. Аллен
"Як штучний інтелект змінить світ"

Алгоритми штучного інтелекту розроблені для прийняття рішень, часто з використанням даних у реальному часі. Вони відрізняються від пасивних машин, які здатні лише до механічних або заздалегідь визначених реакцій. Використовуючи датчики, цифрові дані або віддалені вводи, вони поєднують інформацію з різних джерел, миттєво аналізують матеріал і діють на основі уявлень, отриманих з цих даних.

Завдяки значному вдосконаленню систем зберігання даних, швидкості обробки та аналітичних методів вони здатні до надзвичайної витонченості в аналізі та прийнятті рішень.

Машинне навчання бере дані та шукає основні тенденції. Якщо виявляють щось, що стосується до практичної проблеми, розробники програмного забезпечення можуть взяти ці знання та використати їх для аналізу конкретних проблем. Усе, що потрібно, це дані, які є достатньо надійними, щоб алгоритми могли розрізняти корисні шаблони. Дані можуть надходити у вигляді цифрової інформації, супутникових зображень, візуальної інформації, тексту або неструктурованих даних. Системи штучного інтелекту мають здатність вчитися та адаптуватися під час прийняття рішень. У транспортній сфері, наприклад, напівавтономні транспортні засоби мають інструменти, які повідомляють водіям і транспортним засобам про майбутні затори, вибоїни, будівництво шосе або інші можливі перешкоди для руху. Транспортні засоби можуть використовувати досвід інших транспортних засобів на дорозі без участі людини, і весь корпус їхнього "досвіду" негайно та повністю можна передати іншим транспортним засобам з аналогічною конфігурацією. Їхні вдосконалені алгоритми, датчики та камери містять досвід поточних операцій, а також використовують приладові панелі та візуальні дисплеї для подання інформації в режимі реального часу, щоб люди-водії могли розуміти поточний рух та дорожні умови. А у випадку автономних транспортних засобів, передові системи можуть повністю контролювати автомобіль або вантажівку, а також приймати всі навігаційні рішення. Це стосується таких галузей, як фінанси, національна безпека, охорона здоров'я, кримінальне правосуддя, транспорт і "розумні" міста.

Однією з причин зростання ролі штучного інтелекту є величезні можливості для економічного розвитку, які він відкриває. За оцінками проєкту, здійсненого PriceWaterhouseCoopers, "технології штучного інтелекту можуть збільшити світовий ВВП на 15,7 трильйона доларів, тобто на 14 % до 2030 року". Це і аванси в розмірі 7 трлн доларів у Китаї, 3,7 трлн доларів у Північній Америці, 1,8 трлн доларів у Північній Європі, 1,2 трлн доларів для Африки та Океанії, 0,9 трлн доларів в решті Азії за межами Китаю, 0,7 трлн доларів у Південній Європі та 0,5 трлн доларів у США. Китай робить швидкі кроки, оскільки він

поставив національну мету інвестувати 150 мільярдів доларів у штучний інтелект та стати світовим лідером у цій сфері до 2030 року.

Тим часом дослідження McKinsey Global Institute у Китаї показало, що "автоматизація на основі штучного інтелекту може дати китайській економіці приріст продуктивності, який додасть від 0,8 до 1,4 відсотка до зростання ВВП щорічно, залежно від швидкості впровадження". Хоча його автори виявили, що зараз Китай відстає від Сполучених Штатів і Великобританії в розгортанні штучного інтелекту, самий розмір його ринку штучного інтелекту дає цій країні величезні можливості для пілотного тестування та майбутнього розвитку.

Так само, як штучний інтелект суттєво вплине на швидкість ведення війни, поширення кіберзагроз нульового дня або нульової секунди, а також поліморфного зловмисного програмного забезпечення буде викликом навіть найскладнішому кіберзахисту на основі сигнатур. Це змушує суттєво покращити наявний кіберзахист. Усе частіше вразливі системи мігрують, і їм доведеться перейти до багатошарового підходу до кібербезпеки за допомогою хмарних, когнітивних платформ штучного інтелекту. Такий підхід спрямовує спільноту до "мислячих" захисних можливостей, які можуть захищати мережі шляхом постійного навчання щодо відомих загроз. Ця можливість містить аналіз на рівні ДНК раніше невідомого коду з можливістю розпізнавання та зупинки вхідного шкідливого коду шляхом розпізнавання рядкового компонента файла. Підготовка до гіпервійни та захист критичних кібермереж мають стати першочерговим завданням, оскільки Китай, Росія, Північна Корея та інші країни вкладають значні ресурси в розвиток штучного інтелекту. 2017 року Державна рада Китаю оприлюднила план для країни "побудувати вітчизняну промисловість на суму майже 150 мільярдів доларів" до 2030 року. Як приклад можливостей китайська пошукова фірма Baidu запровадила програму для розпізнавання облич, яка знаходить зниклих безвісти. Крім того, такі міста, як Шеньчжень, виділяють до 1 мільйона доларів на підтримку лабораторій штучного інтелекту. Ця країна сподівається, що штучний інтелект забезпечить безпеку, боротиметься з тероризмом і покращить програми розпізнавання мовлення. Подвійний характер багатьох алгоритмів штучного інтелекту означатиме, що його дослідження, зосереджені на одному секторі суспільства, можуть бути швидко модифіковані для використання також у секторі безпеки.

Запитання

1. Наведіть приклади, які свідчать, як штучний інтелект змінить світ.

2. Охарактеризуйте, як штучний інтелект впливає на розвиток військової сфери.

Список рекомендованої літератури

Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. *Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія*. Київ : Лібра, 1999. С. 395–413.

Ведмедєв М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 216 с.

Добронравова І. С., Сидоренко Л. І. Філософія та методологія науки. Київ : Вид-во поліграфічного центру "Київський університет", 2008. 302 с.

Історія філософії у її зв'язку з освітою / за ред. Г. Волинки. Київ : Каравелла, 2008. 346 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен–Львів, 1995. 234 с.

Кушерець В. І. Система освіти в ноосферичному вимірі. Потреба світоглядної та методологічної переорієнтації. Вища освіта України. Київ, 2003. № 3. С. 36–40.

Петрушенко В. П. Історія світової філософії. Львів : НУ "ЛП", 2002. 380 с.

Петрушенко В. Філософія. Львів : Літопис, 1999. 346 с.

Сергієнко В. В. Філософські проблеми наукового пізнання. Кременчук : Кременчуцький національний ун-т ім. М. Остроградського, 2011. 246 с.

Філософський словник соціальних термінів / за заг. ред. В. П. Андрущенка. Харків : Корвін, 2002. 672 с.

Hanaba S., Voltiuk O., Goliardyk N. Metodological Potential of the Coplexity Concept in Education Modernization (2020). Postmodern Openings. Vol.10, № 11 (2 Sup. 1). P. 238–254.

ТЕМА 6. ЛЮДИНА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ

6.1. Людина у пошуках себе.
6.2. Екологія людського існування.
6.3. Самоцінність людського життя.

6.1. Людина у пошуках себе

У різні історичні епохи предметом філософського зацікавлення була людина. Мислителі минулих часів намагалися дати відповідь на одне із засадничих питань філософії: що таке людина? Людина залишається загадкою для філософського мислення. З античності і до наших днів філософи розмірковували, намагаючись пояснити, що є людина. Однак, чи наблизилися вони до її розуміння? Мабуть, кожному з мислителів здавалося, що так. Однак з часом виявлялися нові складні проблеми. Вони стосувалися буття соціуму, впливу людини на природу, способів людського пізнання світу та власне себе, що у новому ракурсі актуалізувало проблему: що є людина?

Отже, необхідно зазначити, що проблема людини є вічна філософська проблема. Вона цікава не лише філософам, а й пересічній людині, оскільки йдеться про неї саму. Нарешті, вона стосується особливостей філософського осмислення людини: воно пов'язане з можливістю уявити цілісну картину людини та виокремити ознаки, що закриті для нашого повсякденного досвіду. Пізнавати людину надзвичайно цікаво. Однак і дуже складно. Справа в тому, що людина водночас приналежна двом світам – природному та соціальному. Людина не може існувати без природи та поза нею. Однак особливості людини постають в соціумі. Втім людина не лише "частинка", елемент соціального світу. Вона інтелектуальна та духовна істота. Людина створила світ культури та цивілізації, поза якими не може існувати. І які не можуть існувати та розвиватися без людини – на відміну від природи. Людина адапту-

ється до світу природи та соціуму і водночас здатна створювати нову реальність. Отже, складність самої людини та її світу є підгрунтям для поліваріантності філософських концепцій людини, яка представлена в історії та сучасній філософії. За традицією філософського пізнання для пошуку відповідей використовуються поняття "природа людини" та "сутність людини".

Поняття

ПРИРОДА ЛЮДИНИ – це багатоманітність притаманних людині рис природного та соціального характеру, яка визначає цілісність людини та її особливості в біологічному та соціальному світі. Природа людини визначається своєрідністю та унікальністю її тілесної організації, яка в соціокультурних системах розгортається в розум, мислення та практики створення нових реальностей. У соціокультурному контексті природа людини виявляє себе в комунікативних практиках, у здатності розрізняти добро та зло, прагнути свободи, здійснювати вибір, пізнавати світ, себе та інших людей.

СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ – відтворює те головне та глибинне, що визначає всі особливості людини, зокрема і її природу. У всі часи філософи обґрунтовують свої погляди на людину, визначаючи її сутність. Для цього вивчають основні риси людини як біологічної та соціальної істоти, культурного та цивілізаційного феномену, особливості людських практик впливу на світ природи та соціуму, специфіку людського спілкування та пізнання світу тощо.

Давня східна та давня західна традиції філософування становлять філософські системи, які репрезентують вчення про людину того часу. Філософія Давнього Сходу розглядала людину через проблеми вічності духу, душі, людського самопізнання. Зокрема філософія буддизму наголошує важливість духовного досвіду людини для досягнення стану абсолютного вивільнення – нірвани. Людина розглядається у контексті моральної проблематики – доброти у відносинах між людьми, вимоги до правителів бути гуманними. Західна європейська філософська традиція вивчення людини починається з давньогрецької філософії. Уперше проблема людини як особливий предмет вивчення постає у софістів. Критика усталеного – звичаїв, традицій дозволяє перемістити центр уваги філософів на проблему індивідуального. У софістів індивід стає головною постаттю, а буття стає буттям

індивідуальним. Вихідний принцип софістів, сформульований Протагором, – розуміння світу через людське сприйняття: "Людина є міра всіх речей". Грецький філософ Сократ вбачав у людині головний предмет філософського пізнання. Вихідним принципом філософського пізнання людини уважав самопізнання. "Пізнай самого себе!" – улюблений вислів Сократа. Позицію Сократа стосовно розуміння людини називають етичним антропологізмом, оскільки людське пов'язується з моральними вчинками. Сократ вважав, що завдяки розуму людина здатна мати загальне, достовірне знання. Однак його не можна отримати в готовому вигляді, а треба здобути власними зусиллями. Щоб навчити, як такого досягнути, Сократ шукає істину разом з учнями в бесідах, діалогах. Предметом обговорення були судження, які вважалися очевидними, загальноприйнятими. Однак Сократ відкривав для учнів логічну суперечливість загальноприйнятого, демонструючи, що досить не просто відшукати істину в розумінні людини та її якостей – знайдена відповідь породжувала нові питання, відповідь на них також не була остаточною. Коли співрозмовники остаточно заплутувалися в логічних суперечностях, то зверталися до Сократа, який проголошував: "Я знаю лише те, що нічого не знаю".

Середньовічна західна європейська філософія розглядала питання про сутність та природу людини в контексті християнської теології. Людина в такій системі пояснень поставала як творіння Бога. Природа людини характеризувалася як двоїста – грішне тіло та божественна душа, вивільнення та заспокоєння якої могло бути лише в потойбічному, а не земному світі. Августин Блаженний наголошує на існуванні в людині "зовнішнього", "плотського" – людина народжується, старіє та помирає. Але є духовне – його вік не визначається плинністю часу. Душа наближує людину до Бога. Розуміння душі як того, що є вищим за повсякденність, духовності як головного в людині дозволило більш широко поставити проблему людини, наголосивши моральні виміри людського існування. Філософія Відродження, на відміну від середньовічної, є антропоцентричною, оскільки в центрі філософування була проблема людини. Багато для розуміння та уявлення людини дає мистецтво, виразно представляючи світ людських почуттів, людську тілесність як важливі онтологічні, естетичні та ціннісні виміри людини. Філософія Нового часу, яка пов'язана з розквітом наук, зокрема механіки, математики, обґрунтовує раціональне розуміння сутності

людини. Людина в контексті механістичної картини світу уявлялася як своєрідна досконала машина, механізм.

Позиція

Своєрідністю відзначається вчення про людину Григорія Сковороди. Він уважав, що все, що відбувається в світі, "макрокосмі", у людині як в "мікрокосмі" знаходить своє завершення. Людина прагне пізнати Бога. Однак вона – його породження, отже, осягнення Бога є водночас і пізнання людиною себе. Чим глибше людське знання світу та себе, тим розумнішими та скромнішими стають потреби людини. Природно, що людина прагне щастя. Воно можливе, якщо розкрита внутрішня натура людини. Потрібно не жити краще, а бути краще. Таке прагнення для мислителя пов'язане з поняттями "чесного життя" та "чистої совісті". Вони розкриваються через працю, яка не є примушення, а вільний потяг людини, насолода, відчуття щастя. Таку працю філософ називає спорідненою. Споріднена праця, хороші вчинки, щастя людини можливі тоді, коли спосіб життя людини узгоджений з її природними схильностями.

У XX ст. проблема людини презентована у багатьох філософських напрямах, серед них: екзистенціалізм, фрейдизм, неофрейдизм та інші. У XX ст. постала спеціальна галузь філософського знання, яка опікується вивченням людини, – філософська антропологія. Її засновником є німецький філософ Макс Шелер. Для того щоб представити людину в найважливіших вимірах її буття, філософська антропологія мала поєднувати наукове вивчення різноманітних аспектів життя людини з цілісним філософським осмисленням.

Отже, як можна зрозуміти з викладеного, філософія в її історії та сучасності представила багатоманіття точок зору, концепцій, напрямів, які намагалися дати обґрунтовану відповідь на питання про природу та сутність людини. Однак, як визнають самі філософи, вичерпних, "остаточних" відповідей дати неможливо, оскільки людина та світ є складними та динамічними, вони змінюються. Відповідно змінюються і філософські уявлення людини. Разом із цим сучасне знання про людину виявляє свою комплексність. Усе, що людина знає, з чим пов'язана практично, життєво або уявно, – усе це, врешті-решт, замикається на неї саму як на реальний суб'єкт та центр свого універсуму. Водночас саме буття людини, з одного боку, незбагненно різноманітне

у своїх виявах, з другого – проблематичне в тому сенсі, що воно непередбачуване і не гарантоване як у своїй якості, так і в кінцевій виправданості. Як результат філософія розглядає людину в окресленнях свободи, самоствердження й самореалізації, постійному пошуку й ствердженні життєвих сенсів.

Позиція

Український філософ В. Петрушенко виокремлює низку аспектів людського буття людини, які демонструють її унікальність у світі. Насамперед, це не спеціалізованість, унаслідок якої буття людини людиною не можна звести до життя її організму, зв'язок людини із процесами культуротворення та суспільної історії. Усі ці аспекти певним чином концентруються в такому феномені, як проблематичність людського буття. З одного боку, ця проблематичність виявляє себе у тому, що можна народитися людиною, мати людський організм, проте не бути людиною повною мірою в її необхідних виявах. Це значить, що людські якості не з'являються в людині природним шляхом, а набуваються шляхом соціалізації й активної діяльності. З другого боку, проблематичність людського буття зумовлена ще й тим, що людина може мінятися, причому інколи – досить суттєво: у певному сенсі людина завжди не дорівнює собі самій, а це значить, що її буття постає відкритим та незавершеним. Стосовно до людини поняття життя можна вживати принаймні у двох сенсах: у вузькому – як здатність бути реальним організмом із усіма його необхідними функціями, і в широкому – як змістовне наповнення певними вчинками та діями того часу, який нам дарований за біологічними властивостями нашого організму. Щодо поняття існування, то воно позначає здатність чогось виявляти себе у характеристиках реального сущого, тобто через зв'язки із іншими сущими, явищами та процесами. Для людини існувати – це значить просто бути у наявності та у певних зв'язках із оточенням, явищами та процесами світу. Звичайно, що людину такий спосіб буття не влаштовує, і вона хоче жити, тобто пройти через низку важливих для себе вчинків та подій, або бути, тобто здобути й вищі людські якості.

Основою буття людини постає діяльність як особливий, специфічний вияв людської активності. Діяльність постає як універсальне

середовище, що поєднує людину зі світом, у тому числі – із її особливим духовним універсумом.

Зверніть увагу

Виокремлюють три основних види людської діяльності:

матеріальну (практичну) – пов'язану з перетворенням природи, із подоланням опору матеріалу, з дією з об'єктами;

духовну – пов'язану з усвідомленням, знанням, мисленням та створенням понять, ідей;

духовно-практичну – пов'язану із створенням особливих символічних форм, що фіксують вищі цінності людини (філософія, релігія, мистецтво).

Усім цим формам притаманні ті фундаментальні характеристики, що окреслюють людську діяльність як таку:

людська діяльність має перетворювальний, а не пристосувальний характер; людина, створюючи культуру, змінює природу;

людська діяльність спрямована до певної мети (цілеспрямована), а тому вона надає своїм результатам певних функцій та певного призначення;

людська діяльність предметна, тобто вона вилучає з природно-космічної цілості властивості, якості, сили, характеристики речей та процесів, залучаючи їх до змісту діяльності та людського пізнання;

людська діяльність антропомірна, тобто на її процесах, змісті, характеристиках лежить масштаб людини, її інтересів, потреб, знань; у цьому сенсі діяльність постає наче "візитною карткою" людства певного рівня розвитку;

людська діяльність соціально організована, тобто передбачає людські об'єднання, спілкування, розподіл праці, обмін знаннями та навичками;

людська діяльність свідома, тобто духовно зумовлена; людська діяльність лише тоді набуває розвиненого вигляду, коли вона переростає у самодіяльність.

Зауважимо, якщо людина діє у відповідь на дію зовнішніх факторів, її діяльність залишається несистемною й випадковою. І лише за умови, якщо вона усвідомлює свою діяльність як внутрішню потребу й реалізацію своїх духовних прагнень та устремлінь, діяльність постає як основа змістової повноти життя людини. Йдеться про те,

що людина не просто діє за шаблоном чи певним зразком, а постійно урізноманітнює, доповнює, удосконалює той тип діяльності, яким займається, додає своє бачення, свої мрії й власний (творчий) підхід до того, що чинить. Розуміння діяльності як основи власне людського способу буття дає змогу окреслити екзистенціали людського буття: те, поза чим немає людини як людини; те, чого немає у світі без людини, тобто саме те, що людина вносить у світ своїм способом буття.

Антропонез людства. Важливим для розуміння природи та сутності людини є пошук відповідей на питання про походження людини. Питання про те, як постала людина, є одним з найскладніших та найцікавіших для філософії та науки. Щодо цього існує декілька концепцій.

Еволюційна концепція походження людини – спирається на наукові факти та теорії, які пояснюють походження людини у результаті біологічної еволюції. Така концепція антропогенезу бере свій початок від теорії Чарльза Дарвіна. Вона утвердила біологічну спорідненість людини з тваринним світом, природне походження людини в процесі біологічної еволюції. Її головними механізмами є спадковість та природний добір, що ґрунтується на боротьбі за існування. Отже, людина є природна істота. Тілесна організація, фізіологічні функції, інстинкти єднають людину з тваринним царством.

Синтетична теорія еволюції – створена на основі синтезу еволюційної теорії і сучасної генетики. На цій основі сформувалося уявлення про еволюцію як складний процес, що відбувається в межах основних рівнів організації живого – молекулярного, організмового, популяційно-видового, біоценотичного, біосферного. Тобто еволюцію було подано як системний процес.

Теорія генно-культурної коеволюції – розглядає процес походження людини як складну взаємодію генетичної еволюції та культурної історії. Вихідні культурні засади становлення людини генеруються генетично, а розвиток культури призводить до створення умов, у яких змінюються біологічні властивості. Гени впливають на те, як формується та працює людський розум, які поведінкові реакції виникають. Тобто гени визначають можливість певної людської поведінки.

Теорія самоорганізації – пояснює, як здійснюється розвиток складних систем, якими є і живі системи. Синергетичний підхід дозволяє осмислити розвиток живого та людини як нелінійний процес. Теорія базується на розумінні еволюції як низки змін станів порядку та хаосу,

які поєднані фазами переходу до хаосу та виходу з хаосу (самоорганізація). Стан порядку – стабільний стан буття – гомеостаз системи. Стани кризи менш тривалі, що пояснюється заходами еволюційної безпеки природи. Тривала криза погіршує адаптаційні можливості системи, зникає її системна цілісність, і вона гине. Тому природа обирає еволюцію "дрібними кроками" замість одразу з ґрунту творити людину.

Теорія Л. Гумільова – це концепція пасіонарності, яка припускає, що становлення людини може бути пов'язане з "пасіонарним поштовхом" – мутаціями, які виникають у результаті впливу космічної енергії. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє енергія космосу.

Трудова теорія – уважає суттєвими факторами походження людини працю, мислення та мову. Процес антропогенезу пов'язували з тим, що адаптування до змін природних умов життя примусило майбутню людину використовувати у власній діяльності природні знаряддя – каміння, палиці, розпрямитися для кращої орієнтації в просторі. Руки, що звільнилися, стали органом та одночасно продуктом праці. Виробництво знарядь праці потребувало комунікації в колективі. Потреба передати інформацію іншій людині поступово виявилась у мові.

Психоаналітична теорія – становлення людини – це поява внутрішніх заборон (зокрема на вбивство представників власного роду) – совісті. Суспільство ґрунтується на почуттях провини та розкаяння. Отже, сутність людської соціальності виявляється в моральних відносинах. Перші форми моральності – почуття провини, муки совісті, вияви волі – стали основоположним фундаментом, на якому ґрунтується людська культура.

Символічна теорія – символів, які заміщають втрачену єдність з природою. Саме буття в символічних формах забезпечує специфіку та цілісність людини. Вона залишається біологічним організмом. Однак людський світ є інакшим, оскільки людина володіє символічним способом спілкування зі світом, на відміну від сигнальних систем у тварин. Сигнали є частина фізичного світу, у той час як символи мають функціональну цінність.

Отже, теорії антропогенезу апелюють до природних і соціальних факторів, демонструючи біологічне й соціальне як важливі складові людського. У контексті проблеми соціального й біологічного у людині обговорюють складне питання, а саме відношення ментального й тілесного.

Ментальне – це думки, свідомість, мислення, що зазвичай протиставляють тілесному – мозку, нейрофізичними процесам.

Ментальність людини пов'язують із соціокультурними процесами, у той час як тілесна організація вписує людину в світ природи. Разом з тим людська тілесність набуває специфічних рис, завдяки яким включає людину також і в соціокультурну реальність. У сучасній філософії ментальність постає як багатоаспектний феномен, що ґрунтується на сфері як усвідомленого, так і позасвідомого. Підкреслюється зв'язок ментальності та мислення. У той же час вони розрізняються: мислення здійснює пізнання світу, а ментальність – це манера мислення, його особливості та своєрідність. Людська ментальність можлива лише в єдності з людською тілесністю.

Поняття "тілесність людини" дуже близьке до поняття "тіло людини" – природного об'єкта, що характеризується відповідною біологічною організацією. Однак у дослідженнях останнього часу наголошується, що означені поняття не збігаються. Тілесність розуміється як більш складний феномен, який не вичерпується лише біологічними закономірностями, а істотно пов'язаний з психо-ментальними процесами та несе відбиток культурного та цивілізаційного розвитку.

Сучасні дослідження тілесність розглядають як особливий продукт взаємодії тіла та духу, що формується з моменту зачаття і до самої смерті. Причому механізми становлення тілесності є досить складними. Тілесність людини – не є просто її "біологія", а виражає систему сенсів людини, в основі якої – ставлення до життя та смерті.

Складність феномену тілесності виявляється і в тому, що існують "тілесні знання". Тобто набутий тілесний чуттєвий досвід "переводиться" в знання психічне. І навпаки, враження, що набуті через людську психіку, впливають на людську тілесність. Існує "пам'ять тілесності", так звана – вегетативна пам'ять. Вона виявляється в тому, що, наприклад, унаслідок стресу виникає низка фізіологічних та психічних станів, змін в організмі. В їх основі є своєрідний взаємозв'язок між багатьма системами організму, зокрема – ендокринною та імунною. Така єдність психічного та біологічного в людській тілесності дозволяє вибрати актуальний тип поведінки та сформулювати ставлення до власного досвіду.

Ставлення до людської тілесності в цивілізаційному та технологічному контекстах сучасності породжує цілий спектр проблем. Вони пов'язані з тим, що новітні нано- та біотехнологічні практики здатні істотно трансформувати людську тілесність, конструюючи її. Однак

водночас виникають не лише технологічні, а й світоглядні й етичні питання. По-перше, слід брати до уваги, що людина – це цілісність, її тілесність є результатом всього ходу її історичного розвитку. По-друге, соціальність людини істотно взаємопов'язана з її тілесністю. Це означає, що хоча соціальність не зводиться до тілесності, до біоприродних її виявів, усе ж таки руйнування або деформування тілесності може зруйнувати соціальність особистості.

Отже, у контексті проаналізованого тілесність розуміється як якість, сила та знак тілесних реакцій людини з моменту її зачаття та протягом всього життя. Тілесність не тотожна тілу і не є продуктом самого лише тіла. Вона пов'язана з процесами, в яких постає складна природа людини. Відповідно тілесність виявляє себе в контексті генотипу, унікальних біологічних і психічних особливостей індивіда в процесі його адаптації та самореалізації в природному та соціокультурному довкілля. Основою формування тілесності людини є єдина пам'ять, що охоплює як генетичні, так і психо-поведінкові механізми. Тілесність виявляється і в формі тіла – через асиметрії, характерні рухи, пози, поставу, ритми, темпи тощо. Тілесність є рухливою, мінливою, що пов'язано з динамікою біопсихічних процесів. Такі зміни не ідентичні процесам дорослішання або старіння, хоча ці процеси і впливають на тілесність. На стан тілесності впливають мотивації, настанови тощо. Загалом – уся система сенсів, яка визначає життя людини. У такому розумінні тілесність зберігає індивідуалізоване знання людини про світ у формі засвоєних тілесних практик.

6.2. Екологія людського існування

Вивчення загальних закономірностей взаємовідносин природи та суспільства виділяються в особливий напрям – екологію людини.

Поняття

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ – синтезуючий та міждисциплінарний науковий напрям дослідження біосфери як екологічної ніші людства; вивчення природних й штучних екологічних систем у їх взаємодії з людиною. Здійснюється оптимальний пошук оптимальних умов існування людини як біологічного виду та соціальної істоти. Поняття вживається у вузькому (вивчення конкретних закономірностей взаємодії людини з безпосередньо природним оточенням, підтримання

його в оптимальному для людини стані) та широкому (збереження соціального й духовного середовища людського буття). В екології людини суттєво реалізується фундаментальні методологічні принципи сучасних філософських та метанаукових досліджень – "буття людини у світі" замість традиційного протиставлення людини природі (світу природи людського світу). Багатоманітні вияви біологічної вітальності сприймаються як цілісний процес. Активно залучаються методи моделювання, антропоекологічних систем та моніторингу.

Екологія людини розглядає людський організм і середовище його існування в єдності як цілісну систему, в якій істотне значення мають не лише складові елементи, але й їхній зв'язок, характер і динаміка цього зв'язку. Таке вивчення системи "людина–середовище" не характерне для жодної з інших медичних дисциплін, понятійні засоби яких розраховані на виділення окремих елементів і роз'єднане вивчення їхніх властивостей та будови.

Людина – дитя природи і не може існувати поза нею. Природа є вічним джерелом нашого життя і творчості. Як показують численні незаперечні факти, тривала ізоляція від природного середовища викликає не лише фізичні, а й психічні захворювання людей, не кажучи вже про падіння їхньої моральності. Тому можна вважати абсолютно нереальними і навіть шкідливими уявлення деяких футурологів про те, що в майбутньому, коли біосферу Землі буде остаточно зруйновано, людство створить якийсь штучний світ, у якому зможе безбідно існувати. Комплексним показником, що характеризує стан будь-якої людської популяції, є рівень здоров'я її представників.

Поняття

ЗДОРОВ'Я – це природний стан організму, що характеризується його повною рівновагою з біосферою і відсутністю будь-яких хворобливих змін. Офіційне визначення здоров'я Всесвітньою організацією охорони здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального добробуту, а не лише відсутність захворювання або фізичних дефектів.

Здоров'я людини, забезпечене її гомеостазом, може зберігатись і за деяких змін параметрів факторів навколишнього середовища. Такий вплив викликає в організмі людини відповідні біологічні зміни, але завдяки процесам адаптації (пристосування) здорової людини факто-

ри навколишнього середовища до певних меж у кожного індивідуума дозволяють зберігати здоров'я.

Здоров'я – не тільки відсутність хвороби. Це також і здатність організму швидко адаптуватися до умов середовища, що постійно змінюються, здатність до оптимального виконання професійних та інших функцій, як суспільних, так і біологічних. Необхідно підкреслити, що людина не може пристосуватися до будь-яких змін середовища, хоча її адаптаційні можливості досить вагомі. Але адаптація має свої обмеження. Зростаючі темпи зміни навколишнього природного середовища призводять до порушення взаємозв'язку між ним і людиною, зниження рівня надійності функціонування адаптивних можливостей організму. Людина у взаємодії з навколишнім середовищем реагує індивідуально за допомогою фізіологічних реакцій. Система саморегуляції внутрішнього середовища забезпечує швидку реакцію людини, підвищуючи стійкість організму. Саморегуляція здійснюється за допомогою нервової системи і біохімічних процесів, що є детекторною системою, яка ловить різкі зміни у навколишньому середовищі і подає сигнал про небезпеку. Коригувальні пристрої викликають відповідну реакцію організму, яка необхідна для подолання цієї небезпеки. Завдяки координаційній функції нервової системи організм реагує не лише на позитивні, але й на несприятливі фактори. Цей шкідливий вплив у переважній більшості випадків є наслідком перетворення природного середовища на штучне.

Здоров'я віддзеркалює динамічну рівновагу між організмом і середовищем його існування. В організмі людини утворюється динамічний стереотип зі збереженням гомеостазу здорової людини, який виробився в процесі її еволюційного розвитку в умовах навколишнього середовища і підтримується завдяки нейрогуморальній і ендокринній регуляції.

Позиція

Дослідник Н. Реймерм уважає, що якість життя досягає максимуму, коли збігаються життєві стереотипи і можливості їх реалізації. Він же дає таку класифікацію потреб людини: елементарні, базові (їжа, вода, житло, повітря, земна поверхня як базис для життя та діяльності); вторинні, інформаційні (позбавлення людини адекватної інформації спричинює органічні захворювання);

псевдопотреби (шкідливі звички). Співвідношення між даними видами потреб змінюється протягом історичного часу. Потрібен пошук їх збалансованої комбінації (звичайно, з максимальним обмеженням потреб третього типу).

Закони, що керують здоров'ям людини, є основою для розуміння процесів формування здоров'я. Ученими доведено, що до факторів, які впливають на рівень здоров'я людини, належать спосіб життя, генетичний фактор, фактори забруднення навколишнього середовища і медичні екологічні фактори. Гомеостазом вважають відносну динамічну постійність внутрішнього середовища і деяких фізіологічних функцій організму людини і тварин, що підтримується механізмами саморегуляції в умовах коливань внутрішніх і зовнішніх подразників. Здоров'я не можна розглядати як дещо незалежне, автономне. Воно є результатом впливу соціальних та природних чинників. Гігантські темпи індустріалізації та урбанізації за певних соціальних умов можуть спричинити порушення екологічної рівноваги та викликати деградацію не тільки середовища, а й здоров'я людей. Несприятливі чинники навколишнього природного середовища впливають приблизно однаково на особливості захворювання людей у країнах з різним соціальним устроєм. Але негативний вплив цих чинників можна нейтралізувати, пом'якшити, практично звести до мінімуму деякими чинниками соціального характеру: особливостями виробничих відносин, системою охорони здоров'я, ставленням суспільства до здоров'я та захворювань людини тощо.

Соціоекологічний підхід до здоров`я передбачає побудову гармонійних відносин між суспільним і природним оточенням людини; це і є сутністю процесу створення сприятливих середовищ. Соціоекологія складається з галузевих підрозділів та інтегративного ядра. Галузеві підрозділи соціоекології – це спеціалізовані підрозділи традиційних наук: біології (екологія), медицини (екологія людини), хімії (біогеохімія), геології (інженерна геологія), географії (геоекологія), економіки (економіка природокористування), юриспруденції (соціоекологічне право), технічних наук (екологічна технологія), що вивчають відповідні аспекти взаємодії суспільства з навколишнім середовищем. Інтегративне ядро соціоекології становить єдність її теоретичного і прикладного напрямів.

Поняття

"ЛЮДИНА" – поняття розкриває ті головні спільні риси та вияви, що притаманні всім представникам людського роду. Воно вказує на суттєву відмінність людини від природних істот.

"ІНДИВІД" – поняття вказує на одного з представників людського роду. Він має особливі природні та соціальні властивості, які відрізняють його від інших людей. Наприклад, за біологічними особливостями – колір очей, ріст, психологічними – емоційність, темперамент, психотип, соціальними – інтелект, соціальна активність тощо.

"ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ" – поняття підкреслює неповторність сполучення всіх якостей індивіда.

"ОСОБА" – поняття характеризує насамперед певні реальні властивості людського індивіда. Тому поза індивідом особи немає. Особа – це суб'єкт та об'єкт соціальних стосунків, тобто той, від кого продукуються соціальні дії та до кого вони спрямовані; за цією характеристикою особа постає у певних соціальних ролях (наприклад, керівник сумлінний працівник, енергійний підприємець тощо), постає представником певних соціальних верств (особа лицаря, селянина тощо).

*"ОСОБИСТІСТЬ" – поняття наголошує на суттєвих соціальних якостях людини, підкреслює цілісність людини, неповторність і складність її внутрішнього світу. Умови, які є необхідними для становлення особистості, існують у соціумі. Людина стає особистістю в процесі приєднання до надбань культури, науки, освіти, багатоманітних форм соціальної практики. Важливу роль для особистісної визначеності людини відіграють наявні в суспільстві моральні норми, що виз*начають ставлення до інших людей, природи, подій і вчинків.

Отже, вивчення людини, екологія її існування, взаємини із навколишнім світом привели до розуміння, що здоров'я – це не тільки відсутність хвороб, але і фізичний, психічний та соціальний добробут людини. Здоров'я – це капітал, даний нам не тільки природою від народження, але і тими умовами, у яких ми живемо.

6.3. Самоцінність людського життя

Для людини велике значення мають *ціннісні орієнтири*. Поняття цінностей позначає не стани чи властивості речей самих по собі (або в контексті реальних предметних співвідношень), а їх якісні вияви щодо

людини. Цінність – це значущість чогось для людини. Хоча цінності мають індивідуалізований характер, найголовнішими людськими цінностями можна вважати:

насамперед найвищу цінність – саме людське життя; визнання життя людини найвищою цінністю постає вихідним принципом сучасного гуманізму (людина – завжди мета, але не засіб);

із такого визнання органічно випливає у значенні другої за важливістю цінності право людини на вибір життєвого призначення. Це означає, що перше право розпорядитися життям належить самій людині;

якщо це так, то черговою цінністю для людини є свобода.

Проблема свободи давно хвилює філософів. Чи має людина свободу? Чи може вона бути самовладною у своїх вчинках? Навряд чи слід переконувати когось у надзвичайній важливості цих питань. Під свободою загалом розуміють наявність у людини можливостей для максимального самовиявлення. Свобода є радше подоланням меж, їх розширенням, а не їх відсутністю. Тобто свобода не виключає необхідності.

Зверніть увагу

Дослідники виокремлюють основні підходи до розуміння свободи: волюнтаризм – наполягання на необмежених можливостях людських дій, на їх залежності виключно від бажання та волі; фаталізм – заперечення будь-якої свободи, віра в те, що все в людському житті наперед та однозначно визначено; детермінізм – визнання внутрішнього зв'язку свободи із необхідністю; оказіоналізм – заперечення можливості існування реальних зв'язків нашої свободи волі із обставинами життя, визнання таких зв'язків виключно випадковими. Розрізняють види свободи: зовнішня свобода – можливість змінювати обставини життя практично, реально; внутрішня свобода – уміння зберігати розкутість та сміливість думки за будь-яких обставин життя; свобода дії – коли людина не заблокована фізично у здійсненні певних операцій; свобода волі: визнання того, що сама людина є вихідним пунктом у внутрішньому ставленні до будь-чого і здатна сама виробляти таке ставлення, обирати його, керувати ним. Негативний характер свободи (або негативна свобода) – "свобода від чогось" (від нагляду, обмежень, скерувань, примусу тощо). Вірогідний характер свободи – можливість вибору з певних варіантів; вірогідну свободу

інколи схильні ототожнювати із свободою як такою або й навіть вважати вирішальною ознакою свободи. У цьому сенсі інколи кажуть, що свобода є там, де існує можливість вибору. Позитивно-творчий характер свободи – уміння оцінити ситуацію, усвідомити її внутрішні необхідності, знайти "відмички" до її розв'язання та змінити її.

Однією із засадничих цінностей людини є сенс її життя. Що таке сенс життя? Однозначної відповіді немає й з огляду на індивідуальний світ людини бути не може. До того ж слід взяти до уваги, що відповіді особистості на питання про сенс власного життя протягом життя можуть змінюватися, оскільки визначаються з позицій обмеженого життєвого й інтелектуального досвіду людини певного віку. Питання про сенс життя пов'язані з визначенням життєвих цілей, з досягненням яких людина пов'язує значимість свого життя, його цінність та сенс. Однак чому виникають ті чи інші цілі і відповідно сенси, ким чи чим вони визначаються – самою людиною, її соціальним довкіллям, суспільством, Богом? Філософи намагаються дати відповіді на ці смисложиттєві питання й обгрунтовують їх у вигляді філософських концепцій, узагальнюючи особливості своєї історичної епохи. Крім того, це особистісний вимір. Йдеться про індивідуалізоване розуміння сенсу життя, власне розуміння його особистістю. Отже, це – багатоманіття сенсів, що виражають ставлення кожної людини до власного життя. Утім, історичні особливості суспільного буття все ж впливають на індивідуальні визначення та розуміння.

Позиція

Український філософ В. Табачковський вирізняє у європейській філософській традиції останніх століть три альтернативних підходи, три способи осмислення людського буття. Перший виявляється в тому, що людина претендує на те, щоб створити жаданий смисл власною діяльністю. Другий – вона прагне віднайти його ззовні вже сформованим. Нарешті, третій пов'язаний з тим, що людина виявляє готовність до співучасті у виробленні цього смислу шляхом діалогу, спілкування зі світом.

До активної діяльності, однак лише такої, що є вигідною людині, що веде її до власного успіху, закликають концепції, що ґрунтуються на філософії прагматизму. Успішність розглядається як головний критерій вдалого чи невдалого життя. Сучасне суспільство споживання

ґрунтується на прагматистських орієнтаціях та утилітаристській моралі: правильним є те, що зручно для мене, вигідно мені, що принесе більше грошей, влади й особистого задоволення. Думка, що сенс твориться людиною в її діяльності, видається цілком природною, оскільки людина дійсно є активною у ставленні до світу. І один з найсуттєвіших виявів такої активності – діяльність, що перетворює природне та соціальне довкілля за її задумом з метою досягнення власних цілей. Однак, як свідчать приклади історії, наслідки цієї активістської позиції мають руйнівний характер та суперечать позитивній перспективі існування як соціуму, так і природи. Діяльнісне втручання людини в природу, біосферу, що мало реалізувати грандіозні плани людства з їх перетворення, спричинило глобальні проблеми, зокрема глобальну екологічну кризу. Намагання перебудувати соціальний світ, не рахуючись з природним ходом історії, а зважаючи лише на теоретично обґрунтовані інтереси певних соціальних груп, породило тоталітарні суспільства та призвело до загибелі мільйонів людей, які вважалися просто "гвинтиками" соціального механізму.

Думку, що життя саме собою не має сенсу і людина має його створити, подано в екзистенціалізмі. Екзистенціальна філософія вивчає людину, що мов би "вкинута" в цей байдужий світ, її існування передує сутності. Життя не зрозуміле до того, як воно прожите. Від людини залежить, чи буде надано йому сенс. Екзистенціальна філософія розглядає проблему пошуку сенсу з огляду на контраверзу "життя – смерть".

Друга позиція визначення сенсу життя пов'язана з розумінням сенсу як такого, що існує поза людиною вже сформованим. Тоді шлях осмислення людиною власного життя – це пошук у зовнішньому світі – природному, соціальному, духовному – певних ідей, точок зору, теоретичних та практичних поведінкових схем, "рецептів", які б визначали сенс життя заздалегідь. Отже, йдеться про розуміння сенсу як попереднього задуму індивіда, який у розгортанні свого життя спирається на вже наявні визначення сенсу, що їх надає історична ситуація, державні, національні, колективні світоглядно-етичні орієнтири. Подальше життя присвячується його реалізації. Така позиція виявляється в переконанні людини в тому, що прожити життя "правильно", осмислено означає присвятити його досягненню обраної мети. Такий шлях вимагає від людини відповідей на питання: "Для чого потрібно жити? Для чого я живу?" І відповіді обираються з уже наявних у сферах

філософії, науки, релігії, повсякденного життя. Отже, стосовно індивіда така позиція є дещо "зовнішньою". Вона не завжди сприяє гармонізації внутрішнього світу людини та віднайденню життєвих смислових орієнтацій.

Третій спосіб пошуку сенсу життя пов'язаний з думкою, що осмислення життя досягається шляхом діалогу, у спілкуванні зі світом у всій його багатовимірності. Такий шлях пошуку сенсу життя долає обмеженість вимоги знайти його "раз і назавжди", отже, передбачає особистісний розвиток, пошуки, сумніви, знаходження відповідей та їх подальше заперечення. Головне, такий спосіб осмислення власного життя ґрунтується на спілкуванні. На відміну від двох попередніх, які є монологічними, тобто передбачають лише одне джерело осмислення – або діяльність людини, або взірці, що існують поза людиною, інакший спосіб визначення сенсу життя є діалогічним і навіть полілогічним. Він ґрунтується на визнанні множинності "точок буття", які можуть надавати людині основу та поштовхи до визначення сенсів життя. Саме "сенсів" – не одного, раз і назавжди, а багатьох та мінливих, оскільки динамічні та мінливі сама людина та світ. Причому вони сприймаються вже не як окремі сутності, що протистоять одне одному, а як єдина складна людиновимірна система. Така позиція подає означення сенсу вже не як "сенсовідкриття", а як "сенсотворення". Воно відбувається в процесі комунікації з природним і людським світом.

Отже, смисложиттєвий пошук постає як процес, заснований на вільному та відповідальному самовизначенні. У ньому великого значення набуває повнота людського досвіду, цілісність людини. Задоволені життям та собою люди значно рідше задаються питанням, у чому сенс життя. Або вважають, що він полягає в постійному відтворенні, підтриманні їхнього способу буття. Ставлення до смерті не є лише раціональним усвідомленням того, що людина смертна. Значно більш вагомими в особистістому сприйнятті смерті є ірраціональні "важелі" – складні почуття, емоції, що супроводжують індивідуальне людське осягнення того, що є смерть.

У той же час дискурс пошуку та визначення сенсу життя в філософських роздумах є значно виразнішим, ніж лише визначення життя як антиподу смерті, а смерті – як заперечення життя. Феномен смерті є складним та неоднозначним. Він розкривається в єдності біологічного, метафізичного, соціокультурного вимірів людського буття.

В античній міфології думка про смерть з'явилася з виникненням релігійного вчення. Серед давньогрецьких богів були такі, що відповідали за народження людей та смерть. Один з них – Гадес (Аід), син Кроноса та Геї, правив у підземному царстві мертвих. Він судив душі померлих, тобто розпоряджався їх життям після смерті. Власне бог смерті Танатос, що був братом-близнюком бога сну Гіпноса, здійснював смертний вирок Долі та зустрічав душу померлого.

Сучасне філософування стосовно проблеми смерті може стикнутися з парадоксальною ситуацією – відсутністю людини як такої, що може обирати власне буття та майбутнє.

Зверніть увагу

Однією зі складних ситуацій людського буття є вибір евтаназії – добровільного позбавлення життя. Саме слово "евтаназія" в буквальному сенсі означає "легка смерть". До наукового обігу цей термін увів Ф. Бекон для позначення безболісної смерті. У сучасному суспільстві, як правило, йдеться про випадки, коли людина страждає через невиліковну хворобу та хоче припинити такі страждання. Противники евтаназії прирівнюють її здійснення до вбивства, навіть якщо її мета – припинення страждань. А також наголошують, що лікарі, юристи, рідні ні за яких обставин не мають вирішувати, житиме інша людина чи ні. Життя надане Богом, воно священне, і лише Бог вирішує, коли воно має припинитися. Захисники евтаназії, навпаки, вважають, що життя не має стати стражданням, мукою для невиліковно хворих людей лише для того, щоб зафіксувати їхню природну смерть. Приречення людини на таке існування є значно більш аморальним, ніж допомога безболісно піти з життя. У Бельгії, Швеції, Колумбії, Фінляндії, деяких штатах США (Орігон, Каліфорнія), Австралії дозволені певні форми евтаназії. Зокрема, це пасивна евтаназія – припинення лікування. У Швейцарії офіційно дозволено активну непряму (використання медикаментів, побічний ефект яких скорочує життя) та пасивну (відмова від засобів підтримання життя) евтаназію, у той час як активна пряма евтаназія карається законом. У Швеції та Фінляндії пасивна евтаназія шляхом припинення марного підтримання життя не вважається протизаконною. Однак лікар може прийняти таке рішення лише після вільного та усвідомленого рішення пацієнта, а не його родичів.

Ідея людського безсмертя має дуже давню історію та не втрачає актуальності у наші дні. У ціннісних вимірах сучасної цивілізації життя людини є однією з головних цінностей. Тому природною є спрямованість соціальних програм, науково-технологічної діяльності на збереження та подовження життя людей. Межі такої діяльності визначаються не лише економічними та технологічними параметрами, а й стають предметом філософсько-світоглядного осмислення. Витоки ідеї безсмертя пов'язані з міфологічними та давніми релігійними уявленнями про вічність душі, її божественне походження. Давньогрецька філософія пропонувала ейдетичне трактування безсмертя, тобто його зв'язок зі світом вічних ідей. Так, Платон трактує душу як першоначало життя, що існує вічно, вона не народжується та не вмирає. Середньовічна європейська філософія була істотно пов'язана з культурою християнства. Відповідно обґрунтовувалося безсмертя душі. Вона пов'язувала людину з Богом. Християнство давало інакше, ніж у греків, розуміння смерті та безсмертя, яке ґрунтувалося на ідеї творення світу Богом. Вважалося, що душу Бог створив безсмертною, однак через гріхопадіння вона стала смертною. І лише Божа благодать повернула їй безсмертя. Розвиток природознавства у Новий час утверджував розуміння вічності матеріального світу, до якого долучена людина завдяки власній тілесності, природності.

Можна сказати, що розуміння того, що таке безсмертя, є своєрідним індикатором стану сучасної культури. Зокрема філософське мислення фіксує прагматизацію та деталізацію розуміння безсмертя, тобто в дискурсі життєвих проблем, практичних втілень. Сучасні філософські дослідження подають безсмертя як концепт, тобто багатовимірне поняття, яке є однією з основ людської культури та філософії. З огляду на те, як саме розуміється безсмертя, можливо прогнозувати і подальший розвиток філософської думки, і впливи на суспільну свідомість. Вважається, що смерть закладена в основу будь-якого біологічного організму, зокрема і людського. Однак психіка відіграє захисну роль у тому сенсі, що в повсякденному житті мов би "приховує" усвідомлення такого. Нас оточують загрозливі ситуації буття, наявність смертності інших людей, однак ми поводимося так, мов би в глибині власного єства знаємо про своє безсмертя. Так, людина будує плани, залишає справи "на потім", мов би час її життя не обмежений. Смерть розглядається як інструмент осягнення реальності, що проливає

світло на поняття тілесності, гри, тексту тощо. Водночас спостерігається табуювання смерті – вона витісняється зі сфери суспільної свідомості на основі того, що концепт "безсмертя" постає в основі практично всієї повсякденної діяльності людини. Незалежно від способів розуміння концепту "безсмертя" в його основі є ідея вічного життя.

Наведене міркування змушує розглядати смерть та безсмертя в органічній єдності і, окрім того, розглядати їх на різних рівнях та в різних виявах. По-перше, слід мати на увазі те, що смерть не постає зовнішнім стосовно до життя явищем, яке, як інколи здається, раптово та ззовні вривається у життя; вмирати може лише те, що живе, а тому *все людське життя супроводжується моментами незворотності та вмирання*. По-друге, навіть *біологічно* ми стикаємося не лише зі смертю, а й *з моментами безсмертя*, оскільки майже безсмертні генетично (гени не зникають доти, доки існує певний вид живих істот), частково безсмертні у своїх дітях, а частково – взагалі у всякому живому, органічному процесі. По-третє, питання про смерть та безсмертя обертається для нас питанням про природу та долю в нашому єстві того, що перевершує фізичне. Тобто йдеться про *безсмертя душі*. По-четверте, незрівнянно повніше індивідуальне існування увічнюється у *творіннях культури*, де творець виявляється з усіма особливостями свого мислення, почуттів, світосприйняття, темпераменту, переплетіння свідомого та несвідомого тощо. На сьогодні саме культурно-історичний процес розвитку людства здатний виводити людину вже за її земного життя за межі свого індивідуального та конкретно-історичного існування і залучати у діалог із особистостями минулого, передавати естафету людям майбутнього.

Окрім цього, можна назвати ще й такі виявлення безсмертя:

історичне, яке внаслідок незворотності минулого робить унікальним те місце, що його займає кожна людина в історичному процесі життя;

соціальне, що постає як реальність впливу життя людини на думки та вчинки своїх сучасників і прийдешніх поколінь.

Отже, людина є єдністю вічного і тлінного, скінченого і нескінченного. Як жива істота людина не може не жахатися смерті, не відчувати страху перед нею, проте реальне осмислення феномену людини дозволяє стверджувати, що смерть не постає для людини явищем виключно негативним.

Позиція

Давньогрецький філософ Епікур у свій час стверджував, що людина повинна дякувати богам за те, що нікому не надано насильно утримати її в цьому житті. Відомо й те, якої величі набуває в людській духовності феномен людської самопожертви, особливо тоді, коли він здійснюється заради інших людей. Смерть надає людським вчинкам та прагненням певного завершення, а значить, реальної міри; вона далі постає каталізатором (прискорювачем) людського самоздійснення; вона зводить людську відповідальність на рівень вирішального життєвого чинника; вона, осмислена у єдності із безсмертям, стає засадою людської моральності. Тому ми повинні належним чином оцінити римський девіз: "Пам'ятай (завжди) про смерть!", а також твердження багатьох філософів про те, що життя слід розглядати як підготовку до гідної смерті.

Прагнення безсмертя, боротьба за нього постає показником того, наскільки людина спромоглася фактор своєї причетності до вищого і вічного реалізувати в практичному плані, наскільки вона засвоїла природне, у тому числі – і в собі.

Перший аспект розуміння безсмертя – надія на біологічне, тілесне безсмертя. У сучасній цивілізації воно наближене завдяки новітнім біотехнологічним практикам, таким як генна інженерія, клонування, використання стовбурових клітин тощо. Дослідження перспектив розвитку технологій найближчого майбутнього дають підстави вважати, що за кілька десятиліть життя істотно зміниться і буде продовжувати змінюватися усе швидше. Ці зміни неминуче породжують і будуть породжувати проблемні ситуації соціального й культурного характеру. Усе більшої сили набирає міжнародний і міждисциплінарний рух, що називає себе трансгуманізмом, який вбачає в новітніх біотехнологічних практиках головний шлях подальшого розвитку людства.

Поняття

ТРАНСГУМАНІЗМ – це інтелектуальний та соціально-політичний рух, який займається комплексом проблем біоетики, зокрема питаннями використання технологій для радикальної трансформації людського організму. Особлива увага приділяється тим технологіям, які або становлять загрозу виживанню людської цивілізації, або, навпаки, обіцяють створити можливості для подолання фундаментальних людських обмежень.

Трансгуманізм заохочує використання біотрансформованих технологій з метою "покращення" людського організму й "подолання фундаментальних людських обмежень". На думку трансгуманістів, "транслюдина" – це "перехідна людина", яка прагне стати постлюдиною і створює відповідні кроки (наприклад, технологічне вдосконалення) до цієї мети, тоді як "постлюдина" – ідеал і мета трансгуманістів – це істота, що дуже радикально відрізняється за фізичними, когнітивними й емоційними здібностями від нормальних людей, що більше не є однозначно людьми. "Постлюди" – це термін для набагато більш розвинених істот, на яких люди можуть одного дня перетворити себе, якщо вдасться оновити нашу нинішню людську природу та радикально розширити наші можливості.

Позиція

Марк О"Коннел у книзі "Бути машиною" висловлює припущення про знищення старіння як причину смерті, про необхідність використання технологій для зміцнення нашого тіла й розуму, висловлює переконання, що ми можемо й повинні злитися з машинами, перероблюючи себе, нарешті, за образом власних вищих ідеалів. Трансгуманізм цінний і цікавий філософськи, оскільки він змушує нас по-іншому думати про діапазон речей, які люди можуть робити, а також змушує нас критично подумати про деякі з тих обмежень, які, на нашу думку, існують, але насправді можуть бути подоланим. Зрештою, ми говоримо про майбутнє нашого виду.

Штучні кінцівки Люка Скайуокера і людини на шість мільйонів доларів – це художня вигадка. Насправді біонічні кінцівки страждають від багатьох проблем: наприклад, стають жорсткими в середині дії. Але нові покоління датчиків тепер дають можливість штучним ногам і рукам бути набагато складнішими, схожими на людину. Світло, видиме для людей, виключає як інфрачервоне, так і ультрафіолетове випромінювання. Однак дослідники працюють над способами розширення довжини хвилі випромінювання, яку ми можемо виявити, що дозволить нам побачити більше світу – і в іншому світлі. Такі ідеї особливо популярні серед військових дослідників, які намагаються створити солдатів-кіборгів. Силові костюми або екзоскелети – це мобільні пристрої для носіння, які дозволяють людям рухати кінцівками з підвищеною силою та витривалістю. Армія США розробляє кілька

версій, тоді як дослідники-медики працюють над версіями, які легко носити, які могли б допомогти людям із важкими захворюваннями або тим, хто втратив кінцівки, пересуватися природним шляхом. Трансгуманісти передбачають день, коли мікросхеми пам'яті та нейронні шляхи будуть фактично вбудовані в мозок людей, у такий спосіб обходячи необхідність використання зовнішніх пристроїв, таких як комп'ютери, для доступу до даних і виконання складних обчислень. Межа між людством і машинами буде все більш розмита.

Зауважимо, що ідея технологічного покращення людського тіла не нова. У минулому люди виготовляли такі пристрої, як дерев'яні ніжки, слухові апарати, окуляри та вставні зуби. У майбутньому з'явиться змога використовувати імплантати для посилення відчуттів, щоб людина змогла безпосередньо виявляти інфрачервоне чи ультрафіолетове випромінювання або посилювати наші когнітивні процеси, підключаючись до мікросхем пам'яті. Одягнуті під звичайний одяг, ці костюми імітують біомеханіку людського тіла і дають користувачам – як правило, людям похилого віку – дискретну силу під час вставання з крісла, підйому сходами або тривалого стояння. Зрештою, об'єднавши людину і машину, наука породить людей, які мають значно збільшений інтелект, силу та тривалість життя, близьке втілення богів.

Прихильники трансгуманізму вважають, що, виходячи за межі природних бар'єрів і обмежень, які створюють звичайну людину, можна отримати вражаючі винагороди. Але це зумовить виникнення безлічі етичних проблем і дилем. У багатьох випадках ці технологічні або медичні досягнення служать для допомоги пораненим, хворим або літнім людям, але потім використовуються здоровими або молодими, щоб покращити їх спосіб життя або працездатність. Уже зараз ми наближаємося до того часу, коли для деяких видів легкого спорту, таких як 100-метровий спринт, спортсмени, які бігають на лопатках з вуглецевого волокна, зможуть перевершити тих, хто бігає на природних ногах.

Питання полягає в тому, чи буде етично, коли технологія досягне певного рівня, дозволити хірургам замінити чиїсь кінцівки лезами з вуглецевого волокна, щоб вони могли виграти золоті медалі? Що поганого в тому, щоб замінити недосконалі частини свого тіла штучними частинами, які дозволять працювати краще – або які можуть дозволити жити довше? Чи не огидною є ідея видалити здорову кінцівку для швидкої вигоди? На відміну від багатьох інших етичних поглядів, які

на практиці часто мають тенденцію бути реактивними, коли йдеться про нові технології (розглядаючи такі події, як клонування людини в основному як загрозу нашим моральним інтуїціям), трансгуманістична філософія керується еволюціонуючим баченням. Загальноприйняте розуміння полягає в тому, що було б наївно думати, що людський стан і людська природа залишаться незмінними ще набагато довше. Натомість у довгостроковій перспективі, ймовірно, такі розробки, як молекулярні нанотехнології та машинний інтелект, радикально змінять правила гри. Багато, але не всі трансгуманісти очікують, що ці події відбудуться протягом життя багатьох людей, які сьогодні живі.

Позиція

Дослідник Нік Бостром у праці "Листи з утопії" для характеристики постлюдини використовує її голос з майбутнього: "Можна сказати, що я щасливий, що я почуваюся добре. Можна сказати, що я відчуваю чудове блаженство. Але це слова, придумані для опису людського досвіду. Те, що я відчуваю, далеко за межами людських почуттів, які мої думки виходять за межі людської думки. Я б хотів показати вам, що я маю на думці". Він також припускає, що розрив в інтелекті між людьми буде менш порівнянним з розривом в інтелекті між людським генієм і людиною середнього інтелекту, ніж між людиною і жуком або черв'яком.

Трансгуманізм виступає за благополуччя будь-якого розуму, чи то штучний інтелект, люди, тварини або можливі позаземні види. Расизм, сексизм, войовничий націоналізм і релігійна нетерпимість є неприйнятними. На додаток до звичайних підстав для того, щоб такі практики визнавали морально неприйнятними, є додаткова специфічно трансгуманістична мотивація. Щоб підготувати час, коли людський рід може почати розгалужуватися в різних напрямах, ми повинні почати зараз рішуче заохочувати розвиток моральних почуттів, які досить широко охоплюють сферу морального занепокоєння почуттів, що відрізняються від нинішнього "я". Ми можемо вийти за межі простої терпимості до активного заохочення людей, які експериментують із нестандартним способом життя, оскільки, стикаючись із упередженнями, вони зрештою розширюють діапазон вибору, доступного іншим. І всі ми можемо насолоджуватися багатством і різноманітністю життя, у яке такі люди непропорційно вносять свій внесок, просто будучи тим, ким є.

Зверніть увагу

Основна цінність трансгуманізму *– мати можливість досліджувати транслюдські та постлюдські сфери.*

Похідні значення:

немає нічого поганого у тому, щоб “псувати природу”; ідею гордовитості відкинуто;

індивідуальний вибір у використанні технологій покращення;

поліпшення розуміння (заохочення досліджень і публічних дебатів; критичне мислення; відкритість, наукове дослідження; відкрите обговорення майбутнього);

стати розумнішими (індивідуально; спільно); і розвивати машинний інтелект;

готовність переглядати припущення по ходу;

гуманістичний ренесансний ідеал розвиненої особистості;

прагматизм; інженерний і підприємницький дух;

ствердження різноманітності життя (раса, види, релігійні переконання, сексуальна орієнтація, стиль життя тощо).

Трансгуманізм та військова сфера

Пошуки оптимізації продуктивності за допомогою людського вдосконалення в армії не є новими. Стимулювальні препарати застосовують в армії десятиліттями. До прикладу, амфетамін (синтетичний наркотик, який виявляє здатність підсилювати нейромедіатори адреналіну та норадреналіну) став широко доступним для військ США в 1960-х через його вплив на підвищення пильності та фізичної витривалості. Прагнучи знайти безпечні альтернативи, військові перейшли на використання модафінулу – препарату, який використовувався американськими військами під час військових операцій в Іраці у 2003 році. Цей препарат діє як психостимулятор, покращує пильність і загальну когнітивну і фізичну роботу навіть у людей під час сну. Проте використання стимулювальних препаратів у військовій сфері не означає зростання низки технологій, які здатні швидко змінювати біологію людини. Особливо, коли йдеться про вживлення чи підключення технологій у тіло людини. Вони кардинально відрізняються від новацій попередніх епох, значно інвазійніші та потенційно незворотні, оскільки здатні пропонувати новий етап у пошуку й створення суперсолдатів.

Агентство перспективних оборонних дослідницьких проєктів США (DARPA) сьогодні є лідером у розробці такого типу технологій.

Звернення фахівців агенства до біотехнологій та біоміметики (отримання натхнення від природи, світу тварин й гнучкості метаболізму) має позитивні результати, низку продуктивних напрацювань та зростання федерального фінансування. Визнання того, що найскладніша зброя на війні усе ж залежить від солдатів, які піддаються фізичній, когнітивній, психологічній вразливості, вимагає концентрації зусиль на людині як "найслабшій ланці в системі оборони". Людська природа – тендітна, вразлива й менш адаптована, ніж інші види. Очевидно, що DARPA концентрує увагу та зусилля на покращенні людського потенціалу на основі прагматичного розрахунку вартості, часу та військової ефективності. Ідея не в тому, щоб просто замінити людей машинами, а в тому, щоб об'єднати людей з роботами, щоб створити більш здібні, швидкі й економічно ефективні сили, які знижують ризики витрат США.

Принцип техноінтеграції є засадничим у реалізації різних проєктів. Основа мета – це необхідність створити симбіотичний зв'язок між людьми й машинами, щоб покращити фізичну й когнітивну форму воїнів. Цікавими у цьому ракурсі міркувань є дослідження з відновлювальної медицини. Так, останні досягнення у нейронній інтеграції створюють реальну функцію того, що периферична нервова система може бути об'єднана з передовою технологією за допомогою простого штекера. Екстремальна форма інвазивної технології, яка наразі досліджується, – це мікропроцесорний чіп, який можна імплантувати під череп і керувати ним дистанційно. Експерименти з неінвазійної стимуляції мозку, які проводяться у дослідницькій лабораторії ВПС США, показали високий рівень електростимуляції потенційних ресурсів людського організму. Методи нейростимуляції також ефективно впливають на якість освіти, сприяють кращому запам'ятовуванню інформації, розвитку навичок самоконтролю, загалом впливають на когнітивні процеси. Два основних підходи – транскраніальна магнітна стимуляція і транскраніальна стимуляція постійним струмом – уже використовуються американськими військовими для підвищення ефективності виконання завдань пілотами дронів. Однак дослідники попереджають, що вони можуть викликати низку небажаних ефектів. Амбіції військових незабаром можуть наздогнати нейростимуляцію різними технологіями, чуйність та емоційність солдатів можуть бути заздалегідь запрограмовані з точністю. Вони можуть стати швидши-

ми, спритнішими, пільнішими, швидко навчатися й бути дисциплінованими чи слухняними або, якщо потрібно, менш чуйними.

Позиція

Філософ та нейробіолог Найєф Аль-Родхан, аналізуючи наслідки розробки та отримання технологій підвищення людського потенціалу для військових цілей, наголошує, що технології покращення людини розширюють кордони біотехнологій та змінюють характер війни, міжнародних відносин і геополітики.

Поліпшення людини уподібнюється до набору методів, які змінюють людське тіло, виводять за межі його нормального здорового стану, за межі його природних можливостей. Деякі з можливостей, переконує дослідник, незабаром будуть доступні, як "таблетки особистості", надрозумні машини або генна терапія будуть застосовуватися для блокування нормального старіння тощо. Як це часто відбувається з технологічними інноваціями, тенденції покращення тісно пов'язані з військовими дослідженнями. Ідеальні бійці стають солдатами, оснащеними пристроями для збільшення сили м'язів, кращого контролю болю або підвищеної пильності. Проте, хоча таблетки, які забезпечують стійкість до стресу або знімають посттравматичний стрес, можуть здатися ідеальним швидким засобом, вони викликають глибокі етичні проблеми та проблеми безпеки.

Низка проєктів DARPA у партнерстві з американськими університетами реалізовується у програмах: "Прискорене навчання "Перетворення кристалічної целюлози в глюкозу" (дозволяє людям їсти траву та інші рослини, що не перетравлюються), "Оптичне обладнання для розпізнавання людей" (нейрооптичний бінокль людей для виявлення загроз), "RealNose" (додаткові датчики для виявлення хімічних речовин так само точно, як це робить собака), "Z-Man" (дозволяє лазити по стінах, як ящірки). Хоча DARPA офіційно підтверджує, що ці проєкти не мають інвазивних психічних або фізичних ефектів, багато питань щодо довготривалого використання залишаються відкритими.

Виникає багато етичних питань на кшталт: "Чи можуть солдати стати дегуманізованим знаряддям, примушеним до всього, що необхідно для ведення війни?", "Чи враховано міркування безпеки?" і "Чи поширюються норми етичної медичної поведінки на всі

технології покращення?" Крім того, дуже важливо дослідити, чи є покращення зворотним, тобто якою мірою трансгуманізм сприяє покращенню і збільшенню "людського потенціалу" у воїна. Отже, низка ризиків із запровадження ідей та технологій актуалізують етичні аспекти підвищення кваліфікації військових. Вони мають охоплювати як довгострокові наслідки для здоров'я солдатів, так і нерівність, створену між зміцненими і не вдосконаленими солдатами. Зміцнення людського потенціалу буде руйнівним для всього військового істеблішменту і матиме далекосяжні міжнародні та геополітичні наслідки. На рівні підрозділу бійці можуть бути покращені, створюючи, таким чином, клас "удосконалених" проти "звичайних" солдатів. Це суттєво вплине на моральний дух і згуртованість одиниць, потенційно викликаючи образу в одних і помилкове відчуття зверхності своїх прав у інших. Така асиметрія можливостей також позначиться на міжнародній конкуренції та міжнародному праві, де країна, яка підтримує переваги від передових технологій удосконалення, має перевагу над тими, хто продовжує покладатися на "неудосконалених" солдатів. У найближчому майбутньому наслідки покращення людського потенціалу в міжнародних відносинах можуть спричинити реакції, подібні до тих, які спровоковані широким використанням дронів Сполученими Штатами. У той час як одна країна може вважати вдосконалення виправданим, доцільним і обґрунтованим, інші можуть сприймати його як несправедливе використання можливостей. Це ще більше посилить відчуття нелегітимності війни та непропорційних матеріальних і людських втрат.

Як і у випадку з іншими технологіями, цілком ймовірно передбачити гонку розвитку та придбання технологій покращення людського потенціалу багатьма іншими країнами в найближчі десятиліття, що ще більше ускладнить вирішення міжнародних конфліктів, кодекс поведінки та міжнародне право. Крім того, з огляду на потенційний вплив цих технологій на емоції, безжалісність та посилені фізичні сили (наприклад, за рахунок використання екзоскелетів із приводом), слід очікувати, що рівень жорстокості у війні може значно зрости, що ускладнить упровадження міжнародних договорів та постконфліктних зусиль з примирення та відновлення.

Отже, сучасний дискурс щодо антропологічної ролі інформаційних технологій у моделюванні сценаріїв досягнення безсмертя в

процесі формування інакшої людини – “боголюдини”, “транслюдини”, “біокіберлюдини”, “постлюдини”, “віртуальної людини”, “Homo immortalis” (людини безсмертної) тощо – дозволяє виокремити нову концептуальну ситуацію уявлення людського безсмертя. Йдеться про концепцію “віртуального безсмертя”.

Ситуація подвоєння реальності людського буття завдяки створенню віртуального світу перенесла обговорення проблеми безсмертя в іншу площину. Останніми роками з’явився термін “віртуальне безсмертя”. Людина вперто шукає шляхів увіковічення свого життя. Комп’ютери стануть продовженням інтелектуальних функцій людини. Приблизно через 35 років власне людська цивілізація, яку ми знаємо сьогодні, завершиться. Основа таких міркувань – концепція сингулярності. Вона описує гіпотетичне вибухоподібне зростання швидкості науково-технічного прогресу, спричинене створенням штучного інтелекту та машин, що самовідтворюються, інтеграцією людини з комп’ютерами або значним збільшенням можливостей мозку людини на основі біотехнологій.

Однак постає питання, чи можливо вважати такі складні електронні людино-машинні системи людьми. Збережуться пам’ять, звички, уявлення, тобто всі вияви свідомості, які ґрунтувалися на діяльності людського мозку. Однак чи здатні такі електронні втілення відтворити все багатоманіття людської культури, духовності, яке накопичувалося тисячоліттями, зокрема і багатство практик та чуттєвості людської тілесності, яка також є плодом довготривалого природного та соціального розвитку? Людська тілесність, як було показано вище, не є просто механічним додатком до свідомості, мислення, інтелекту. Лише унікальне поєднання людської тілесності та свідомості дозволяє говорити про феномен людини – складну багатовимірну цілісність.

Звісно, таке ставлення до кожного дня свого життя не означає, що не потрібно будувати довгострокові плани. Потрібно наповнювати кожен день, створюючи потік подій власного життя, рухаючись у ньому в напрямах особистісного розвитку, які означили для себе.

Багатоманінтість людського життя, пошуки сенсів, ставлення до смерті та розуміння безсмертя передбачають відповідний простір для самореалізації особистості. Він гарантований, якщо людина є вільною.

Свобода – одна з проблем, яку неможливо оминути, осмислюючи людину. Здається, бути вільною для неї природно. Питання: чи притаманна свобода людині від природи, чи вона набувається протягом

життя, чи взагалі є ілюзією; як виявляється свобода – як свобода духовна, свобода пізнавати світ, діяти – потребують відповіді та є предметом філософського осмислення. Традиційно свобода людини розглядалась як свобода її духу або свобода волі. Сучасний динамічний і складний світ також ставить проблему людської свободи, загострюючи потребу вибору та відповідальності за нього. Особистісна свобода розглядається як багатоаспектне явище, яке виявляється не лише в свободі мислення, свободі духу, а й у вільній діяльності, взагалі – у можливості вільно жити, що залежить і від матеріальних факторів. Найбільш виразно концепцію свободи вияву людського існування як свободи індивідуальної висвітлює екзистенціалізм.

Позиція

С. К'єркегор пов'язує поняття свободи, людської духовності та страху. Свобода є умова духовної самореалізації. Передчуття можливості свободи та передчуття майбутнього виявляється для індивіда в почутті страху. Мислитель органічно пов'язав поняття свободи, страху та майбутнього. Загалом для К'єркегора пізнання свободи існування можливе через почуття провини, страху, зневіри, тобто через осягнення внутрішніх суб'єктивних станів людини. Відповідно, негативні передбачення виявляються у страху, позитивні – у надії. Тобто свобода несе момент невизначеності. Таке природно породжує онтологічний страх – сьогоденне переживання невизначеного, можливо загрозливого майбутнього. Свобода можлива лише для індивіда. Причому лише настільки, наскільки він створює її власними діями, знаходячи сенс та упевненість. У той час як забобонність та зневіра є формами несвободи.

Отже, у сучасній цивілізаційній ситуації людство має усвідомлювати, що потрібна світоглядна та практична переорієнтація – від одномірності сприйняття світу та людини до багатомірності. Відповідно це перехід у глобальному мисленні від однозначних далекосяжних планів до гнучкої позиції, що враховує коеволюцію людини та природи, постійний зворотний зв'язок і корекцію пізнавальної і діяльнісної позиції людини відповідно до змін, які вона вносить у світ природи та соціуму, у свій власний світ. Свобода виявляє себе як контроверза будь-якій залежності, серед яких залежність від новітніх біотехнологічних практик. Тільки усвідомивши це, особистість спромагаєть-

ся бути вільною, не підкорятися – чинити "раціональний супротив". Збереження внутрішнього простору свободи є необхідною умовою загальної свободи людини.

Так, свобода людини, яка спирається на істотні твірні можливості новітніх технологічних практик, не є гарантованою. Виявляється ціла низка відношень, в яких постають складні проблеми як внутрішнього простору життя людини, так і її ставлення до природного та соціального світу, що визначають досить серйозні ризики. Розгляд проблеми свободи людини в контексті новітніх технологічних практик з позицій постнекласики, синергетичного мислення потребує зважати на складність прогнозування майбутнього людини, яка є самоорганізованою системою, в умовах впливів технологічних практик, які також є складними системами, що самоорганізуються.

Отже, чи є у сучасного людства перспективи? Хочеться вірити, що так. Незважаючи на стрімку технологізацію всіх сфер людського життя, біотехнологічне та комп'ютерне творення штучних живих систем, феномен людини залишається загадкою, таїною. І надалі його осмислення потребуватиме комплексності – виявів людського в багатоманітності практик людини в науково-технологічних, соціокультурних та морально-етичних вимірах.

Висновки

Людське буття є складним і розмаїтим та відповідно зумовлює пошук можливостей розуміти людину як складний мікрокосм, де в унікальний спосіб зосереджуються, фокусуються усі потенції світу, виявляються й окреслюються з найбільшою повнотою та виразністю.

Зазначені характеристики людини пов'язані з її біологічною неспеціалізованістю, а отже – універсальністю, унаслідок яких людина є суб'єктом історичного процесу. Основою специфічно людського способу самоутвердження у світі постає людська діяльність, спрямована на створення сфери соціокультурних процесів. У цій діяльності людина набуває власне людських якостей, виявляючи водночас свої сутнісні сили та багаторівневу складність своєї природи.

Людська індивідуальність є вищою сходинкою у людському самовдосконаленні. Формування індивідуальності передбачає певну орієнтацію у цінностях людського буття, серйозне ставлення до питання про смерть, безсмертя та сенс життя.

Питання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте важливість філософського вивчення сутності та природи людини.

2. Поміркуйте, чому існує багатоманітність точок зору стосовно філософського розуміння людини та чи можлива остаточна відповідь на питання: "Що є людина?" Відповідь обґрунтуйте.

3. Охарактеризуйте основні концепції антропогенезу. Визначте, у чому полягає відмінність та схожість концептуальних підходів.

4. Розкрийте поняття ментальності. Як співвідносяться між собою поняття тілесності та ментальності? Відповідь поясніть.

5. Охарактеризуйте поняття "індивід", "людина", "індивідуальність", "особа", "особистість".

6. Визначте загальнолюдські цінності людини. Які цінності можна додати до запропонованого переліку? Відповідь обґрунтуйте.

7. Поміркуйте над твердженням про те, що свобода є внутрішня категорія людини. Як співвідносяться між собою внутрішня й зовнішня свобода? Відповідь поясність.

8. Визначте, як співвідносяться між собою поняття свободи, вибору та відповідальності.

9. Поміркуйте, чому філософські пошуки відповідей на питання, що таке сенс життя, є важливий для людини. Відповідь обґрунтуйте.

10. Визначте основні напрями міждисциплінарних досліджень у сфері екології людини.

11. Поясніть, що таке здоров'я людини. Які фактори впливають на його збереження? Відповідь поясніть.

12. Визначте особливості трансгуманістичного погляду на людину та її майбутнє.

13. Визначте, у чому полягає ідея безсмертя у філософії та у сучасних технологічних практиках.

14. Охарактеризуйте можливості впровадження ідей трансгуманізму у військовій сфері.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Аврелій Марк "Наодинці з собою"

… Немає жалюгіднішого за того, хто по всьому світу колує, і, словами поета, земні глибини звідує; хто за якимось прикметами вишукує

те, що в душі ближнього, але не відчуває, що досить було б пильнувати того генія, який у нього самого всередині, і вірно йому служити. А служити йому – означає тримати його чистим від пристрасті, від безпам'ятності й від невдоволення тим, що йде від богів і людей. Адже що йде від богів – почесне через їхні чесноти; що від людей – миле нам через нашу спорідненість, а деколи й викликає жаль, бо ж вони не знають, де добро, а де зло, – не легше каліцтво, аніж втратити здатність розрізняти біле й чорне.

Нехай би ти мав жити три тисячі років, а то й тридцять тисяч, – однак пам'ятай, що ніхто не розлучиться з іншим життям, аніж те, яке він оце тепер проживає; і не проживає іншого, аніж те, з яким оце тепер розлучається. Тому чи найдовше життя, чи найкоротше, – на одне виходить: адже теперішній час – рівний для всіх, а страчений – уже нам не належить; тож явно, що те, з чим розлучаємось, – лише коротка мить.

Ніхто не може розлучитися ані з тим, що вже минуло, ані з тим, що буде: бо як у когось відбереш те, чого він не має? Отож треба пам'ятати про дві речі. Перше – що споконвіку все є на один взірець і навертається по колу: тому нема різниці, чи знову побачиш те саме через сто років, чи через двісті, чи через безліч часу. Друге – що і для найживучішого, і для того, хто помре найскоріше, те, з чим вони розлучаються, – рівне. Адже єдине, чого обидва позбуваються, – це теперішнє: воно ж бо єдине, що мають; а з тим, чого не маєш, і розлучатися неможливо.

Сама з себе збиткується людська душа. Найперше тоді, коли сама докладає всіх сил, щоб стати відпадом і неначе пухлиною в світовому ладі: адже дратуватися тим, що стається, – це і є відпадати від природи, якої, зі свого боку, тримається кожна окрема природа всіх інших речей. Далі – коли цурається когось із людей або й виступає супроти нього, щоб нашкодити: така душа у гнівливих. По-третє, тоді із самої себе збиткується, коли дає себе здолати чи то насолоді, чи стражданню. По-четверте, коли лицемірить і щось робить або каже вдавано й неправдиво. По-п'яте, коли не спрямовує своїх діянь чи устремлінь до жодної цілі, а все робить непослідовно й навмання: бо навіть у найменшому треба діяти так, щоб воно зводилося до найвищої мети; а мета розумних істот – дотримуватися розумного ладу й уставу найдавнішого в світі граду та горожанства.

Друкується за виданням: Аврелій Марк. Наодинці з собою / пер. з грец. Р. Паранько. Львів : Апріорі, 2018. 184 с.

Запитання

1. Які речі необхідно пам'ятати людині у своєму житті? Поміркуйте, наскільки є корисною порада Марка Аврелія щодо корисного використання часу.

2. Чого повинна остерігатися людина у своєму духовному розвитку? Чи вважаєте ви ці поради слушними для сучасної людини? Поясніть свою позицію.

3. Що означає "служити своєму генію"? Чому Марк Аврелій уважає, що відмова від свого генію (покликання, таланту) веде до загибелі людської душі? Обґрунтуйте.

Аллен Портер "Біоетика і трансгуманізм"

... Занепокоєння щодо особистості та морального статусу є основними у питаннях штучного інтелекту принаймні з 1920 року, коли Карел Чапек увів термін "робот" з чеського робота ("примусова праця") для опису одноіменних автоматів у своїй п'єсі RUR (ініціалізація для "Універсальних робіт Россума"). У п'єсі працюють раби, які за соціальним статусом нижчі ніж люди, або точніше, як нелюди, машини без морального статусу людей (цей статус й така соціальна роль веде до повстання рабів). Шоу 2016 року "Світ Заходу" є ще однією сучасною демонстрацією цієї теми. У серії постлюди "господарі" використовуються задля розваг людських "гостей", які відвідують парк розваг. Розвиток шоу розваг демонструє, що "господарі" дедалі більше демонструють кращий емоційний та когнітивний потенціал, аніж їх "гості" та дизайнери. Як результат цілеспрямовані обмеження з програмування дуже швидко будуть подолані. Судний день справедливо мстивого постлюдського потомства людей здається неминучим результатом... Трансгуманістів серйозно хвилює ця обставина, а саме екзистенційна загроза, яку становлять постлюди, що не визнають моралі людей (як приклад можна пригадати фільми "Термінатор" іМатриця"). Таким чином, вони, зрозуміло, протистоять будь-яким критеріям особистості, які включають приналежність до виду, з огляду на це люди не беруть до уваги (достатньо різних) постлюдських осіб...

... трансгуманісти не уникають контрастної відмінності між людьми і постлюдиною, ні всередині самого постлюдського існування. Що

перше, то трансгуманісти додатково описують постлюдські можливості за допомогою порівняльних прикметників і прислівників: "кращий" (ніжні люди), "сильніший" (ніж люди), "швидший", "розумніший" тощо. Трансгуманісти хочуть "мати все" без жодних жертв чи недоліків – життя вічного блаженства, незаплямованих страждань, щасливе життя без будь-якого (мимовільного) переживання нещастя тощо: 1) прагнуть максимізувати певні позитивно прийняті цінності, одночасно усуваючи певні негативно прийняті цінності, від яких ці позитивно прийняті цінності насправді залежать як необхідні концептуальні контрасти; 2) прагнуть максимізувати чисельні значення, які можуть бути несумісними.

Проблема полягає у тому, що наразі немає консенсусу щодо того, який критерій слід використовувати для визначення таких цінностей, як "підвищення" та "здоров'я". Це синхронна форма проблеми цінностей, і вона ще більше посилюється у своїх діахронічних формах, у яких цінності вважаються однозначними в часі (проєкт або в минулому, або в майбутньому). Наприклад, якщо постлюдина таки ж розумніша за людей, як людина розумніша за жука, – і трансгуманісти висловлюють такі заяви про фізичне та емоційне, а також про когнітивне – тоді здається природним припустити, що те, що є "покращеним" для сучасних людей, буде кваліфіковано як "нормальне" для постлюдей, що є "нормальним" для нинішніх людей – буде кваліфікуватися як "інвалід" для постлюдей тощо.

Проблему цінностей трансгуманізму можна просто описати у вигляді тези: "Контекст має значення". Такі цінності, як здоров'я, покращення тощо, відрізняються в різних контекстах – синхронно, наприклад, у різних культурних та релігійних спільнотах. Різні люди та культура віддають перевагу різним балансам, які виробляють одну цінність за рахунок іншої. Але трансгуманісти, маючи на меті "мати все", не хочуть збалансувати між цінностями, які внутрішньо конфліктують, або визнають потребу – як у прихильників калі в історії, простої освіти людей щодо "зовнішності" "недостатньо".

... трансгуманісти "зводять людей до характеристик (швидших, сильніших, розумніших), які вони ідеальні в нинішню епоху та масштаби"; це те, що показує "нормальним" і "здоровим", "визначається з точки зору того, які технології здатні вимірювати, діагностувати та лікувати". Так, до прикладу, мозковий імплант для отримання

додаткової інформації не є нейтральною технологією, а скоріше нормує певні концепції "пам'яті", "раціональність" тощо: пам'ять виявляє в термінах "обробки й отримання інформації", так що підвищення раціональності стає питанням збільшення швидкості обробки та ефективного отримання більшої кількості інформації. Інакше кажучи, обчислювальна теорія розуму лежить у цій концепції когнітивного покращення, її розуму, яка виникла у результаті людського розвитку та взаємодії з обчислювальними технологіями.

Технологічне вдосконалення людини здається неминучим, але кидатися наосліп у дивовижний новий постлюдський світ, безумовно, не варто, а радше йти уперед, озброєними обачністю та критичними міркуваннями.

Друкується за виданням: Journal of Medicine and Philosophy: Форум для біоетики та філософії медицини. Т. 42, випуск 3, 1 червня 2017 р., С. 237–260. https://doi.org/10.1093/jmp/jhx001

Запитання

1. Як співвідноситься проблема цінностей і збереження у людині "людського" із сучасними тенденціями технологічного її вдосконалення?

2. Визначте, які проблеми технологічного вдосконалення людини викликають занепокоєння сучасних дослідників. Чи існують шляхи їх вирішення? Відповідь обґрунтуйте.

3. Поміркуйте, яким чином можна трактувати тезу "Контекст має значення" у річищі міркувань трансгуманізму про систему цінностей.

Нік Бостром "Трансгуманістичні цінності"

Спектр думок, почуттів, переживань і діяльності, доступних людським організмам, імовірно становить лише крихітну частину можливого. Немає підстав вважати, що людський спосіб буття більш вільний від обмежень, накладених нашою біологічною природою, ніж способи існування інших істот. Подібно до того, як у шимпанзе просто не вистачає розуму, щоб зрозуміти, що таке бути людьми (амбіції; які ми, люди; наші філософії; складність людського суспільства чи глибина наших стосунків, які ми можемо мати один з одним), так і нам, людям, бракує здатності сформувати реалістичне інтуїтивне розуміння того, як було б бути постлюдиною. Наш спосіб існування охоплює лише вузький підпростір того, що можливо або дозволено фізичними обме-

женнями Всесвіту. Недаремно вважається, що є частини цього більшого простору, які становлять надзвичайно цінні способи існування. Якби ми тільки могли дістатися до них!

Якими вони можуть бути? Ми можемо уявити принаймні абстрактно насолоди, блаженство яких значно перевищує те, що досі відчувала будь-яка людина. Ми можемо уявити собі істот, які досягають набагато більшого рівня особистого розвитку та зрілості, ніж люди, оскільки вони мають можливість прожити кілька сотень або тисячі років з повною фізичною та розумовою силою. Ми можемо уявити собі інтелект, який набагато розумніший за людський мозок: який читає книги за лічені секунди; які набагато розумніші філософи, ніж ми; які створюють твори мистецтва, які здалися б нам фантастичними шедеврами, навіть якщо б ми могли зрозуміти їх лише на самому поверхневому рівні. Ми можемо уявити любов, сильнішу і чистішу, ніж будь-хто з нас коли-небудь відчував. І так далі. Справа в тому, що наша повсякденна інтуїція щодо цінностей, ймовірно, обмежена нашим вузьким досвідом і нашою обмеженою силою уяви. Ми повинні залишити місце в наших думках для можливості того, що, розвиваючи більші здібності, ми виявимо цінності, які вразять нас набагато сильніше, ніж ті, які ми могли усвідомити, коли були ще нерозвиненими біологічними людьми.

Трансгуманізм підтверджує прагнення розвиватися далі, щоб ми могли досліджувати ці досі недоступні цінності. Необхідним засобом для цього є технологічне вдосконалення людського організму. Існує межа того, скільки можна досягти за допомогою низькотехнологічних засобів, таких як освіта, філософське споглядання або моральне самооцінювання (методи, запропоновані філософами-класиками з перфекціоністськими нахилами, наприклад Платоном, Арістотелем і Ніцше), або шляхом створення більш справедливого та кращого суспільства (як, наприклад, передбачав Маркс). Це, звичайно, не для того, щоб принизити те, що ми можемо зробити з інструментами, які ми маємо сьогодні. Проте трансгуманісти, зрештою, хочуть йти далі.

Якщо це грандіозне бачення, то які більш конкретні цінності втілюють його на практиці для трансгуманістів? Почнемо з того, що трансгуманісти зазвичай роблять великий акцент на індивідуальній свободі та індивідуальному виборі, особливо якщо йдеться про технології покращення. Причина цього подвійна. По-перше, фактом є те, що

люди сильно розходяться у своїх уявленнях про те, у чому полягає їхня власна досконалість. Деякі хочуть розвиватися в одному напрямі, інші в різних напрямах, а деякі вважають за краще залишатися такими, якими вони є (через релігійні або інші мотиви). Було б ані можливим, ані бажаним нав'язувати один загальний стандарт, до якого ми всі повинні прагнути. Найкращий підхід – дозволити людям вибирати для себе, які технології покращення вони хочуть використовувати на собі, якщо такі є. Очевидно, що цей загальний принцип існуватиме лише тією мірою, якою індивідуальний вибір істотно впливає на інших людей. Але сам факт того, що хтось інший відчуває огиду або морально ображається тим, що хтось використовує технології, щоб змінити себе, зазвичай не є поважною причиною для примусового втручання. Другою причиною цього елемента індивідуалізму є поганий досвід прийняття колективних рішень у сфері вдосконалення людини. Наприклад, євгенічний рух повністю дискредитовано, а інші колективістські утопічні проєкти здебільшого зазнавали повного провалу.

Отже, переважна альтернатива колективним рішенням у цій сфері полягає в тому, щоб залишити індивідам зробити свій власний вибір. Однак ця загальна перевага сумісна з визнанням того, що можуть бути випадки, коли технології є настільки небезпечними, що їх необхідно регулювати. Наприклад, серед трансгуманістів та інших людей, які серйозно думають про майбутнє, відбулася широка дискусія про небезпеку молекулярної нанотехнології.

Дискусії навколо цього питання ілюструють інший аспект трансгуманізму на практиці. Трансгуманісти наполягають на тому, що отримані нами моральні приписи та інтуїція загалом недостатні для того, щоб керувати політикою. Натомість дебати про суперечливу технологічну політику мають бути оформлені у межах ширшого дискурсу, який бере до уваги передбачуваний майбутній технологічний розвиток і напрям, у якому рухається людство. Звичайно, такий дискурс неминуче міститиме спекулятивні елементи, і науковий консенсус у багатьох випадках буде неможливим. Але це всього лише життєвий факт, і ми повинні принаймні це визнати і пояснити. Тому важливою цінністю трансгуманізму є заохочення досліджень та публічних дебатів на теми, які стосуються майбутнього людства. На карту поставлено багато, і досі обговоренню бракувало як кількості, так і якості.

(Однак більшість з найбільш обережних роздумів про сценарії "далекого майбутнього", які мені відомі, були зроблені людьми, які займаються трансгуманізмом.)

Отже, ми можемо включити до нашого списку трансгуманістичних цінностей сприяння розумінню того, де ми перебуваємо і куди ми прямуємо. Ця цінність захоплює інших: критичне мислення, відкритість, наукове дослідження та відкрита дискусія – це важливі засоби для підвищення інтелектуальної готовності суспільства. Крім того, трансгуманісти виявляють великий інтерес до технологічних інновацій, які можуть покращити прийняття рішень. Сюди входять як потенційні технології підвищення інтелекту (такі, як ноотропи, методи пам'яті та навчання, носимі комп'ютери, програмне забезпечення для фільтрації інформації тощо), так і інновації, які зроблять нас кращими як спільноту знань, покращення процесу експертної оцінки, покращення наукової методології та різноманітні застосування інформаційних технологій. У майбутньому прагнення до більшого розуміння також може стати вагомим аргументом для розвитку машинного інтелекту, що перевищує людський. Оскільки трансгуманісти очікують, що багато основних умов людського існування зміняться протягом найближчих десятиліть, інша трансгуманістична цінність полягає в тому, щоб поставити під сумнів припущення та помилкові межі. Ми не можемо покладатися на минулі способи мислення чи усталену філософію, щоб допомогти нам орієнтуватися в нових обставинах. Натомість існує загальне відчуття, що поточні принципи є тимчасовими та відкритими для перегляду. Трансгуманізм – це динамічна філософія, яка має розвиватися в міру того, як стає доступною нова інформація або виникають нові виклики. Тому одна трансгуманістична цінність полягає в тому, щоб виховувати ставлення до сумнівів і готовність переглянути свої переконання та припущення.

Трансгуманізм імпортує зі світського гуманізму ідеал усебічно розвиненої та всебічної особистості. Не всі ми можемо бути геніями епохи Відродження, але ми можемо прагнути постійно вдосконалюватися та розширювати свій інтелектуальний кругозір.

Друкується за виданням: Nick Bostrom Transhumanist values. URL: https://www.google.com/search q=nick+bostrom+transhumanitarian+values&oq

Запитання

1. Підтвердіть чи спростуйте твердження дослідника, що трансгуманізм є динамічною філософією, яка розвивається у міру того, як стає доступною нова інформація. Відповідь обґрунтуйте.

2. Які нові цінності культивує філософія трансгуманізму? Дайте їм характеристику.

3. Які ризики впровадження ідей трансгуманізму виокремлює дослідник? Чи поділяєте Ви його точку зору? Відповідь обґрунтуйте.

Список рекомендованої літератури

Ганаба С. О. Ідея "шляхетної людини" Конфуція як принцип морального зразку в управлінні суспільством. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність* : матеріали XIV міжнародної наукової конференції. 5 листопада 2020 р. Київ : Гельветика, 2020. С. 37–38.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

Петрушенко В. Л. Філософія : навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2011. 504 с.

Hanaba S., Voitiuk O., Hrishko-Dunaievska V., Bahrii H. Methodological Potential of Nomadism Concept in Describing Educational Strategies. Postmodern Openings, 11(1), (2020). P. 195–210. doi:10.18662/po/115.

Тема 7. ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ ТА МИРУ

7.1. Війна та мир як онтологічна проблема.
7.2. Філософія війни та миру: етико-моральний вимір.
7.3. Гібридна війна як дискурсивний конструкт.

7.1. Війна та мир як онтологічна проблема

Війна й мир є важливими складовими історії людства. Жодна епоха світової історії не минала без війн, кровопролиття й відповідно прагнення до миру. Ці категорії міцно пов'язані й зумовлені низкою ключових явищ і понять, які впливають на людину, її місце у соціумі, на формування уявлень про сенс життя та цінності тощо. З війною та миром пов'язана діяльність базових суспільних інститутів (армія, право, освіта тощо) та формування численних і складних соціальних практик, які регулюють поведінку учасників соціуму. Суспільство змінюється, занепадає й розвивається через конфлікти, які породжені суперечностями економічного та соціокультурного розвитку й як результат війн.

Зверніть увагу

Швейцарський дослідник Ж.-Ж. Бабель підрахував, що з 3 500 р. до н. е. людство прожило без війн лише 292 роки. За цей період виникло близько 14 550 великих й малих війн, під час яких загинули, померли від голоду, епідемій та з інших причин понад 3,66 млрд людей.

Зауважимо, що рекордним за масштабами й інтенсивністю військових конфліктів стало XX ст. Проте й у новому тисячолітті війни залишаються сумною прикметою буття людства. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, щорічно на планеті фіксується понад 30 збройних конфліктів, які приводять до загибелі понад 1 000 осіб на рік. Війна – складний комплекс, реальність якого

зумовлена різного типу пов'язаними між собою подіями, які позначені як воєнні дії, а також повідомленнями про події та факти, що вкладаються у визначене розуміння війни. У військових операціях значну роль відіграє спроможність правильно оцінити значення подій, надати їм належну інтерпретацію. Не менш значущою є здатність верифікації та оцінки значення повідомлень, які надходять до мозкового центру війни та оперативного керівництва діями.

У міжнародно-правових документах не знаходимо однозначної відповіді щоло застосування терміна "війна". Після терористичних атак 11 вересня 2001 року США заявили про свою причетність до "глобальної війни з терором", що спричинило потребу звернутися до проблем визначення понять "війна" і "збройний конфлікт" у міжнародному праві. У травні 2005 року виконавчий комітет Міжнародної правової асоціації (ILA) доручив комітетові з питань виконавчої сили (Uce of Force Committee) створити доповідь щодо міжнародно-правових значень термінів "війна" та "збройний конфлікт". Висновки експертів полягали у тому, що хоча термін "війна" продовжує використовуватися, однак загалом у міжнародному праві замість нього застосовується ширше поняття –"збройний конфлікт", яке передбачає дві обов'язкові складові: наявність організованих озброєних контингентів і залученість до бойових дій певної інтенсивності.

Проблема онтології війни та миру передбачає пошук відповідей на питання: "Що таке війна і мир?", "Якою є сутність цих явищ з погляду безпекових студій і реалій сучасного безпекового довкілля?", "Чи існують підстави для того, щоб досліджувати сутність війни і миру разом, у спільному теоретичному контексті?"

Дослідники вважають, що у репрезентації війни існують два основних підходи: 1) війна – це катастрофа; 2) війна – це гра.

Війна – це катастрофа й руйнівна стихія (стихійне лихо). У межах цього підходу війна постає неконтрольованою силою. Моральні питання та проблеми відповідальності тут виводяться за дужки – стихія виникає і діє сама по собі. Крім вогню, війна осмислюється через стихії вітру і води. Це насамперед гроза, буря. Отже, війна як стихія виступає в активній ролі. Натомість людині у цій когнітивній схемі, яка репрезентує війну як стихійне лихо, відводиться пасивна роль – терпіти страждання, чекати.

Позиція

Античні мислителі концепти "війна" та "мир" подавали як антоніми. Геракліт із Ефесу стверджував, що війна – батько всього і владар усього, одних вона виводить богами, інших – людьми, одних вона робить рабами, інших – вільними. Фукідід порівнював її зі стихійною силою, природними страхами (як землетрус, засуха), непередбачуваними бідами, що падають на людський рід. Він описує війну як чуму. Війна – це хвороба, чума.

Мислитель доби Відродження Е. Роттердамський у творі "Скарги світу" (1515 р.) зазначає, що у результаті війни все прекрасне і корисне знищується, тобто війна – регрес, поштовх назад, смерть для культурних та цивілізаційних надбань. Гуманіст закликає народи та їх правителів до миру, наголошуючи, що Спаситель Ісус Христос прийшов до людей, щоб спасти, а не позбавити життя, щоб дати й укріпити мир. Філософ закликає кожну людину боронити мир, захищати його.

Війна – це гра. У цьому концептуальному підході на перший план виходить не агресія, яка є природним складником війни, а такі елементи, як-от випадковість і непередбачуваність.

Позиція

Пруський генерал та теоретик війни Карл фон Клаузевіц уважав, що із усіх видів людської діяльності війна найбільше нагадує гру в карти. Він стверджував, що початок воєнних дій розпочинається з реалізації різних можливостей, ймовірностей, збігу обставин, які химерно переплітаються й створюють неочікуваний перебіг подій. Ці складові воєнного мистецтва дозволяють поєднуватися між собою якостям зовсім різного порядку й показують, як різні духовні сили людини й перетворюють її на гру. У цій грі суттєву роль відіграє випадок. Ніяка інша людська діяльність не співвідноситься з випадком так тісно й часто, як війна. Поряд з випадком у війні велику роль відіграє невідоме, ризик і відповідно удача. Якщо розглянути суб'єктивну природу війни, тобто сили, з якими доводиться її вести, то вона все більше уподібнюється до гри.

Зауважимо, що війна і мир належать до категорії явищ, які справляють потужний вплив на розвиток людської думки. Попри щільний

зв'язок війни та миру як у реальності, так і у повсякденній свідомості, вони не є симетричними й репрезентовані по-різному. Концепт війни становить одне із ключових культурно-цивілізаційних понять, які безпосередньо впливають на формування й зміни політичної дійсності. Натомість мир пов'язаний із цінностями і входить до розряду аксіологічних концептів. Різниця між поняттями війни та миру має ще один вимір, пов'язаний з відмінностями у модальності. Мир, на відміну від війни, містить у собі значення деонтичної модальності, тобто відсилає не до дійсності, якою вона є, а до уявлень про те, якою дійсність має бути. Деонтична модальність у семантиці миру виводить це поняття за межі оцінки з погляду істинності і зрештою створює підстави для можливих маніпуляцій. Крім того, на відміну від війни, мир здатний перетворитися на ідеологему.

Мир у працях про війну постає як мета ведення воєнних дій, щоб змусити переможеного прийняти бажані для переможця умови. Тобто сутність миру – умовна, конвенційна. Стан миру є наслідком досягнутої після завершення війни угоди або розглядається з погляду прав і необхідності дотримання гуманності під час війни. Мир та його зміст є різні для сторін воєнного зіткнення і залежать від їхньої перемоги або поразки. Отже, природа миру – відносна і постає як похідна від природи війни. Цей підхід цілковито узгоджується з уявленням про мир, притаманними повсякденній свідомості: мир – це відсутність війни. Мир – це конвенційний спосіб завершення війни.

Війна у традиційному сенсі має фіксований початок (оголошення) і кінець (мирна угода). Кожна зі сторін визначає власні цілі у війні та знаходить відповідні ресурси для їх досягнення, накреслює загальну стратегію ведення воєнних дій, оборонну або наступальну, вживає певних тактичних дій та операцій. Війна порушує угоди й домовленості, робить їх недійсними, стверджує право сили. Мир може обернутися на війну різними способами. Ситуація миру може створити передумови війни, якщо миролюбну сторону переконати відмовитися від утримання значних сил оборони або заохочувати можливого агресора до війни.

Установлення справедливого порядку, який влаштовує усіх, – це абстракція, ідеалізована модель реальності. Однак в історії людства така ситуація ще ніколи не виникала. Теоретично таку модель як ідею "вічного миру" обґрунтував Іммануїл Кант.

Позиція

Німецький філософ І. Кант у праці "До вічного миру" (1795) формулює утопічну ідею "вічного миру". Він пише, що війна – це зло, вона здатна знищити варварськими спустошеннями усі досягнуті успіхи культури. Заборонити війну неможливо, але потрібно докласти зусиль для її припинення задля майбутнього поколінь. Прагнення жити у мирі – основне завдання для суспільства. Вічний мир – це ідеальний мир, якого можна досягти за допомогою внутрішніх зусиль і вагомих домовленостей між усіма країнами світу. Цю ідею важко реалізувати на практиці. Прагнення держав до універсальності стає початком розв'язання війни, тому так небезпечно будувати "абсолютні монархії".

Мир – не просто відсутність війни, це також результат конвенцій (явних чи неявних, формальних або змістовних) або мирного договору, яким завершено війну. Війни не буває там, де немає зіткнення, взаємодії або якогось дотику. Мир – це встановлення певного порядку, правил взаємодій. Що більший рівень взаємодії, то більше розвинені правила, регламентація поведінки.

Зверніть увагу

Поряд з аналізом сутності миру в контексті війни нині виникають новітні окремі студії миру (peace studies) з принципово новими підходами. Мир розглядається не як протилежність війни, а як спосіб урегулювання конфліктів. Цей зсув у розумінні співвідношення війни і миру пов'язаний зі змінами у безпековому довкіллі, що відбулися після завершення Другої світової війни, і з діяльністю створеної 1945 р. з метою підтримання міжнародного миру та безпеки Організації Об'єднаних Націй. Остаточне перенесення фокусу у студіях миру на процеси трансформації конфліктів, на побудову миру та його підтримку відбулося після завершення холодної війни. Ця подія спричинила, зокрема, зміни у підходах Північноатлантичного альянсу. Жодна конкретна країна не розглядається як противник НАТО, а серед пріоритетних завдань було підкреслено роль кризового менеджменту й попередження конфліктів. Однак, починаючи з 2014 року, у контексті гібридної війни Альянс додає до своїх завдань мету стримування, зберігаючи можливість діалогу, тобто частково повертаючись до підходів холодної війни.

У деяких новітніх дослідженнях мир є складником безпекових студій. Але зв'язок миру і війни є розмитим, оскільки безпекові студії останнім часом зазнають постійного розширення за рахунок появи поряд із воєнним та оборонним нових секторів безпеки – економічного, екологічного, оборонного тощо. Спостерігається й плюралістична тенденція у студіях миру – не як універсального стану суспільного спокою, а як процесу культурно-специфічної трансформації конфліктів, з увагою до особливостей поняття "мир" залежно від лінгвістичних і культурних особливостей конкретних спільнот. Мир у сучасних дослідженнях і міжнародній безпековій практиці розглядається не як спосіб завершення війни, а як процес трансформації і врегулювання конфліктів. Метою врегулювання конфлікту є процес примирення на основі компромісу. Ця невідповідність породжує семантико-прагматичні наслідки, які здатні призводити до комунікативних непорозумінь, посилюючи ймовірність політичних маніпуляцій.

Головною стратегічною метою у війні є оволодіння волею противника – створити умови паралічу волі, нав'язати свої уявлення та цінності, підмінити його прагнення та інтереси своїми. Зародкове ядро конфліктного протистояння може бути створене на ґрунті соціальних, міжетнічних або міжконфесійних суперечностей, які завжди існують у будь-якому суспільстві. Конфлікти виникають унаслідок спонтанних змін інтересів чи усвідомлення власної особливості або іншої моделі самоідентифікації та відокремлення від вихідної структури солідарності. Війна за суттю є не так зіткненням амбіцій та претензій, захистом своїх інтересів, як способом виявлення волі до влади, знаряддям її досягнення й утримання, засобом встановити порядок згідно із власними уявленнями.

Позиція

Німецький філософ Георг Гегель вбачав основну причину війни у суперечностях, які існують всюди: у природі, суспільстві, взаєминах людей тощо. Суперечність виступає як синонім руху, розвитку та дії, бо на суперечностях будують світи. Він зазначає, що мирний час і спокій нічого не дає людям, а війна – це поштовх, це можливість, оновлення. Народи, що не ведуть боротьбу за свою незалежність, приречені стати здобиччю агресивних й сильних країн. Завойовані держави позбавляються основного – самовираження, насильно змі-

нюються порядки, закони, звички та традиції, вони перестають себе самоідентифікувати. Заради миру необхідно йти на жертви, зберігаючи не лише незалежність, суверенітет, а й моральні цінності, що подарував мир. Г. Гегель підкреслює, що істинна хоробрість культурних народів полягає у готовності жертвувати собою на службі держави. Війна – необхідний атрибут суспільства, яке прагне до самовдосконалення та здатності захистити себе.

Війна починається з відповідних трансформацій у сфері свідомості та з певних когнітивних дисонансів у питаннях ідентичності. Першим кроком на шляху до знищення противника є руйнування структур солідарності загальнолюдського типу – невизнання "іншого" рівним у правах до себе та формування образу противника як "не-людини" або "людини другого сорту", яка може бути знищена без особливих моральних вагань. Війна ведеться проти "чужих", оскільки вони "інші", а також для того, щоб консолідувати "своїх", оскільки у такий спосіб влада отримує більшу легітимність. Суспільний діяч і мислитель Гілберт Честертон висловив логіку насилля, яка полягає у тому, що ви ніколи не доведете своєму співбесіднику, що синій колір кращий за зелений, зате ви можете так двигнути його по голові, що він побачить усі кольори веселки. На щастя, у сучасній культурі починає переважати тенденція розв'язання конфліктів іншими засобами. Людина – єдина істота, яка, за визначенням Конрада Лоренца, у застосуванні зброї не стримується інстинктом самозбереження. Людина керується ідеями. Вона вільна обирати свій шлях, засоби досягнення мети. Не від вродженої програми, а від почуття відповідальності залежить, чи збережуться культура, життя, взагалі Земний світ. Отже, підготовка до війни, її здійснення, ліквідація її наслідків обходиться людству занадто дорого, торгівля зброєю залишається одним з найприбутковіших занять, але у сучасній цивілізації у багатьох випадках віддається перевага мирним шляхам розв'язання конфліктів, які виключають пряму агресію, усе це – наслідок значних змін у суспільній думці; зміни в системі моральних цінностей відобразилися у різних міжнародних угодах, що обмежують або забороняють випробування, виробництво, зберігання деяких видів зброї.

Загальноприйняті уявлення про війну, любов і смерть тощо не лише концептуально структурують те, що люди думають про світ, а й

впливають на їхні дії. Йдеться про зв'язок семантики концепту, його змістового наповнення з прагматикою, яка відсилає до впливу слова, конкретної назви на соціальну дійсність. Такий влив реалізується в дискурсивних практиках. Дослідники Дж. Лакофф та М. Джонсон уважають, що метафори є універсальним механізмом, способом формування концептів. У праці "Метафори, якими ми живемо" ці автори стверджують, що концепти, які керують нашими думками, – це справа не тільки інтелекту. Вони також визначають нашу діяльність аж до цілком прозаїчних побутових деталей. Концепти структурують те, що ми відчуваємо, те, як поводимось і як ставимося до інших людей. Так мир знаходить реалізацію у метафорах "спокій, злагода між людьми", тобто мир виступає об'єктом мрій, прагнень, устремлінь. Семантика миру пов'язана із терпінням, злагодою, спокоєм, тишею, а етимологічно також із значеннями "світ, всесвіт". Мир метафорично концептуалізується як споруда/конструкція, як цінна крихка річ, яку необхідно берегти, як приз чи нагорода, за яку необхідно боротися. Війна метафоризується як механізм у дії, а мир – як його зупинка.

Так, концепт війни становить одне із ключових культурно-цивілізаційних понять, які безпосередньо впливають на формування й зміни політичної дійсності. Натомість мир пов'язаний із цінностями і входить до розряду аксіологічних концептів. Різниця між поняттями війни та миру має ще один вимір, пов'язаний з відмінностями у модальності.

Онтологія війни та миру пропонує розуміння сучасних механізмів оволодіння реальністю, що використовуються для домінування над світом людини, визначає природу сучасних безпекових загроз і накреслює засади протидії гібридній війні.

7.2. Філософія війни та миру: етико-моральний вимір

Феномен війни та миру є предметом міркувань і наукових зацікавлень філософів багатьох століть. Результатом їх міркувань є створення низки концептуальних підходів. Зокрема представники **реалізму** уважають, що системи моралі й етики, які скеровують дії індивідів, не можна застосовувати до суспільств у тому, як ці суспільства взаємодіють з іншими суспільствами. Отже, мета держави у війні – просто захистити свій національний інтерес. Таке мислення відображено у поглядах Н. Макіавеллі, Фукідіда та Хоббса.

Прибічники **пацифізму** стверджують, що моральну оцінку війні дати можна і що війна завжди аморальна: наслідковий різновид пацифізму зважує наслідки війни і вказує, що здобутки від війни ніколи не переважають втрат; деонтологічний різновид пацифізму розглядає війну як щось саме по собі неправильне.

Прихильники **ненасильницького** підходу наголошують, що дати моральну оцінку війни є обов'язком людини і що війна завжди аморальна. Моханадс Ганді, Мартін Лютер відомі тим, що виступали за силу правди, законності, м'якої сили, методи ненасильницького спротиву та громадянської непокори як альтернативи війни та способи уникнути війни. М. Ганді стверджував, що йому більше не подобається боягузтво, ніж насильство.

Захисники **теорії справедливої війни**, як і пацифізму, уважають, що мораль застосувана до війни, однак бувають випадки, коли війна морально виправдана. Саме на концепції морально виправданої війни здебільшого ґрунтується концепція міжнародного права, наприклад, Женевські конвенції. Арістотель, Цицерон, Св. Августин, Тома Аквінський і Гуго Гроцій – усі ці філософи дотримувалися того чи іншого різновиду філософії спрведливої війни. Одна із поширених оцінок війни згідно з цією теорією полягає в тому, що війна виправдана лише, якщо: 1) її ведуть з метою самозахисту держави або народу; 2) її ведуть з метою покласти край грубим порушенням прав людини.

Попри різноманітність думок і суджень щодо природи воєнного протистояння та шляхів пошуку миру, об'єднавчою темою для розмислів як мислителів минулих часів, так й сучасних дослідників є етико-моральний вимір воєнних протистоянь. Що може бути більше інтуїтивним чи етичним, ніж віра у те, що вбивати в масових масштабах морально неправильно? Чи може бути виправдане вбивство іншої людини? Що може бути предметом військової етики? Ці та інші питання цікавлять людство з тих часів, коли виникли перші війни. Так, мислителі античних часів стверджували, що бувають часи, коли війна морально допустима. Ще у 760-–710 рр. до н. е. в "Іллiаді" Гомер описував, як під час Троянської війни прагнення Ахілла помститися і зберегти власну честь виявилося у невпинній люті й спричинило загибель Ахіллесового товариша Патрокла. Отже, Гомер знаходить виправдання насильницьким діям. Загалом в античному світі питання етичної оцінки військових дій вважали пріоритетом богів. Саме їм належало

визначати моральну оцінку дій учасників воєнного протистояння. Політичні питання й практичні дії були сферою зацікавлень військових, державних діячів і власне воїнів. Зокрема Фукідід у праці "Історія Пелопоннеської війни" показав приклади того, чому війна обов'язково є розширенням політики і, отже, пронизана чіткими державними інтересами, а не "високими" претензіями на моральну поведінку.

За часів Середньовіччя етичну оцінку війни намагався дати мислитель і знаний теолог Августин Блаженний. Попри те, що у своїх трактатах він заперечував любов до насильства, яке може породити війна, він виправдовує можливість ведення справедливої війни. У подальшому його думки знайшли розвиток у творчості Томи Аквінського. Цей мислитель у праці "Сума теологій" презентував низку ідей, які заклали основи теорії справедливої війни. Він окреслив умови, за яких не лише можливим було виправдання війни, а й означив ті види діяльності, які були допустимими й прийнятними для християнина на війні. Думки Томи Аквінського стали взірцем для мислителів наступних історичних епох. Вони розширили й доповнили його міркування щодо справедливої війни. Зокрема, у річищі теорії справедливої війни висловили низку продуктивних міркувань Франсіско де Віторія (1486–1546), Франциско Суарес (1548–1617), Гуго Гроцій (1583–1645), Самуель Пуфендорф (1632–1704), Крістіан Вольф (1679–1754), Еммеріх де Ваттель (1714–1767) та інші.

Поняття

СПРАВЕДЛИВА ВІЙНА – морально допустима війна, яка відповідає певним критеріям. Справедлива війна допускає війну лише в певних випадках, займаючи проміжне положення між мілітаризмом та пацифізмом. Головний етичний парадокс справедливої війни – санкція на вбивство заради припинення вбивства.

Умови справедливої війни:

- "Законна декларація": війна повинна бути оголошена;

- носити оборонний (а не агресивний) характер, захищати національний суверенітет і територіальну цілісність;

- метою її повинен бути мир (а не знищення);

-переможець повинен проявляти великодушність до переможених (без ненависті);

- війна повинна бути останнім засобом.

Іноді до правил справедливої війни відносять не залучення цивільних осіб (на цьому особливо наполягає Резолюція ООН № 2444 від 19 грудня 1968), відмову від повалення уряду або розорення ворожої країни.

Позиція

Серед сучасних дослідників відсутня єдина позиція щодо визнання справедливої війни як морально допустимої й етично прийнятної.

*Дослідниця **Хізер Віддоус** уважає, що теорія справедливої війни ґрунтується на низці таких етичних принципів:*

ведеться законною владою (зазвичай інтерпретується як штати);

у справедливій справі;

ведеться з правильним наміром;

має мати велику ймовірність успіху;

бути крайнім засобом;

бути пропорційною.

Крім того, існують три принципи поведінки на війні:

дискримінація (розрізнення між ворожими комбатантами та не комбатантами);

пропорційність (шкода має бути пропорційною вигоді);

дії мають бути необхідними у воєнному плані.

Дослідник Йован Бабич уважає, що війну важко виправдати, а виправдання з посиланням на "справедливість" не є способом її успіху. Виправдання і справедливість – це дуже різні способи: у той час як перший намагається пояснити природу війни та запропонувати можливі схеми розв'язання (через адекватні визначення), другий має на меті схвалити певний тип війни як правильний і, отже, дозволений, що є важливою частиною "теорії справедливої війни", дещо маніхейською за своєю природою, має дуже глибокі недоліки. Кінцевим результатом є криміналізація війни, яка зводить війну до дій поліції і, нарешті, має на увазі дуже дивне застереження, що одна сторона має право на перемогу. Усе, що ставить під загрозу відмінність між jus ad bellum та ius in bello, й руйнує колективний характер війни (зводить його до незрозумілого індивідуального рівня, ніби група людей вступила в бій, сподіваючись знайти іншу групу людей, готових відповісти). Виправдання війни насправді зовсім інше – воно виходить із визначення війни як різновиду конфлікту, який не можна вирішити мирним шляхом, але для якого існує взаєморозуміння, що він не може

залишитися невирішеним. Метою війни є не справедливість, а мир, тобто або нова артикуляція миру, або відновлення попереднього status quo. Крім того, на відміну від дій поліції, результат війни не може бути відомий або припущений наперед, що надає війні її головну рису: відсутність контролю над майбутнім. Контроль над майбутнім, передбачуваність (отримана за допомогою законів) є рисою миру. Це може означати, що війна є наслідком невдалого миру або нездатності підтримувати мир. Пояснення цієї неспроможності (якою може бути просто некомпетентність або те, що мир як специфічна артикуляція розподілу суспільної влади більше не є життєздатним) є виправданням війни.

Справедливість завжди є важливою її частиною, але виправдання не можна зводити до неї. Логіка, що міститься тут, стосується до ius ad bellum, тоді як щодо ius in bello – різних параметрів чутливості, поширених у певний час (і виражених у звичайних і правових правилах ведення війни), з метою зробити війну більш гуманною та менш дорогою.

Дослідник Рассел Джонсон наголошує, що люди у воєнному конфлікті формують свої дії морально нейтральним або позитивним способом. Вони виправдовують аморальні засоби, обґрунтовуючи свою дію етичними цілями. Отже, люди морально виправдовують бомбардування мирних жителів, якщо ця акція оформляється як "боротьба з терором" або "стабілізація регіону". Якщо ворог уже покладається на аморальні засоби, люди швидше за все вважають це справедливим і навіть прагнуть наслідувати як приклад. Наслідування авторитету – це ще один спосіб, коли люди вибирають, не фіксуючи для себе, що саме вони вибирають, тим самим тимчасово уникаючи відчутної потреби замислитися над моральністю своїх дій. Будь то пряме виконання наказів лідерів або загалом приклад лідера, моральний тягар покладається на іншу людину, тому людина не порівнює свої дії зі своїми моральними зобов'язаннями. На жаль, ціле суспільство може покладатися на зміщення відповідальності, щоб захистити себе від морального контролю. Громадяни перекладають відповідальність на президента, президент – на працівників, працівники перекладають на виборців і так далі.

Традиція справедливої війни – набір взаємоузгоджених правил ведення бою – зазвичай розвивається між двома культурно подібними

ворогами. Тобто, коли між двома ворогуючими народами поділяється низка цінностей, часто якщо вони неявно чи явно погоджуються про обмеження своєї війни. Але якщо вороги сильно відрізняються через різні релігійні переконання, расу чи мову і як такі вони вважають один одного "менш за людей", воєнні конвенції рідко застосовуються. Частково мотивацію для формування або погодження з певними конвенціями можна розглядати як взаємну вигоду – краще, наприклад, розгортання будь-якої підступної тактики чи зброї, які можуть спровокувати нескінченну серію актів помсти, або дій, які виявилися шкідливими для політичних чи моральних інтересів обох сторін в минулому.

Незалежно від конвенцій, які історично склалися, більшість теоретиків справедливої війни хвилювало те, що відсутність правил війни або будь-яку асиметричну мораль між воюючими сторонами слід засуджувати і що правила війни мають застосовуватися до всіх однаково. Тобто теорія справедливої війни має бути універсальною, обов'язковою для всіх і здатною оцінювати дії всіх сторін над будь-якими історично сформованими конвенціями. Величезний інтерес викликало те, що в головних війнах останнього десятиліття динамічна взаємодія правил і умов ведення війни не тільки залишилася незмінною на полі бою, але їхня роль і, отже, їх пояснення були удостоєні вищого рівня уваги та дебатів. У політичних колах виправдання війни все ще вимагає навіть у найкритичнішому аналізі поверхневого визнання виправдання. На місцях генерали вихваляють свої війська за дотримання правил, солдатів навчають конвенцій справедливої війни у військових академіях (наприклад, явно через курси військової етики або неявно через досвід ветеранів). Проте, незважаючи на наголос на дотриманні воєнних конвенцій, воєнні злочини тривають – кампанії геноциду велися взаємно ненависниками народів, лідери вели тотальну війну з етнічними групами в межах або поза їхніми кордонами, а окремі солдати чи партизанські загони чинили жорстокі, вбивчі чи принизливі дії щодо свого ворога. Але, можливо, такі вчинки залишаються жорстокістю через конвенції справедливої війни, що деякі речі на війні вважаються непробачними, незалежно від справедливості справи.

Тривала жорстокість війни перед обличчям конвенцій і судів міжнародного права змушує деяких стверджувати, що застосування моралі до війни не є основою: державні інтереси або військова необхідність завжди переважають моральні проблеми. Але є люди з більш скептичним

переконанням, які не вірять, що мораль може або повинна існувати на війні: сама її природа виключає етичні проблеми. Але оскільки існує кілька етичних точок зору, є також кілька поширених причин, які протистоять необхідності або можливості моральності на війні. Як правило, консеквенціалісти та діячі-утилітаристи можуть стверджувати, що якщо прагнемо до військової перемоги, то слід використовувати всі методи, щоб забезпечити її досягнення з мінімальними витратами і часом. Проте інтринсисти (які стверджують, що є певні вчинки, які самі по собі хороші чи погані) можуть також декларувати, що ніякої моралі не може існувати у стані війни. Вони можуть стверджувати, що мораль може існувати лише в мирній ситуації, коли, наприклад, існує звернення до інститутів вирішення конфліктів. З другого боку, інтринсисти можуть стверджувати, що наявність справедливої причини (аргумент праведності) є достатньою умовою для застосування будь-яких засобів, необхідних для досягнення перемоги або покарання ворога. Інший скептичний аргумент, висунутий Майклом Уолцером, полягає в тому, що винахід ядерної зброї настільки змінює війну, що наші уявлення про мораль стають зайвими. Але проти Уолцера можна обґрунтовано стверджувати, що хоча така зброя змінює характер війни (наприклад, час, дальність і потенційні руйнування), вона не позбавляє від необхідності розглядати її використання в моральних рамках: ядерна боєголовка залишається зброєю, яку можна використовувати морально або аморально.

Внутрішня проблема обох етичних моделей полягає в тому, що вони стають або нечіткими, або обмежувальними, коли йдеться про війну. Консеквенціалізм є відкритою моделлю, дуже вразливою до нагальних воєнних або політичних потреб, щоб дотримуватися будь-якого кодексу поведінки на війні: якщо від порушення правил буде отримано більше, ніж буде втрачено, консеквенціаліст не може не заперечувати воєнну "необхідність". З другого боку, інтринсизм може бути настільки обмежувальним, що не допускає гнучкості у війні: чи передбачає він кантівську тезу про сумлінну повагу до інших, чи класичну позицію прав людини, інтринсизм створює негнучку модель, яка б обмежувала дії воїнів націлюванням на тільки допустимі цілі. Такий припис заслуговує на похвалу, але природа війни не настільки чиста, коли військові цілі можуть бути приховані серед цивільних центрів. Проти цих двох етичних позицій теорія справедливої війни

пропонує низку принципів, які мають на меті зберегти правдоподібні моральні рамки війни.

Теоретики відрізняють правила, які регулюють справедливість війни, від тих, які регулюють справедливу і несправедливу поведінку на війні, а також відповідальність воюючих сторін після війни. Ці аспекти пропонують набір моральних настанов для ведення війни, які не є ні необмеженими, ні занадто обмежувальними. Проблема етики містить викладення керівних принципів у конкретних війнах чи ситуаціях.

Володіння справедливою причиною є першою і, можливо, найважливішою умовою jus ad bellum. Більшість теоретиків вважають, що ініціювання актів агресії є несправедливим і дає групі справедливий привід для захисту. Але якщо поняття "агресія" не визначено, ця заборона є досить відкритою. Наприклад, справедлива причина, що виникла в результаті акту агресії, нібито може бути відповіддю на фізичну травму (наприклад, порушення території), образу (агресія проти національної честі), торгове ембарго (агресія проти економічної діяльності) або навіть на процвітання сусіда (порушення соціальної справедливості). На теоретика справедливої війни покладається обов'язок надати послідовний та обґрунтований звіт про те, що мається на увазі під справедливою причиною. Консенсус полягає в тому, що ініціація фізичної сили неправильна і їй можна справедливо протистояти. Отже, самозахист від фізичної агресії, ймовірно, є єдиною достатньою причиною для справедливої причини.

Війна завжди має бути останнім заходом. Цей принцип пов'язаний з наявністю справедливої причини – усі інші форми вирішення мали бути випробувані до оголошення війни. Часто визнавали, що війна розв'язує сили та владу, які незабаром виходять за межі контролю лідерів і генералів.

Володіння правильним наміром. Нація, яка веде справедливу війну, повинна робити це заради справедливості, а не з власних інтересів чи звеличення. Вважається, що справедлива війна не може вважатися справедливою, якщо причини національного інтересу є першочерговими або переважають привід боротьби з агресією. Однак "правильний намір" маскує багато філософських проблем. На думку Канта, наявність добрих намірів є єдиною умовою моральної діяльності, незалежно від наслідків, які передбачаються чи викликаються, і незалежно від будь-якої власної зацікавленості у дії, що може мати агент. Діяння з

належним наміром вимагає від нас думати про те, що є належним, і не впевнено, що не діяти у власних інтересах – це обов'язково правильно.

Принцип розумного успіху. Це ще одна необхідна умова для ведення справедливої війни, але знову ж таки сама по собі недостатня. З огляду на справедливу причину та правильний намір теорія справедливої війни стверджує, що має існувати розумна ймовірність успіху. Принцип розумного успіху є консеквенційним у тому, що необхідно розрахувати витрати та вигоди від кампанії. Однак концепція зважування переваг створює як моральні, так і практичні проблеми, як видно з подальших питань. Чи не варто йти на допомогу народу чи оголошувати війну, якщо немає жодних шансів на успіх? Чи правильно підкорятися агресії, оскільки витрати на невиконання занадто великі? Чи правильно було б розгромити слабкого ворога, оскільки це було б незначно безцінніше? Принцип розумного успіху наголошує на тому, що людське життя та економічні ресурси не мають витрачатися даремно на те, що, очевидно, було б нерівним. Для нації, якій загрожує вторгнення, можуть бути доступні інші форми помсти чи захисту, наприклад, громадянська непокора або навіть утворення союзів з іншими малими націями, щоб зрівняти шанси.

Бажана мета має бути пропорційна використаним засобам. Цей принцип перетинається з моральними вказівками щодо того, як слід вести війну. Що стосується справедливої справи, політика війни вимагає мети, і ця мета має бути пропорційна іншим принципам справедливої справи. Хоча це зазвичай тягне за собою мінімізацію руйнувань у війні, це також може посилатися на загальні міркування щодо балансу сил.

Загалом принципи є корисними вказівками для перегляду моралі вступу у війну, які не пов'язані з абсолютизмом інтринсистів або відкритістю консеквенціалістів. Однак у філософському плані вони викликають безліч проблем або своєю незалежною невизначеністю, або взаємно суперечливими результатами – правильно оголошена війна може мати неправильні наміри або непропорційні амбіції. Але війна – це складне питання, і принципи, тим не менш, є корисною відправною точкою для етичної експертизи, вони залишаються керівництвом як для державних діячів, так і для жінок, а також для тих, хто судить політичні процеси.

Правила справедливої поведінки під час війни підпадають під дію двох принципів дискримінації та пропорційності. Принцип дискри-

мінації стосується тих, хто є законною мішенню під час війни, тоді як принцип пропорційності стосується того, скільки сили є морально прийнятним. До традиційних двох можна додати третій принцип, а саме принцип відповідальності, який вимагає вивчення того, де відповідальність полягає на війні. Виправдання вступу у війну передбачає відповідальність, а також дії, замовлені та вчинені під час війни.

Після припинення війни з'являються три можливості: армія або зазнала поразки, або здобула перемогу, або вона погодилася на припинення вогню. Тоді принципи справедливості можуть застосовуватися до кожної ситуації. Принцип дискримінації слід застосовувати, щоб уникнути покарання невинних; права чи традиції переможених заслуговують на повагу; претензії на перемогу мають бути пропорційними характеру війни; компенсаційні вимоги мають бути пом'якшені принципами дискримінації та пропорційності; і, що неоднозначно, слід також враховувати необхідність реабілітації або перевиховання агресора. Часто справедливість установлюють, як і історію пишуть, переможці. Отже, переможена армія і цивільний орган, з якого походить армія, повинні бути готові піддати себе правилам і формам покарань, приниження і навіть відплати, на які вони інакше не погодилися б. Життя, цінності та ресурси, за які боролися, тепер мають бути передані завойовникам. Але якщо власна армія перемагає, частковість перемоги можна так легко відкинути на хвилі ентузіазму, що супроводжує тріумф: перемога так часто асоціюється з більшим правом, коли власна країна перемагає свого ворога, і, мабуть, з цим правом приходить виправдання. У багатьох війнах в історії перемога давала переможцям засоби експлуатації переможеної нації, права на її землі та людей у формі поневолення чи в монополістичних торгових контрактах; іноді робиться апеляція до божественної справедливості; в інших випадках вихваляють перевагу своєї нації, раси, віри чи політичного порядку над переможеними. Економічна експлуатація – не єдиний засіб підкорення переможених: нові політичні чи релігійні рамки також можуть іноді нав'язуватися як засіб "реабілітації переможених" або як засіб уникнути обставин (політичних чи економічних), які можуть призвести до подальшої війни. Природно, що філософ повинен запитати про справедливість таких заходів. Теоретики справедливої війни прагнуть нагадати як воїнам, так і політикам, що принципи справедливості після війни мають бути універсальними та морально

впорядкованими, що перемога не повинна давати дозвіл на введення надмірно жорстких чи каральних заходів або що державні чи комерційні інтереси не мають диктувати форми нового миру.

Зверніть увагу

У сучасних дослідженнях життя жертв апартеїду в Південній Африці науковці наголошують, що посттравматичний стресовий розлад і депресія значно частіше зустрічаються у тих, хто був невблаганний до кривдників, ніж у тих, хто страждав високим рівнем "прощення". Такі дослідження мають на меті надати наукової ваги думці про те, що психічному здоров'ю жертв загрожуєте, що вони не прощають тих, хто їм заподіяв біль. Від жертв війни часто очікують, що вони будуть мстивими через їхню "травмацію" чи "жорстокість" і пропагувати нові "цикли насильства". Емоційні реакції людей, які постраждали від війни, сприймаються як шкідливі для себе та небезпечні для інших; це призводить до переконання, що реакцію жертв має бути змінено. У Руанді та колишній Югославії, зокрема, таке переконання стало основою для консультаційних заходів, які використовуються часто у великих масштабах гуманітарними організаціями.

Але помста однієї людини – це соціальна справедливість іншої. Питання полягає в тому, чи є гнів, ненависть і відчута потреба помсти у людей, які зазнали тяжкої кривди, обов'язково поганими речами. Такі почуття несуть у собі моральне питання, яке вказує на соціальні та індивідуальні рани та на спільні ідеї про справедливість, відповідальність і покарання, які скріплюють соціальну тканину. Вони вимагають відповідей. Чи слід було 1945 року рекомендувати євреям, які пережили нацистський геноцид, не ненавидіти німців? Чи були Нюрнберзькі процеси над лідерами нацистської війни, які винесли їм смертну кару після Другої світової війни, результатом жорстокого поводження з жертвами нацизму та їх нездорового почуття ненависті та помсти? Або ж судові процеси показали справедливість у дії й допомогли потерпілим зрозуміти катастрофу, спричинену людиною?

Діти, які постраждали від війни, часто вважаються "жорстокими": це є наслідком пошкодження психології та моральних норм, а також зменшення людяності. Дитячий фонд ООН заявив, що "час не лікує травми" для мільйонів таких дітей, яких часто називають "втраченим поколінням". Чи виявилося це правдою для дітей, які

постраждали під час Другої світової війни в Європі? Медична література рясніє подібними розгорнутими твердженнями, які не мають обґрунтованості та є патологічними та стигматизувальними. Більше того, досліджувані не дали згоди на те, щоб їхнє психічне здоров'я було об'єктивованим і охарактеризоване як нездорове (як правило, спостерігачем здалеку), що викликає етичні питання. Завдання, яке стоїть перед жертвами війни та звірства, часто називають "зціленням" або "одужанням" через "обробку" (травматичного досвіду), "прийняття" та "примирення з минулим". Це висуває надмірно механістичний і медичний погляд на людський досвід, який припускає, що патологічні наслідки війни виявляються всередині людини і що людина видужує, наче від хвороби. Питання про те, як люди відновлюються після катастрофи війни, є глибоким, але урок історії простий. "Відновлення" не є дискретним процесом: воно відбувається в житті людей, а не в їхній психології. Це практично й невиразно, і воно ґрунтується на поновленні звичайних ритмів повсякденного життя – сімейної, соціокультурної, релігійної та економічної діяльності, яка робить світ зрозумілим.

Отже, війна може бути справедливою й морально виправданою, але водночас її цілі реалізуються неетичними засобами, наприклад, використання наземних мін, тортур, хімічних речовин тощо. Результати навіть справедливої війни не мають етичного виміру з огляду на те, що вбивство людини чи фізичне, психологічне, моральне насильство проти неї виправданими бути не можуть.

7.3. Гібридна війна як дискурсивний конструкт

У сучасному світі війни стають коротшими, а наслідки їх – суттєвішими. А ще справджується на практиці відомий афоризм про те, що у війні не буває переможців. Так, американські фахівці дійшли висновку, що у блискавичній й переможній операції у Перській затоці американські солдати одержали серйозні ураження нервової системи внаслідок застосування хімічних речовин й медичних препаратів (так званий "синдром війни у Перській затоці"). Отже, державам необхідно усвідомити гірку істину: солдат, що повернувся з війни, потребує вартісної, відповідно поставленої системи реадаптації (повторного пристосування до соціального середовища), інакше зберігається загроза соціальної напруги та конфліктів.

Схематично систематизуємо усе різноманіття воєн в історії людства через призму революцій у військовій справі. Під революцією у військовій справі слід розуміти всю суму корінних змін у засобах збройної боротьби, способах ведення бойових дій, в організації військ, їх навчанні та вихованні.

Цей підхід дозволяє представляти всю історію еволюції воєн у вигляді шести поколінь воєн.

Еволюція воєн

Порівнюваний параметр	Війна першого покоління	Війна другого покоління	Війна третього покоління	Війна четвертого покоління	Війна п'ятого покоління	Війна шостого покоління
1	2	3	4	5	6	7
Основний вид зброї	Холодна зброя	Гладкоствольна зброя	Нарізна багатозарядна зброя підвищеної скорострільності, точності та дальності стрільби	Автоматична та реактивна зброя, механізовані війська, танки, авіація, авіаносці, підводні човни	Ракетно-ядерна зброя	Високоточна зброя, зброя на нових фізичних принципах, інформаційна зброя, сили та засоби радіоелектронної боротьби
Основний вид протиборства на суші	Рукопашне протистояння	Фронтальне вогневе протиборство	Траншейні, окопні війни загальновійськових з'єднань і об'єднань	Операції фронтів	Ракетно-ядерний удар	Спільна повітряно-морська наземна операція
Основний вид протиборства в повітрі				Повітряні удари по військах, авіаційні бої	Ракетно-ядерний удар	Повітряно-космічна операція із застосуванням звичайної зброї

Масштаб війни	Тактичний	Оперативно-тактичний	Оперативно-стратегічний	Стратегічний	Стратегічний, глобальний, загроза загибелі цивілізації або окремих континентів	Оперативно-стратегічний
Головна мета	Знищити противника, заволодіти його зброєю, цінностями	Знищити противника, заволодіти його територією, цінностями	Розгром збройних сил противника, руйнування його економіки та захоплення території	Розгром збройних сил противника, руйнування його економічного потенціалу, повалення політичного режиму	Жодні не досягаються – сторона, яка застосувала ядерну зброю першою, гине другою	Підрив економіки, системи управління, життєдіяльності держави та знищення військових об'єктів

Онтологія сучасної війни визначається специфічним ставленням до реальності, істотно відмінним від традиційної парадигми війни. Раніше в історичному вимірі головною метою війн та військових операцій було досягнення цілі через фізичну активність (руйнування, географічні захоплення тощо). Фізичні військові дії та їхні результати впливали на когнітивну сферу, тобто на сферу розуміння та сприйняття реальності. Нині ж навпаки – війна як фізичне насильство підпорядкована меті вплинути на думки та сприйняття людини, на її поведінку. Сучасна війна – це війна у мізках і за мізки. Це війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і відповідно їх поведінкою.

Нинішні війни є гібридними, оскільки поєднують засоби "жорсткої" і "м'якої" сили, військової та інформаційної – поєднання, що у різні часи так чи інакше було наявне у всіх війнах. Однак у сучасних війнах відбувається зміщення центру тяжіння з фізичного силового складника, який переважає у традиційних війнах, на ментальний та інформаційний.

Поняття

ГІБРИДНА ВІЙНА – війна з поєднанням у застосуванні конвенційної зброї, партизанської війни, тероризму, кібервійни та злочинної поведінки з метою досягнення певних політичних цілей, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які досягаються звичайною війною.

Гібридну війну у загальному вигляді розуміють як воєнні дії, що здійснюють шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає у тому, що кожний із військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у військових цілях та використовується як зброя.

Зверніть увагу

Гібридна війна поєднує принципово різні типи й способи ведення війни, які скоординовано застосовуються задля досягнення основних цілей. Типовими компонентами є використання методів, що сприяють виникненню та поглибленню у державі, обраній для агресії, внутрішніх конфліктів:

у військових операціях гібридних війн задіяні невійськові засоби – енергетичні, інформаційні, військові тощо. Цілі гібридної війни, на відміну від війн традиційного типу, не визначені або приховуються;

створення внутрішніх суспільних протиріч через пропаганду з її переходом у інформаційну війну. Завдяки цифровим технологіям когнітивна територія війни поширюється на весь світ, стає глобальною. Водночас силовий складник війни, що приносить смерть та матеріальні руйнування, наразі діє у просторово обмежених, локальних вимірах. Обмежені масштаби військової активності супроводжуються необмеженим поширенням дискурсу війни;

підтримка сепаратизму та тероризму аж до актів державного тероризму, побудова псевдодержавних утворень як гібридного ідеал-проєкту державотворення;

сприяння створенню нерегулярних збройних формувань (повстанців, партизанів тощо) та їх оснащення;

класичні прийоми ведення війни із залученням у конфлікт на своєму боці третіх країн;

змінюється характер екзистенційних загроз, що їх несуть із собою сучасні війни. Відтепер вони підважують не тільки фізичне виживання народів та національних держав, а підривають засади існування демократії, заперечують національні цінності, свободу індивідуального та суспільного вибору власного шляху окремими державами, намагаючись зруйнувати їхню ідентичність.

Сучасні безпекові стратегії мають брати до уваги природу гідбридних війн, їх особливість та відмінність від класичної війни, а також специфіку методів реалізації. За допомогою інформаційних засобів і засобів впливу на кібернетичну безпеку (кібершпіонаж, діяльність хакерських груп) максимально розширюється коло країн, що стають об'єктами гібридних впливів, без участі власне мілітарного компонента. Отже, у гібридних війнах, на відміну від традиційних, зміщується співвідношення власне воєнних та інформаційно-психологічних, або когнітивних засобів. Тепер війна та фізичне насильство є немислимі без онлайн-супроводу, без використання соціальних мереж з метою маніпулювати думками та сприйняттям подій.

Поняття

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА – презентування інформації у спосіб, який формує у суспільстві чи групі людей потрібну точку зору, громадську думку, хід взаємодоповнювальних логічних думок, систему поглядів щодо окремих питань на користь організатора інформаційної пропаганди. Як наслідок відбувається усвідомлення окремих фактів чи подій у потрібному для маніпулятора світлі, формування потрібного світогляду чи життєвої позиції стосовно питань, у яких раніше були протиріччя чи непорозуміння. У випадку відсутності протиріч і наявної системи поглядів завданням інформаційної війни є породження сумнівів, насівання протиріч та домислів у чинні переконання.

Інформаційна війна можлива через природну потребу людини у новій інформації. Для мінімізації критичного ставлення до нових фактів обов'язковою умовою початку інформаційної війни є встановлення довіри до альтернативного джерела інформації, подання його як авторитетного, науково підтвердженого тощо. Антиподом у інформаційній війні є комплекс заходів інформаційної гігієни, який

розкриває механізми боротьби з інформаційною війною, пояснює механізми інформаційної війни, розробляє заходи протидії.

Інформаційна війна охоплює:

збирання тактичної інформації;

гарантування безпеки власних інформаційних ресурсів;

поширення пропаганди або дезінформації, щоб деморалізувати військо та населення ворога;

підрив якості інформації противника і попередження можливості збирання ним інформації.

Види сучасних інформаційних війн:

психологічна війна – це діяльність спеціальних органів однієї держави, що здійснюють психологічний вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави заради досягнення своїх політичних, а також суто воєнних цілей. У повсякденному розумінні психологічна війна – це стихійне, некваліфіковане використання засобів спілкування та механізмів соціально-психологічного впливу одними людьми проти інших людей з метою підкорення їх собі або створення сприятливих умов для свого існування й діяльності;

кібервійна – використання інтернету й пов'язаних з ним технологічних і інформаційних засобів однією державою з метою заподіяння шкоди військовій, технологічній, економічній, політичній та інформаційній безпеці та суверенітету іншої держави. Спрямована передусім на дестабілізацію комп'ютерних систем і доступу до інтернету державних установ, фінансових та ділових центрів і створення безладу та хаосу в житті країн, які покладаються на інтернет у повсякденному житті;

мережна війна – форма ведення конфліктів, коли її учасники застосовують мережні форми організації, доктрини, стратегії та технології, пристосовані до сучасної інформаційної доби; це новий якісний рівень розуміння цілей та завдань війни. Мережні війни виграються, як правило, не військовими засобами, а мережними організаціями. Мета мережних воєн залишається такою ж, як у класичній війні: перемогти противника, захопити його ресурси, установити прямий контроль над його територією, над його найбільш важливими галузями;

ідеологічна диверсія – форма інформаційної війни, що спрямована на ослаблення державного устрою країни й характеризується проникненням у всі духовно-ідеологічні сфери країни, використовує у

своїх цілях як гострі ідеологічні проблеми суспільного життя, так і завуальовані, на перший погляд, проблеми, пов'язані з політикою, духовним життям людини, смаками й уподобаннями. Уперше термін на позначення форми боротьби почав використовуватися у СРСР з метою показати переваги соціалістичного ладу;

семантична війна – концептуальна війна за сенси і перспективи майбутнього: конструктивні, мережні, загальнолюдські. Семантична війна створює нові дискурси, вона закріплює нові розумові настанови в суспільстві і тим самим підсилює потужність інтелектуальних позицій людей, здатних мислити, а також створює підстави для стійкої переваги обивателів, носіїв цих розумових настанов у комунікації з іншими обивателями, які не є їх носіями;

радіоелектронна боротьба – комплекс заходів, узгоджених за цілями, завданнями, місцем і часом заходів та дій військ (сил) зі здобування інформації про місце знаходження радіоелектронних засобів; може виявлятися у такі способи: телебачення і радіомовлення можуть бути захоплені/підкорені для кампанії дезінформації; мережні комунікації можуть бути заблоковані або недоступні; операції фондової біржі можуть саботуватися електронним втручанням, даючи витік інформації або поширюючи дезінформацію.

Позиція

В основу сучасної інформаційної війни покладено теорію симулякрів Жана Бодріяра, згідно з якою симулякри, щораз далі відриваючись від відтворення реального, зрештою стають повністю автономними, відірваними від реальності, яку вони спочатку репрезентували. Залежно від історичного періоду, Ж. Бодріяр виділив три категорії симулякрів, кожна з яких що більше в часі до сучасності, то більше є відірваною від зразків реального світу. Сучасний світ створив симулякри третього порядку, які утворюють симульовану гіперреальність, що є реальнішою за саму реальність. Моделювання фундаментальніше за серійне виробництво, взаємозамінність знаків принциповіша. Світ симулякрів – світ ілюзорної реальності, кризової культури. Сучасна культура перебуває у стані зациклення – у ньому варіюються давно відомі форми, відбувається повтор їх нескінченних комбінацій.

Якщо у просторовому, географічному вимірі гібридні конфлікти є локальними, то в інформаційно-смисловому вони набувають

глобального характеру. Недооцінювання глобального виміру гібридних конфліктів, так само як справжніх цілей агресора, може призводити до стратегічних помилок. Прикладом є окупація та спроба анексії Криму, що спочатку в деяких колах західних експертів розглядалися як зразок незаконної, але суто локальної операції. Однак нині у контексті посилення мілітаризації півострова стає очевидним, що окупація Криму створила ризики перетворення Чорноморського басейну на зону військового протистояння. Агресивні дії росіян проти українських військових кораблів у зоні Керченської протоки (листопад 2018 р.) підтверджують їх наміри розширити сферу свого контролю в Азовському і Чорних морях, що особливо небезпечно на тлі відновлення конфронтації РФ з Північноатлантичним альянсом. Рівень загроз стабільності у регіоні підвищується, виявляється постійний тренд до подальшого загострення не тільки у військовому, а й в інших вимірах (енергетичному, транспортно-інфраструктурному тощо).

На полі бою в сучасному збройному конфлікті поряд з регулярними військами з'являється безліч нових дійових осіб – іррегулярні формування повстанців і бойовиків, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, приватні військово-промислові компанії та легіони іноземних найманців, підрозділи спецслужб різних країн світу, а також військові контингенти міжнародних організацій.

Гібридна війна – це мішанина класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає змову з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, оскільки будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на недержавні формування.

До незаконних збройних формувань "гібридної війни" належать терористичні угруповання.

Поняття

ТЕРОРИЗМ – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у *свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення*

та органів влади або вчинення інших посягань на життя та здоров'я людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних дій. Конкретним виявом тероризму як загальної діяльності є терористичний акт.

Тероризм як злочинна діяльність охоплює:

планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;

підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів з терористичною метою;

організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих груп для вчинення терористичних актів, так само і участь у таких актах;

вербування, озброєння, підготовку та використання терористів, тобто осіб, які беруть участь у терористичній діяльності;

пропаганду і поширення ідеології тероризму;

проходження навчання тероризму;

виїзд з України та в'їзд в Україну з терористичною метою;

фінансування та інше сприяння тероризму.

Тероризм – поширене у сучасному світі явище, яке має тривалу історію. Він являє собою найжорстокіші насильницькі дії, спрямовані на формування емоційного стану страху (перш за все мирного населення) для досягнення своєї мети. Тероризму притаманні масштабність, демонстративність, різноманіття використовуваних засобів під час проведення терористичних актів і високий ступінь суспільної небезпеки.

Терористична діяльність укладається в схему, яку запропонував американський соціолог Х. Келман. Він установив, що насильство супроводжується трьома процесами: 1) санкціонування; 2) рутинізацією; 3) дегуманізацією. Ці процеси ґрунтуються на зростаючому ослабленні моральної відповідальності за вчинені дії, абсолютному нехтуванні правами та свободами інших людей, загальнолюдськими цінностями.

Обов'язковими учасниками гібридної війни є найманці. Найманець – людина, яка бере участь у збройному конфлікті, керуючись бажаннями отримати матеріальну винагороду, і не є військослужбовцем будь-якої офіційної армії. Так, солдатові властиві жертовність,

дисциплінованість, організованість, готовність завдати поразку іншим солдатам, він має легальний статус і націленість на відновлення порядку, у той час як "новому воїнові" притаманні пристрасть до наживи, слабка дисципліна або відсутність будь-якої дисципліни, індивідуалізм, готовність до насильства навіть щодо мирного населення, його статус – поза законом, і він націлений на руйнування порядку.

Поряд з терористами, найманцями, представниками спецслужб інших країн, важливими учасниками "гібридної" війни є ополченці, партизани, тобто представники місцевого населення, які беруть участь у бойових діях. Це здебільшого військові дії, які ведуть окремі особи або збройні формування, що не входять до складу регулярних збройних сил. У тактиці партизанських дій виокремлюють такі аспекти: руйнування інфраструктури ворога в будь-якій формі (саботаж) – знищення ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння і знищення водопроводів, колодязів тощо; дії на комунікаціях ворога з метою порушення постачання його регулярних військ на фронтах; протидія окупаційній адміністрації шляхом перешкоджання її роботі, знищення її влади, поліції; інформаційна війна; знищення живої сили противника; терор. Британський історик Джон Елліс перераховує більше 160 партизанських воєн. У другій половині XX століття партизанські рухи в основному діяли у країнах Азії, Африки, Латинської Америки. У багатьох країнах партизанська боротьба велася десятиліттями.

Позиція

Теоретик і практик партизанської війни Ернесто Че Гевара презентує партизана як людину, метою якої є втілення в життя прагнення народу до звільнення. Коли вичерпані мирні засоби для досягнення цієї мети, партизан починає боротьбу, стає збройним авангардом народу, який бореться. Мета цієї боротьби – знищення несправедливого ладу: особливість партизанської війни в тому й полягає, що кожен її учасник готовий померти, але померти не в ім'я захисту якогось ідеалу, а за те, щоб своєю смертю втілити цей ідеал у дійсність. У цьому основа, суть партизанської боротьби. Цим і пояснюється те чудо, що невеликий загін людей, озброєний авангард народних мас, які його підтримують, рішуче бореться за знищення старого суспільства й утвердження нового, за досягнення соціальної справедливості.

Отже, під час гібридної війни не можливо здобути перемогу в локальному конфлікті. До того моменту, поки є протиріччя, поки точиться конфлікт як такий, він може приймати збройні й незбройні форми, більш мирні чи більш воєнні, з більшим чи меншим відсотком насильства.

Висновки

Загальноприйняті уявлення про війну й мир не лише концептуально структурують те, що люди думають про світ, а й впливають на їхні дії. Йдеться про зв'язок семантики концепту, його змістового наповнення з прагматикою, яка відсилає до впливу слова, конкретної назви на соціальну дійсність. Концепт війни становить одне із ключових культурно-цивілізаційних понять, які безпосередньо впливають на формування й зміни політичної дійсності. Натомість мир пов'язаний із цінностями і входить до розряду аксіологічних концептів. Різниця між поняттями війни та миру має ще один вимір, пов'язаний з відмінностями у модальності.

Онтологія війни та миру пропонує розуміння сучасних механізмів оволодіння реальністю, що використовуються для домінування над світом людини, визначає природу сучасних безпекових загроз і накреслює засади протидії гібридній війні.

Традиція справедливої війни – набір взаємоузгоджених правил ведення бою – зазвичай розвивається між двома культурно подібними ворогами. Тобто, коли між двома ворогуючими народами поділяється низка цінностей, ми часто бачимо, що вони неявно чи явно погоджуються про обмеження своєї війни. Тривала жорстокість війни перед обличчям конвенцій і судів міжнародного права змушує деяких стверджувати, що застосування моралі до війни не є основою: державні інтереси або військова необхідність завжди переважають моральні проблеми. Але є люди з більш скептичним переконанням, які не вірять, що мораль може або повинна існувати на війні: сама її природа містить етичні проблеми.

Онтологія сучасної війни визначається специфічним ставленням до реальності, істотно відмінним від традиційної парадигми війни. Раніше в історичному вимірі головною метою війн і військових операцій було досягнення мети через фізичну активність (руйнування, географічні захоплення тощо). Фізичні військові дії та їхні результати

впливали на когнітивну сферу, тобто на сферу розуміння та сприйняття реальності. Нині ж навпаки – війна як фізичне насильство підпорядкована меті вплинути на думки та сприйняття людини, на її поведінку. Сучасна війна – це війна у мізках та за мізки. Це війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і відповідно їх поведінкою.

Нинішні війни є гібридними, оскільки поєднують засоби "жорсткої" і "м'якої" сили, військової та інформаційної – поєднання, що у різні часи так чи інакше було наявне у всіх війнах. Однак у сучасних війнах відбувається зміщення центру тяжіння з фізичного силового складника, який переважає у традиційних війнах, на ментальний та інформаційний.

Питання для самоконтролю

1. Визначте різницю між війною та збройним конфліктом. Чому поняття збройного конфлікту є ширшим? Які обов'язкові складові збройного конфлікту? Відповідь обґрунтуйте.

2. Наведіть аргументи античних філософів, які підтверджують тезу: "Війна – це лихо".

3. Наведіть факти з теоретичних розмислів Карла фона Клаузевіца, які підтверджують тезу: "Війна – це гра".

4. Доберіть аргументи на користь аргументації "Мир як спосіб вирішення конфліктів".

5. З'ясуйте основні ідеї теорії "вічного миру" І. Канта. Чому ця теорія не має можливості реалізуватися на практиці? Відповідь обґрунтуйте.

6. За твердженням Г. Гегеля, причиною війн є суперечності. Доберіть історичні факти, які б підтверджували чи спростовували цю думку.

7. Що таке пацифізм? Доберіть приклади, які свідчили б про розвиток пацифістського руху у XX столітті. Які основні ідеї висловлюють пацифісти?

8. Поняття гібридної війни. Визначте її ознаки.

9. Поняття інформаційної війни. Дайте характеристику сучасних форм інформаційних війн.

10. Визначте основні ідеї теорії симулякрів Ж. Бодріяра. Які ідеї цієї теорії сприяли формуванню ідеологічних засад інформаційної війни? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Сунь Цзи “Мистецтво війни”

Використовувати сприятливі умови для здобуття найбільшої сили й впливу, виходячи з ситуації, – це я називаю стратегічною перевагою.

Той, хто здобуде сто перемог у ста поєдинках, – не герой; геройство – підкорити антагоністське військо взагалі без боротьби. … неперевершена військова стратегія – зруйнувати плани й стратегії супротивника, дещо слабша – атакувати ворожі союзи та сув’язі; ще гірша – нападати на армію ворога; і найгірша – кидатись на укріплені мурами міста.

1. П’ять чинників, аби передбачати, хто здобуде перемогу:

генерал, який знає, коли битися, а коли ні;

генерал, що знає більше різних способів використання війська;

армія, в якій старшини та підлеглі об’єднані однією метою;

армія, що виставляє цілком підготовлених вояків проти непідготовлених;

військо, генерал якого кваліфікований, а імператор – не втручається.

2. Той, хто знає ворога й себе, ніколи не програє війни; хто не знає ворога, але знає себе, інколи виграє, а інколи програє; той, хто не знає ні себе, ні ворога, програє кожну баталію.

3. У становищі, коли не можеш виграти, – захищайся, якщо хочеш виграти – мусиш нападати.

4. Не маєш потенційної переваги – не дій...

5. Постійно розвивайся – ніхто не дивиться на минулі досягнення і трофеї. Важливо тут і зараз. Тому потрібно постійно рости, професійно й особистісно. Вчитись, навчатись і використовувати здобуте на практиці, інакше неодмінно настане застій.

6. Пізнай себе й свого ворога – пізнавати ворогів для мене означає, вивчати конкурентів, дивитись за ними і робити висновки. Водночас необхідно концентруватись на особистих результатах і дослідженнях своїх переваг.

7. Нарощуй вплив – ніколи не знаєш, у якій ситуації може знадобитися вплив, тому найкраще – це нарощувати його постійно.

Друкується за виданням: Сунь Цзи. Мистецтво війни. Львів : Вид-во “Старого Лева”, 2020. 188 с.

Запитання

1. У чому китайський мислитель вбачає стратегічну перевагу у веденні війни? Чи погоджуєтеся ви з його думкою? Відповідь обґрунтуйте.

2. Проаналізуйте п'ять чинників, які свідчать про можливість війська отримати перемогу. Які, на вашу думку, чинники є не важливими в умовах сучасного ведення війни, а які б ви ще додали до цього переліку?

3. Що означає для мислителя пізнавати свого ворога? Які поради ви б додали до порад мислителя?

Карл фон Клаузевіц "Природа війни"

Війна є не що інше, як розширене єдиноборство. Якщо ми захочемо охопити думкою як єдине ціле всю незліченну множину окремих єдиноборств, із яких складається війна, то найкраще уявити собі сутичку двох борців. Кожен із них прагне за допомогою фізичного насильства примусити іншого виконати власну волю; його найближча мета – перемогти противника й, таким чином, зробити його нездатним до будь-якого подальшого опору.

Отже, війна – це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати свою волю. Насильство використовує винаходи мистецтв та відкриття наук, щоб протистояти тому ж таки насильству. Непомітні, майже не варті того, щоб про них говорили, обмеження, що воно їх само на себе накладає як звичаї міжнародного права, супроводжують насильство, насправді не позбавляючи його ефекту.

Так, фізичне насильство (бо морального насильства в поняттях про державу й закон не існує) є засобом, мета ж його – нав'язування противникові нашої волі. Надійний спосіб досягнення цієї мети – обеззброїти ворога, позбавити його можливості чинити опір.

Війна – річ небезпечна, тож благодушність у ній неприпустима. Застосування фізичного насильства у всьому його обсязі жодним чином не виключає розумової підтримки; тому той, хто це насильство використовує, усім нехтуючи, і не зважає на пролиту кров, дістає неабияку перевагу над противником, який до цього не вдається. Так й треба сприймати війну; було б неправильно й навіть нерозважливо через відразу до її суворої стихії не зважати на природні властивості цього явища. Те, що війни цивілізованих народів

не такі жорстокі й руйнівні, як війни диких народів, обумовлено розвитком суспільства воюючих держав та їхніми відносинами. Війна виникає на тлі суспільного стану держав та відносин між ними, вони її спричиняють, обмежують й стримують. Але все це не визначає справжньої суті війни, її диктують зовнішні події. Запровадження принципу обмеження й поміркованості у філософію самої війни є цілковитим абсурдом.

Боротьбу між людьми в цілому породжують два зовсім різних елементи: вороже почуття й ворожий намір. Суттєвою ознакою нашого визначення ми обрали другий із елементів як більш загальний. Не можна уявити навіть найбільш первісного, наближеного до інстинкту почуття ненависті без якогось ворожого наміру; проте часто трапляються наміри ворога, які не супроводжуються почуттям ворожості або, у всякому разі, воно не зазначиме чимось особливим. Диким народам притаманні наміри, які виникають із емоції, а в народів цивілізованих наміри здебільшого обумовлюються розумом.

Друкується за виданням: Карл фон Клаузевіц. Природа війни. Київ, 2018. 416 с.

Запитання

1. Що таке війна у трактуванні німецького генерала й теоретика військової справи? Доберіть факти, які б підтверджували позицію автора про те, що війна – це розширене протиборство.

2. Поясніть, чому запровадження принципу обмеження та поміркованості є абсурдним у веденні війни.

3. Чи згідні ви з думкою автора про те, що боротьбу між людьми породжують два різних елементи: вороже почуття та ворожі наміри? Обґрунтуйте свою позицію.

Сугасава Тацубумі “Вчення про війну та мир у філософії права Канта”

… приведені Кантом три права миру є такими:

право залишатися у стані миру, якщо навіть по сусідству панує війна, або право нейтралітету;

право гарантування продовження укладеного миру, або право гарантії;

право взаємних зв'язків (федеративне об'єднання) багатьох держав з метою сумісного захисту від можливих зовнішніх і внутрішніх нападів; воно не є союзом нападу та експансії.

… Звідси потрійний розподіл права миру та потрійний розподіл права публічної справедливості мають відповідати один одному таким чином:

право нейтралітету ґрунтується на справедливості, котра захищає, на "lex iusti";

право гарантії покоїться на справедливості, котра отримується взаємно, на "lex iusti";

право сумісно захищатися від можливих зовнішніх і внутрішніх нападів базується на розподільчій справедливості, на "lex iusti".

… Отже, кожне право миру можна пояснити справедливістю, котра захищає, справедливістю, котра отримується взаємно, та розподільчою справедливістю. За позицією Канта, необхідно утворювати об'єднання (союз) народів з метою захисту себе від нападів зовнішніх ворогів. Тут виявляється не лише ідеальний, але й реальний характер об'єднання.

Друкується за виданням: Сугасава Тацубумі. Вчення про війну та мир у філософії права Канта. *Філософія спілкування: філософія, психологія, соціальна комунікація*. 2019. № 8. С. 161–165.

Запитання

1. Проаналізуйте право на мир за І. Кантом. Поміркуйте, як співвідноситься, за Кантом, потрійний розподіл права миру й потрійний розподіл права публічної справедливості.

2. Наведіть приклади з всесвітньої історії, які б аргументували позицію німецького філософа про те, що реалізацією права миру на практиці є об'єднання народів у союзи проти агресії.

Требін М. П. "Гібридна війна як нова українська реальність"

... Співробітник центру стратегічних досліджень при Університеті національної оборони (США) Ф. Гофман характеризує гібридну війну як "повний арсенал різних видів бойових дій, включаючи конвенцій-

ні можливості, іррегулярні тактику та формування; терористичні акти (у тому числі безглузде насильство й примус) і кримінальний безлад. Гібридні війни можуть вестися як державою, так і різними недержавними акторами. За Гофманом, гібридна війна поєднує п'ять елементів: 1. Модальність проти структури: чи має визначення фокусуватися на методах ведення бою противника або на його структурі (комбінації держав, недержавних акторів, іноземних бойовиків)? 2. Одночасність: чи використовують сили одночасно чотири різних режими конфлікту або демонструють здатність використовувати всі чотири в ході кампанії? 3. Злиття: чи повинні сили об'єднувати різні підрозділи (регулярні та нерегулярні) на арені бойових дій або зменшувати різні режими конфлікту? Наскільки має вводитися координація і на якому рівні війни? 4. Комплексність: чи потрібно актору змішувати всі чотири режими, чи трьох із них достатньо, щоб зробити війну гібридною? 5. Злочинність: чи є злочином навмисний вибір режиму конфлікту, чи це просто джерело доходу або підтримка бандформувань?

На наш погляд, у контексті того, що ми вже зазначили про гібридну війну, важливим є те, що, по-перше, вона поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії та відповідних учасників цієї війни (поряд зі збройними силами дійовими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-друге, початок гібридної війни пов'язаний із використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по-третє, протягом усієї гібридної війни дуже важливе значення надається боротьбі за розум та душі людей, тобто інформаційної боротьби, де основними дійовими суб'єктами виступають також не військові, а цивільні: ЗМІ, телебачення, інтернет, інші засоби масової комунікації.

Друкується за виданням: Требін М. П. Гібридна війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3. С.113–127.

Запитання

1. Визначте поняття та характерні риси гібридної війни.
2. Визначте особливості гідридної війни.

Список рекомендованої літератури

1. Білецький А. Було колись над Іліоном... Гомер. Іліада. Харків : Фоліо, 2006. С. 3–25.

2. Горбулін В. П., Додонов В. А. Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.

3. Ожеван М. А., Шевченко О. В. Війна інформаційна. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол. Л. В. Губерський (голова). Київ : Знання України, 2004. Т. 1. С. 346.

4. Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.

5. Building a British military fit for future challenges rather than past conflicts. Speech by General Sir Nicholas Houghton, Chief of the Defence Staff. (2015, 16 September).

6. Lakoff G., Johnson M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago - London : University of Chicago Press. P. 3.

ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

8.1. Глобалізація як визначальний феномен сучасності.
8.2. Інформаційне забруднення сучасного соціального середовища.

8.1. Глобалізація як визначальний феномен сучасності

На початку нашого тисячоліття світ зіткнувся з низкою викликів, які мають принципово інший характер. Серед цих викликів серйозну роль відіграє глобалізація.

Поняття

ГЛОБАЛІЗА́ЦІЯ (від англ. Globalization) – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У ширшому розумінні – перетворення певного явища на планетарне, таке, що стосується всієї Землі. Основними наслідками глобалізації є міжнародний поділ праці, міграція у масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об'єктивний процес, зумовлений розвитком транспорту та засобів зв'язку, він має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. У результаті глобалізації світ стає більш зв'язаним і залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається збільшення як кількості спільних для груп держав проблем, так і кількості та типів інтегрованих суб'єктів.

Поняття глобалізації має три основні аспекти: зменшення перешкод для економічної, політичної, культурної взаємодії країн і народів; розвиток тенденції до утворення більш гомогенного економічного, політичного і культурного простору; утворення структур глобальної керованості. Дослідники розрізняють глобалізацію як об'єктивний

процес і глобалізацію як певну політику. З глобалізацією пов'язують також проблеми довкілля, наприклад, глобальне потепління, забруднення вод за межами кордонів, забруднення повітря та надмірний вилов риби в океанах. Процеси глобалізації впливають на бізнес та зайнятість, економіку, соціокультурні ресурси та на природне довкілля. Глобалізація охоплює практично всі сфери суспільної діяльності, зокрема політику, ідеологію, культуру, спосіб життя, самі умови існування людства. Глобалізація виражається у таких процесах:

зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети, небувале поширення всією планетою ідей та інформації, технологій, культури, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки;

зростання інтенсивності взаємозв'язків у сфері торгівлі, фінансів, міграції населення через розвиток всеосяжних систем транспорту та комунікацій;

виникнення спільних для світового співтовариства проблем, процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, ліквідація граней між місцевими й всепланетарними подіями.

Отже, під глобалізацією розуміють низку явищ і процесів, як-от: інтернаціоналізація господарського життя; взаємодія цивілізацій; взаємозалежність національних економік; взаємопроникнення ринків; формування єдиного ринкового простору; вільне переміщення товарів, послуг, технологій, капіталів і людей; поява транснаціональних систем і форм господарювання; уніфікація світової економіки; гомогенізація світу; відданість універсальним цінностям, принципам і нормам поведінки; зближення способу життя людей; зростаюча стандартизація споживання; універсалізація культури тощо.

Демографічно-екологічні кризи. Якщо у XIX столітті населення Землі збільшувалося у 1,3 раза кожні півстоліття, то у першій половині XX століття воно зросло у 1,5 раза, а у другій – у 2,4 раза. Організація Об'єднаних Націй прогнозує зростання чисельності населення у 1,6 раза. Відповідно стрімко зростають потреби населення й витрати природних ресурсів аби задовольнити потреби зростаючої кількості населення.

Глобалізація техносфери. Індустріальна цивілізація характеризувалася бурхливим зростанням і глобальним поширенням технічних систем і технологічних процесів, які створили всі сфери життя суспільства. Утворився світовий технологічний та інформаційний

простір, пронизаний мережею транспортних і телекомунікаційних зв'язків. Зауважимо, що цей простір не є однорідним. Існує технологічний розрив між країнами, який зумовлений нерівномірним економічним розвитком. Так у низці провідних країн світу сформувався постіндустріальний технологічний спосіб виробництва, а у країнах із низьким рівнем економічного розвитку ще панують доіндустріальні технологічні умови у сільському господарстві, ремеслі чи будівництві.

Соціокультурна. У цій сфері глобалізація має найбільш суперечливий характер. З одного боку, глобальний характер соціокультурних процесів не знає національних кордонів та обмежень, а з другого – спостерігаються протилежні тенденції стрімкої диференціації та відродження локальних культур, політика підтримки розмаїття національних культур, тенденції до визнання самобутності особистості. Культурна глобалізація збільшила контакти між культурами, але може супроводжуватися зменшенням унікальності колись ізольованих спільнот. Наприклад, суші можна купити не тільки в Японії, а й у Німеччині, але паризький Діснейленд приваблює людей із міста, зменшуючи попит на автентичні паризькі тістечка. Глобалізація розширила можливості розважитися, поширивши попкультуру, особливо через інтернет та супутникове телебачення. Серед культурних елементів одними з перших глобалізувалися релігії, їх поширювали силою, через міграцію, євангелізм, імперіалізм і торгівлю. Християнство, іслам, буддизм, а останнім часом такі секти, як мормонізм, укорінилися й стали чинити вплив на культуру в краях, далеких від місць свого зародження.

Зверніть увагу

Якщо у Китаї та Індії процеси глобалізації спричинили до зниження рівня бідності, то у низці африканських країн глобалізація не мала позитивного успіху. Низка експертів пояснюють відставання цих країн неефективністю політики, нерозвиненістю інфраструктури, слабкістю інститутів та корумпованістю органів влади. Інші експерти вважають, що деякі країни не можуть влитися в процес глобального зростання через несприятливе географічне розташування та кліматичні умови. Так, країни, що не мають виходу до моря, можуть відчувати труднощі з конкуренцією на глобальних ринках товарів промислового виробництва та послуг.

Глобалізаційні процеси найчастіше вітаються в розвинених країнах і викликають серйозні побоювання в світі, що розвивається. Це пов'язано з тим, що переваги глобалізації розподіляються нерівномірно. Одні вважають, що це корисний процес, який має ключове значення для розвитку світової економіки в майбутньому, і що він неминучий і незворотний. Інші ж ставляться до нього вороже, навіть з острахом, вважаючи, що глобалізація веде до збільшення нерівності між країнами й у їхніх межах, породжує загрозу зростання безробіття і зниження рівня життя і є гальмом на шляху соціального прогресу.

Негативні риси глобалізації:

світова економіка стає більш нестабільною й уразливою. Негативні тенденції в тій чи іншій країні або регіоні миттєво позначаються на економічному здоров'ї інших;

суттєве зростання масштабів міграції населення;

розвиток масової культури, що загрожує культурному різноманіттю;

посилення соціально-економічної диференціації держав через їх нерівноправний статус на світовій арені;

втрата національної та мовної ідентичності;

бурхливий розвиток транснаціональної злочинності, зокрема в інформаційній сфері, так званому "кіберпросторі";

посилення національно-етнічних конфліктів, війн за володіння тими чи іншими ресурсами; криза універсальних міжнародних організацій;

розвиток системи "подвійних міжнародних стандартів", "гуманітарної інтервенції".

Останні кілька років у країнах Європи та США висловлювалися протести щодо наслідків глобалізації. Глобалізація веде до розмивання національного суверенітету регулювальної функції держави, яка вже не може захистити національну економіку від небажаних економічних впливів з боку міжнародних корпорацій, які формують правила "гри" на глобальному рівні. У той же час глобалізація з її такими викликами, як зростання взаємозалежності держав, загострення нетрадиційних загроз міжнародної та регіональної безпеки, наростаючий вал регіональних конфліктів і багато чого іншого, стає серйозним випробуванням для наявних механізмів багатосторонньої співпраці і для тих, хто є учасниками цих механізмів. Глобалізм породив низку проблем, які набули світового масштабу. Йдеться про

низку нових феноменів, які можуть бути небезпечними чи навіть руйнівними для сучасної епохи: руйнівний характер для природи, прагнення уніфікувати локальні культури, традиційні культури відходять на другий план тощо.

Поняття

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у XX ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

Глобальними їх назвали саме тому, що *вони охоплюють та зачіпають певною мірою усе людство*, усю земну кулю (“глобус” з латини – куля) через це і розв’язувати їх може лише все людство чи принаймні більшість його. Глобальні проблеми не можна розв’язати в межах окремих країн або окремих регіонів Землі. Які ж проблеми складають у коло глобальних?

По-перше, – це екологічні проблеми, тобто проблеми, пов’язані з порушенням унаслідок людської діяльності рівноваги в геологічних, біохімічних процесах Землі та біосфери загалом. Комплекс екологічних проблем – це:

забруднення довкілля; воно настільки інтенсивне, що на Землі сьогодні майже немає екологічно чистих рік; до того ж забруднені не лише ґрунти, водоймища, атмосфера, а й космічний простір навколо планети;

знищення лісів, зеленого шару Землі, через що відбулися зміни у водообмінних процесах планети, у температурному режимі на її поверхні; сучасна наука занепокоєна появою “парникового ефекту” в земній атмосфері, коли внаслідок виробничої діяльності відбувається підвищення загальної температури: це загрожує таненням полярних льодів і відчутним підвищенням рівня води у Світовому океані;

зменшення площі ґрунтів, придатних для рільництва через будівництво міст, шляхів, підприємств, ерозії ґрунтів та ін.

Увесь комплекс екологічних проблем створює реальні загрози людському життю. За попередніми прогнозами деяких футурологів (прогнозування майбутнього), до середини XXI ст. людство може знищити себе внаслідок загальної екологічної катастрофи.

По-друге, – це проблеми енергетики. Відомо, що ефективність сучасного виробництва перебуває у прямо пропорційній залежності від рівня енергоозброєності праці. Але саме виробництво енергії є чи не найбільш екологічно небезпечним: теплові станції викидають у повітря тисячі тонн отруйних газів і твердих пилових відходів. Ядерні станції небезпечні через радіацію, а також необхідність захоронення відходів ядерного палива. Енергетика також є найпотужнішим чинником створення "парникового ефекту". Намагання використовувати природні джерела енергії (сонячне випромінювання, вітер, припливи) поки що не ефективні.

По-третє, – це проблеми, пов'язані з хімічним виробництвом, із створенням різного роду штучних матеріалів. Без останніх неможливі ні сучасне виробництво, ні сучасні медицина й обчислювальна техніка. Але штучні матеріали не піддаються природній утилізації, а тому створюють небезпеку для довкілля та здоров'я людини.

По-четверте, – це проблеми війни та миру, зумовлені нагромадженням зброї масового знищення. Загроза світової ядерної війни не зникла. Ніхто не гарантує людству захист від ядерного шантажу, політичного авантюризму як із боку певних політичних режимів, так і певних злочинних груп і навіть одинаків. Крім того, такої зброї нагромаджено так багато, що серйозну загрозу становить її зберігання; знищення її – складна і вартісна процедура.

По-п'яте, – це проблеми, пов'язані з перенаселенням певних регіонів Землі (демографічна проблема). Загалом населення планети збільшується відчутними темпами. Тому виникають проблеми забезпечення людства продовольством, житлом, одягом, медичним обслуговуванням, проблеми, пов'язані з легальною та нелегальною еміграцією.

Крім того, до глобальних проблем сучасної цивілізації належать такі, що пов'язані з масовим розповсюдженням деяких хвороб (СНІД, онкологічні, серцево-судинні захворювання, діабет та ін.); проблеми збереження культурної спадщини людства, взаємин між розвиненими країнами та тими, що розвиваються, боротьба з міжнародним тероризмом, наркомафією тощо.

Шляхи й умови розв'язання глобальних проблем можуть бути такими:

масове роз'яснення значення та масштабів глобальних проблем;

обов'язкове введення в освіту знань, пов'язаних із глобальними проблемами сучасності;

міжнародна співпраця у справі розв'язання глобальних проблем на різних рівнях;

міжнародне запровадження в економічні показники виробництва таких норм, що забезпечують фінансування, спрямовані на розв'язання глобальних проблем. Загалом глобальні проблеми сучасності вимагають від людства нового рівня міжнародної інтеграції.

Велику роль у розв'язанні глобальних проблем відіграють громадська думка та такі громадські організації, як "Зелений світ", "Грінпіс" тощо.

На початку XXI ст. світ зіткнувся з низкою проблем і викликів, до розуміння яких й відповідно розв'язання виявився не готовим. Серед цих проблем проблема воєнної безпеки. Зауважимо, що без успішного розв'язання цієї проблеми неможливе безпечне майбутнє. На прикладі Іраку, Афганістану, агресивних дій Росії ми бачимо низку небачених раніше загроз.

Відбувається зміна пріоритетів й у воєнній сфері. Це визначено, насамперед, тим, що в умовах глобалізму цінністю стає не територія як геополітичний простір, наявні тут ресурси, структура та комунікації, а залежність від багатьох країн. Тому питання захисту різних країн також інтернаціоналізуються. Виникають нові завдання й порядок захисту національного суверенітету, що може відбуватися не лише військовими засобами. Перевагу отримують держави, які володіють комплексною здатністю, заснованою на розвиненій економіці, впливовій політиці та дипломатії, ефективній інформаційній складовій. Відповідно воєнна політика змушена обслуговувати інтереси глобалізації. Підвищується актуальність миротворчих операцій. Політичні й стратегічні цілі у воєнному конфлікті обмежуються не заволодінням та окупацією території, а позбавленням противника волі до опору. З огляду на зростаючу економічну залежність країн, які воюють, військові змушують обирати способи й форми боротьби, які зменшують руйнування економічної інфраструктури тощо. Відповідно великомасштабні війни з інтенсивними бойовими діями й великими втратами трансформуються у "контрольовані" локальні збройні конфлікти й миротворчі місії. Зазначені чинники висувають вимоги до якісних характеристик підготовки військових формувань. Щоб задовольнити вимоги швидкого та "точкового" силового впливу у різних регіонах, військові замовляють у наукових структурах засоби збройної боротьби, які мають властивості локального ураження, високу точність й дальність

застосування у масштабах часу, близького до реального. Звідси випливають нові вимоги до професійної підготовки військовослужбовців.

Отже, глобалізація охоплює практично всі сфери суспільної діяльності, зокрема політику, ідеологію, культуру, спосіб життя, самі умови існування людства.

8.2. Інформаційне забруднення сучасного соціального середовища

Світ вступає в епоху грандіозних соціальних змін, технологічних і культурних перетворень. Потенціал техніки, незмінно нарощуваний, здійснює вирішальний вплив на всі сфери життя людського суспільства. Зростає продуктивність праці, у сотні разів змінюється її зміст. Людський інтелект, його міць багаторазово збільшуються завдяки комп'ютерній революції, що розгортається. Соціальна структура суспільства виявляється під надмірним впливом технологічних нововведень. Суть трансформацій, що відбуваються, полягає в тому, що народжується новий цивілізаційний устрій, в якому сфера праці, наука та освіта, державне управління, культура будуть мати принципово інший характер. На відміну від індустріального суспільства, яке в основі має машинну технологію, специфіка постіндустріального суспільства криється у використанні інформаційно інтелектуальної технології.

Основою суспільства є інформаційний ресурс. Інформація розглядається як продукт та засіб існування такого суспільства. Будучи нематеріальною субстанцією, вона, з одного боку, є основою міжособистісних взаємин, а, з другого – постає підґрунтям високих, наукомістких технологій тощо. Одиниця інформації розглядається як певна практична цінність, навколо якої об'єднується вся багатовимірність, багатовекторність соціальної дійсності. Вона розуміється не лишень як властивість сучасного цивілізаційного розвитку, а як спосіб її буття.

Точка зору

Іспанський дослідник Мануель Кастельс радить використовувати термін "інформаціональне суспільство". Дослідник стверджує, що поняття "інформаційне суспільство" використовується для позначення ролі інформації у суспільстві, яка мала неабияку важливість та значення в усі часи існування людства. Натомість, поняття "інформаціональне суспільство" вказує на атрибут специфічної форми

соціальної організації, у якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають у певній історичний період, генерування, опрацювання і передача інформації стали фундаментальними джерелами виробництва і влади. Особливістю, визначальним чинником інформаціонального суспільства є не кількість інформації, а здатність продукувати та поширювати її, створюючи відповідно засоби та способи перетворення соціального ландшафту людського буття. Продукування інформаційного ресурсу набуває більшої значимості та затребуваності, аніж його зберігання та трансляція.

Одиниця інформації є стрижнем, навколо якого об'єднується вся багатовимірність і багатовекторність соціальної дійсності. Дана дійсність уподібнюється до організації з продукування, транспортування, обробки інформаційного ресурсу за допомогою комунікативно-інформаційних технологій. Здатність використання інформації є важливішим, аніж володіння нею. Ця обставина актуалізується з огляду на те, що інформація має властивість зростати величезними темпами. На думку дослідників, людство сьогодні досягло такого рівня пізнання, коли кількість інформації сягає тривожних пропорцій. Загальна сума людських знань до 1800 року подвоювалася кожні 50 років, до 1950 року – кожні 10 років, а до 1970 року – кожні 5 років. Особливо зростає обсяг наукових знань. Він подвоюється вже за 2–3 роки. Збільшення обсягу інформації дослідники метафорично кваліфікують як "інформаційний бум" та пов'язують з ним виникнення такого явища, як "інформаційна криза", тобто обмеженість можливостей людини засвоювати щоденний, постійно змінюваний потік інформації. Людина дедалі менше розглядається як зберігач та транслятор інформації, а більше як її споживач.

Поняття

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБРУДНЕННЯ – засмічення інформаційних ресурсів непотрібними, невідповідними та низькоякісними даними, процес виробництва нової інформації, що ускладнює або погіршує здійснення виробничої чи іншої діяльності людини і негативно впливає на її фізичний та емоційний стан.

Інформаційне забруднення поширюється у багатьох виявах:

забрудненні електронної інформації (спам, миттєві повідомлення, небажаний контент вебсайтів);

інформаційному забрудненні друкованих видань (непотрібна реклама на мапах, зайві відомості у довідниках);

інформаційному забрудненні у мобільних телефонах (небажані повідомлення, рингтони, небажані телефонні дзвінки тощо);

інформаційному забрудненні транспорту та навколишнього середовища (перевантаження громадського транспорту повідомленнями рекламного, розважального, інформаційного характеру, велика кількість білбордів, лайтбоксів, інших видів зовнішньої реклами) тощо.

Нескінченний потік інформації, розвиток інформаційно-комунікативних технологій зумовили виникнення принципово нових технічних засобів, які виявляють здатність накопичувати, зберігати, транслювати інформацію та її змінювати. Різноманітні та багатогранні за своїм стилем та призначенням технічні новації об'єднує єдина стратегія. Вони створені для маніпуляції інформацією – образами, формами, звуками, причому роблять це надзвичайно швидко. Вони є простими та зручними в користуванні, а тому зустрічаються повсюди, змінюючи життя людини та саму людину, яка має оволодіти співмірними "духу епохи" культурними формами. Сучасна людина приречена на безкінечні пошуки необхідних відомостей у безмежному морі інформації. Вона зустрічається з неабиякими труднощами, "оскільки в інформаційних мережах себе добре почувають "ідоли ринку" та "ідоли театру". Загальна прийнятність думок не обмежується ні відповідальністю, ні можливістю верифікації. Простір інтернету уподібнюється до ринкової площі, на якій ведуться полишені сенсу суперечки, відбуваються зустрічі, що не пов'язані ніякими зобов'язаннями тощо". Відтак уміння орієнтуватися в інформаційному потоці, відшуковувати необхідну інформацію, її ефективно використовувати та створювати новий інформаційний ресурс постають одним із пріоритетних завдань у навчальній діяльності. Йдеться не лише про навчання уміння працювати з інформацією, але й про формування навичок роботи з недостовірними інформаційними джерелами, пошуку раціонального зерна у їх величезних масивах. Виникає необхідність переорієнтації освітніх установ, які транслюють знання конвеєрним способом на середовище з пошуку та організації знань. Їх завдання та місія полягає не стільки в озброєнні інформаційним ресурсом, скільки в навчанні уміння будувати власні освітні траєкторії розвитку.

В епоху сучасних технологій людина уявляється у ролі збирача та споживача інформації.

Погляд

Сьогодні збирання інформації повертає інклюзивне розуміння "культури", що точно відповідає стану примітивного збирача їжі, що жив у повній рівновазі зі своїм середовищем. Тепер, у цьому новому кочовому і безробітному світі, поживним джерелом для нас є знання і розуміння творчих процесів життя і суспільства, наголошує М. Маклуен. Дослідник, вдаючись до образних метафор, окреслює буття сучасної людини як буття кочівника (номада), який покинув замкнутий світ племені заради "відкритого суспільства" та виміняв за допомогою технологій письма вухо на око.

Способом життя людини в суспільстві є не стабільність, а мобільність, постійне перебування в межах різних культурних комунікативних полів. Бути успішним в умовах сучасності видається можливим лишень завдяки мобільності. Натомість замкнутість, локальність, інертність прирікають людину на роль вічного аутсайдера у процесах глобальних цивілізаційних трансформацій. Вони свідчать про соціальну деградацію і врешті-решт загибель її як особистості.

Погляд

Рівень здатності людини до мобільності, готовності до сприйняття чи несприйняття реалій швидкозмінного світу, на думку Л. Горбунової, перерозподіляє людей на певних ієрархічних суспільних щаблях. За твердженням дослідниці, вони розподіляються на тих, хто може собі дозволити жити у часі і простір для них не має суттєвого значення, та на тих, хто живе лише у просторі і щосили бореться за те, щоб зробити його значимим. Боротьба за простір – це погляд у минуле, те, що втратило свою значимість та пріоритети, оскільки у швидкозмінних реаліях простір все більше розпадається на фрагменти, стає уламковим і хаотичним. З огляду на цю обставину Л. Горбунова актуалізує потребу дослідження протилежностей "близько – далеко". Метафору "близько" вона використовує для позначення зрозумілого та прийнятного, того, що не потребує у пізнанні та осмисленні певних зусиль. Близько" – це простір, усередині якого людина почуває себе "як удома", простір, де вона рідко відчуває непевність. Натомість, на думку дослідниці, поняття "далеко" рефлексується людиною з чимось невизначеним і невідомим, тим, що перебуває за межею її знань та відчуттів. Це те, що ліквідує

звичний "ґрунт" її буття, те, що сіє в її душі хвилювання та тривогу, розвиває невпевненість та нездатність передбачити та зрозуміти, а відтак реагувати на те, що відбувається. Простір "далекого" символізує втрату спокійного, упорядкованого життя у полісі на користь незвіданого, сповненого небезпек буття кочівника-номада. Щоб йому вижити у сповненому ризиків і небезпек просторі, що постійно оновлюється та набуває статусу "далекого", необхідно оволодіти високою чутливістю до найменших змін у середовищі, виявляючи водночас здатність швидко адаптуватися до них та уміння проаналізувати наявні ризики, передбачивши небезпеки у майбутньому. Відповідно він має бути не лише тактиком, а й стратегом власного життя. "Виклики" сучасності передбачають необхідність вироблення в освіті нових підходів в осмисленні природи світу і його об'єктів. Суттєвою відповіддю на виклики епохи може бути реформа мислення, покликана сформувати новий образ мислення, адекватний світу, що безперервно змінюється. Це мислення іншого порядку, що полягає передусім у подоланні наявних меж, у "поєднанні непоєднаного", тобто відмінного, не редукованого, сповненого протиріч тощо. Таке мислення не здійснюється у чітко визначеному річищі, воно рухається та змінюється у різних напрямах, долаючи межі окреслених репрезентацій, відкриваючи нові горизонти розуміння буття та місця у ньому людини. У такий спосіб воно здатне відобразити змінний характер реалій сучасності, їх постійну динаміку та мінливість.

Процеси глобалізації, які все частіше вражають своєю стихійністю, постають важливим фактором у формуванні соціокультурного контексту епохи. Ситуація "єднання" світу зумовлює переоцінку усталеної системи цінностей, оскільки кожна епоха продукує свої світоглядні запити та моральні орієнтири, які окреслюють її духовне обличчя та вимальовують нові обрії її поступу. Серед цінностей глобалізованого, мінливого, динамічного світу є потреба у здатності людини до взаємної толерантності та емпатії у прийнятті *Іншого*, плекання духовної гнучкості та готовності до компромісів, орієнтування на розуміння життєвих цінностей та пріоритетів, відмінних від звичних, визнання соціальної рівності, оскільки усі люди є однаково цінними.

Отже, людство вступило у період кардинальних трансформацій, з якими дотепер не зустрічалося. Вони засвідчують утворення су-

спільства переходу, такого, яке перебуває постійно у стані становлення, зміни та розвитку. Соціокультурний контекст епохи заснований на змінних, плинних версіях модерності (З. Бауман), презентує низку викликів перед людиною та створених нею соціальних інститутів.

Висновки

На ґрунті культури виникає цивілізація як сукупність форм, що стабілізує життя суспільства; між культурою та цивілізацією утворюється складна, суперечлива система взаємовпливів, що знайшла своє відображення у культурологічних концепціях XX ст. Одним із виявлень цих суперечностей постають глобальні проблеми сучасної, індустріальної за характером цивілізації.

Відбувається зміна пріоритетів й у воєнній сфері. Це визначено насамперед тим, що в умовах глобалізму цінністю стає не територія як геополітичний простір, наявні тут ресурси, структура та комунікації, а залежність від того, як залежиш від багатьох країн. Тому питання захисту різних країн також інтернаціоналізуються. Виникають нові завдання й порядок захисту національного суверенітету, що може відбуватися не лише військовими засобами.

Ситуація "єднання" світу зумовлює переоцінку усталеної системи цінностей, оскільки кожна епоха продукує свої світоглядні запити та моральні орієнтири, які окреслюють її духовне обличчя та вимальовують нові обрії її поступу. Серед цінностей глобалізованого, мінливого, динамічного світу є потреба у здатності людини до взаємної толерантності та емпатії у прийнятті *Іншого*, плекання духовної гнучкості та готовності до компромісів, орієнтування на розуміння життєвих цінностей та пріоритетів, відмінних від звичних, визнання соціальної рівності, оскільки усі люди є однаково цінними.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть термін "глобалізація". Визначте основні ознаки цього феномену.

2. Визначте позитивні та негативні риси розвитку глобалізації у суспільному житті.

3. Поняття глобальних проблем. Визначте та дайте характеристику основним глобальним проблемам людства.

3. Охарактеризуйте перспективи розвитку воєнної сфери у глобалізованому світі.

4. Визначте роль цінностей НАТО у забезпеченні миру та демократії у суспільстві.

5. Наведіть приклади, які б засвідчували, що інформація є основою сучасного світу.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Північноатлантичний договір
Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року

Сторони цього Договору підтверджують свою віру в цілі та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй і своє бажання жити в світі з усіма народами та всіма урядами. Вони налаштовані захищати свободу, спільну спадщину та цивілізацію своїх народів, засновану на принципах демократії, свободи особистості та верховенства права. Вони прагнуть сприяти стабільності та добробуту в Північній Атлантиці. Вони сповнені рішучості об'єднати свої сили для колективної оборони та збереження миру і безпеки. Тому вони погоджуються з цим Північноатлантичним договором:

Стаття 1

Сторони зобов'язуються, як зазначено в Статуті Організації Об'єднаних Націй, вирішувати будь-які міжнародні конфлікти, у які вони можуть бути залучені, мирними засобами таким чином, щоб міжнародний мир, безпека та справедливість не були під загрозою, і утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування в будь-який спосіб, що не відповідає цілям Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 2

Сторони сприятимуть подальшому розвитку мирних і дружніх міжнародних відносин шляхом зміцнення своїх вільних інституцій, кращого розуміння принципів, на основі яких засновані ці інституції, та сприяння умовам стабільності та добробуту. Вони прагнутимуть усунути конфлікт у міжнародній економічній політиці та заохочуватимуть економічну працю з ким-небудь або всіма з них.

Стаття 3

Для більш ефективного досягнення цілей цього Договору Сторони окремо та спільно, шляхом безперервної та ефективної самодопомоги

та взаємодопомоги, підтримуватимуть та розвиватимуть свою індивідуальну та колективну здатність протистояти збройному нападу.

Стаття 11

Цей Договір ратифікується, а його положення виконуються Сторонами відповідно до їхніх відповідних конституційних процедур. Ратифікаційні грамоти якнайшвидше здаються на зберігання уряду Сполучених Штатів Америки, який сповіщатиме всіх інших підписантів про кожне депонування. Договір набуде чинності між державами, які його ратифікували, щойно його ратифікують більшість підписантів, включаючи ратифікації Бельгії, Канади, Франції, Люксембургу, Нідерландів, Сполученого Королівства та Сполучених Штатів. Здається на зберігання і набирає чинності щодо інших держав у день здачі на зберігання їх ратифікаційних документів.

Стаття 12

Після того, як Договір набув чинності протягом десяти років або в будь-який час після цього, Сторони, якщо будь-яка з них цього вимагатиме, консультуватимуться з метою перегляду Договору, беручи до уваги фактори, що впливають на мир і безпеку в Північноатлантичному регіоні, включаючи розвиток універсальних, а також регіональних угод відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй для підтримки міжнародного миру та безпеки.

Друкується за виданням: Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року. URL: www.nato.int

Запитання

Визначте, мету та цілі Північноатлантичного альянсу.

Бруно Латур "Після санітарної кризи – кліматична"

… так ніби інвентаризація вірусу може послужити генеральною репетицією наступної кризи, за якої переорієнтація життєвих умов торкнеться усіх, включно з деталями повсякденного існування, які доведеться навчитися турботливо відбирати. Я, як багато інших людей, маю гіпотезу, що нинішня санітарна криза готує, підводить, спонукає приготуватися до зміни кліматичної. Що дає змогу двом кризам насуватися одна за одною, то це раптове й болісне усвідомлення, що класична дефініція суспільства – взаємозв'язок людей – позбавлена сенсу. Соціальне становище в кожний момент перевизначається зв'язками

між багатьма гравцями, більшість з яких не мають людської форми. Це стосується не лише мікробів (як ми знаємо з часів Пастера), а й інтернету, права, організації лікарень, можливостей держави, а також клімату. …пандемія – не більш "природне" явище, ніж голод чи кліматична криза. Суспільство вже давно вийшло за вузькі рамки соціального. У санітарній кризі адміністрація грає доволі класичну роль педагога, а її влада повністю збігається зі старими національними кордонами – архаїзм повернення до європейських кордонів є тому болючим доказом. У разі екологічних змін усе буде з точністю до навпаки: це влада муситиме навчатися в різного народу, на численних рівнях, як організовувати існування на територіях, де люди випробовуватимуть різні методи виживання, намагаючись вийти з нинішнього глобалізованого виробництва. Вона взагалі буде не здатна диктувати директиви згори. За умов санітарної кризи посполитий народ має знову навчитися, як у початковій школі, мити руки й чхати у лікоть. У разі екологічної зміни в становищі учня опиниться держава.

Друкується за виданням: Bruno Latour. La crise sanitaite incite a se preparer a la mutation climatique. Le MONDE. 25 marrs 2020.

Запитання

1. Поміркуйте, чому дослідник уважає, що сучасне людство буде жити й виживати у ситуації перманентної суспільної кризи. Відповідь обґрунтуйте.

2. Поясніть, як ви розумієте твердження автора про те, що суспільство вже давно вийшло за межі соціального.

3. Поміркуйте, чому у випадку радикальних екологічних змін у становищі учня опиниться держава.

Список рекомендованої літератури

1. Діамандіс П., Котлер С. Майбутнє ближче ніж здається. Як технології змінюють бізнес, промисловість і наше життя / пер. з англ. Київ : Лабораторія, 2021. 254 с.

2. Кайку М. Майбутнє розуму. Наукові спроби осягнути, вдосконалити і підсилити інтелект. Львів : Літопис, 2017. 408 с.

3. Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

4. Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

5. Петрушенко В. Л. Філософія : навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2011. 504 с.

6. Hanaba S., Voitiuk O., Hrishko-Dunaievska V., Bahrii H. Methodological Potential of Nomadism Concept in Describing Educational Strategies. *Postmodern Openings*. 11(1), (2020). P. 195–210. doi:10.18662/po/115.

ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА

РЕПРОДУКТИВНИЙ РІВЕНЬ

І. Тестові завдання з вибором однієї правильної відповіді

1. Яке із запропонованих висловлювань найбільш повно характеризує предмет філософії:

а) “Філософія – всеосяжне загальне знання”;

б) “Філософія – це система найбільш загальних теоретичних поглядів на світ, місце у ньому людини”;

в) “Філософія – це мистецтво виживати та вмирати”;

г) “Філософія – це фундаментальний спосіб людського буття”.

2. Синкретизм – це:

а) неможливість відокремити реальне від фантастичного, натуральне від символічного;

б) розуміння людини як органічної частини природних процесів;

в) апелює до розуміння, до людської здатності мислити та осмислювати реальність;

г) своєрідна форма збереження та забезпечення історичної неперервності людської свідомої самоідентифікації.

3. Характерна риса міфологічного світобачення, яка надає відповідних смислів та імен речам та явищам природи:

а) фетишизм;

б) анімізм;

в) магія;

г) тотемізм.

4. Політеїзм – це:

а) ідея творіння;

б) становлення світоглядних уявлень;

в) релігійна обрядовість;

г) багатобожжя.

5. Натурфілософія – це:

а) гносеологія;

б) натурфілософія;

в) праксеологія;

г) антропологія.

6. Духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких

узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших:

а) мораль;

б) право;

в) табу;

г) цінності.

7. Давньогрецький мислитель, який вперше вжив поняття "філософія":

а) Платон;

б) Арістотель;

в) Протагор;

г) Піфагор.

8. Принцип формування світогляду, протилежний догматизму:

а) релятивізм;

б) монізм;

в) плюралізм;

г) скептицизм.

9. Група міфів про походження світу та Всесвіту:

а) космогонічні міфи;

б) теологічні міфи;

в) метафізичні міфи;

г) антропологічні міфи.

10. Онтологія – це вчення:

а) про першооснови буття;

б) про походження людини, її буття, сенс життя;

в) про умови, засади, підстави набування істинних знань;

г) про спосіб філософського мислення.

11. Філософська антропологія – це розділ філософського знання, що вивчає:

а) можливості та результати пізнання;

б) суспільство упродовж усього його існування;

в) людину, її сутність і місце у світі;

г) всезагальне в людині, суспільстві.

12. Історичний тип світогляду, який ґрунтується на істинних знаннях про світ в цілому:

а) міфологічний;

б) філософський;

в) науковий;

г) космологічний.

13. Філософська школа, представники якої доводили невмирущість матерії:

а) стоїцизм;

б) скептицизм;

в) епікуреїзм;

г) неоплатонізм.

14. Першим філософом Стародавньої Греції вважають:

а) Сократа;

б) Фалеса;

в) Геракліта;

г) Демокрита.

15. Філософ, представник школи атомізму:

а) Геракліт Ефеський;

б) Демокріт;

в) Парменід;

г) Зенон.

16. Філософ, який розробив метод маєвтики:

а) Платон;

б) Арістотель;

в) Епікур;

г) Сократ.

17. Філософ, який вважав, що в основі речей лежать деякі ідеальні незмінні сутності:

а) Арістотель;

б) Зенон;

в) Парменід;

г) Платон.

18. Головною проблемою, яку вирішували філософи мілетської школи, була проблема:

а) пізнаваності світу;

б) первинності матерії або духу;

в) першопочатку;

г) природи людської душі.

19. Античний філософ, який стверджував: "Я знаю лише те, що я нічого не знаю":

а) Піфагор;

б) Анаксимандр;

в) Сократ;

г) Зенон;

д) Демокрит.

20. За Платоном слід припустити, що в основі речей лежать:

а) форма та матерія;

б) вічні та незмінні ідеї;

в) любов та ненависть;

г) бажання і жага жити.

21. Філософська школа Давньої Індії, яка сповідувала ідеї атомізму:

а) санкхья;

б) чарвака-локаята;

в) ньяя;

г) вайшешика.

22. Автор висловлювання: "Знання – це пригадування" (анамнез):

а) Арістотель;

б) Сократ;

в) Платон;

г) Піфагор.

23. Принцип "Дао" – це:

а) збірник законів і норм поведінки;

б) закон природи, суспільства і людей, який керує світом;

в) моральний закон імператора;

г) збірник гімнів і священних пісень.

24. Поняття, у якому Конфуцій виражає людинолюбство і гуманність:

а) жень;

б) лі;

в) сінь;

г) дао.

25. Першопочатком усього сущого Анаксимандр вважав:

а) число;

б) апейрон;
в) повітря;
г) землю.

26. Філософ, який відкрив взаємозв'язок числа і звуку:

а) Піфагор;
б) Протагор;
в) Декарт;
г) Зенон.

27. Правило, що не належить до вічних істин, проголошених Буддою:

а) життя – це страждання;
б) страждання не має своєї причини;
в) корінь страждання – жадоба до життя;
г) шляхів виходу із страждання – вісім.

28. Сансара – це:

а) закон відплати;
б) переселення душ;
в) принцип поведінки, стиль життя;
г) непричинення зла діями і помислами.

29. Поняття "жень" у конфуціанстві означає:

а) гуманність;
б) синівську повагу;
в) правила благопристойності;
г) музику як засіб удосконалення.

30. Варни, на які поділялося давньоіндійське суспільство:

а) брахмани, атмани, боддхісатви, Будди;
б) брахмани, кшатрії, вайшьї, шудри;
в) брахмани, кшатрії, боддхісатви, шудри;
г) кшатрії, шудри, Будди, боддхісатви.

31. Поняття, яке не належить до східного типу філософствування:

а) екстравертність;
б) песимізм;
в) спіритуалізм;
г) естетизм;
д) інтуїтивізм.

32. Відмінність між ортодоксальними і неортодоксальними вченнями індійської філософії стосувалась:

а) інтерпретації поняття брахман і атман;

б) розуміння життя як страждання і майї;

в) визнання або невизнання авторитету Вед;

г) пояснення принципу створення світу.

33. Уперше поняття "буття" у філософії використав:

а) Піфагор;

б) Парменід;

в) Платон;

г) Сократ.

34. Античний філософ, який належав до класичного періоду античної філософії:

а) Піфагор;

б) Парменід;

в) Платон;

г) Анаксімен.

35. Сутність етичного вчення Епікура:

а) потрібно в усьому себе обмежувати;

б) потрібно жити для інших;

в) потрібно служити богам;

г) потрібно насолоджуватися життям.

36. Сили, які, на думку Емпедокла, діють у світі:

а) любов і ворожнеча;

б) лібідо і автаркія;

в) аскеза і атараксія;

г) вода і вогонь.

37. Філософ, який вважав, що людина, яка знає, що є добре, тим самим мусить і добре чинити:

а) Фалес;

б) Сократ;

в) Анаксагор;

г) Демокрит.

38. У Середньовіччі філософія стосовно до теології вважалась:

а) матір'ю;

б) сестрою;

в) служанкою;

г) нянею.

39. Суперечка середньовічних філософів номіналістів та реалістів стосувалась проблеми:

а) бути чи не бути;

б) чи існує Бог;

в) яка природа загальних понять;

г) штучного інтелекту.

40. Поняття, яке не є характерним для середньовічної філософії:

а) креаціонізм;

б) теодицея;

в) антропоцентризм;

г) реалізм.

41. Концепція "симфонія (співзвучності) віри та розуму" знайшла втілення в поглядах:

а) Томи Аквінського;

б) Августина Блаженного;

в) Роджера Бекона;

г) Вільяма Оккама.

42. Автором п'яти доказів Буття Божого є:

а) П'єр Абеляр;

б) Аврелій Августин;

в) Тома Аквінський;

г) Ансельм Кентерберійський.

43. Філософ, у творчості якого відбувся синтез античної філософії і християнської традиції:

а) Платон;

б) Августин;

в) Арістотель;

г) Епікур.

44. Початковим періодом середньовічної філософії є:

а) томізм;

б) апологетика;

в) раціоналізм;

г) патристика.

45. Філософський напрям, який захищав християнство від критики античних мислителів:

а) діалектика;

б) апологетика;

в) метафізика;

г) схоластика.

46. На вчення яких античних філософів спиралась середньовічна філософія:

а) Сократ, Платон;

б) Арістотель, Епікур;

в) Платон, Анаксімен;

г) Платон, Арістотель.

47. Положення середньовічної філософії, яке характеризує напрям номіналізму:

а) універсали існують поза і до речей;

б) справжньою реальністю не володіють ні речі, ні поняття;

в) загальні поняття є лише іменами та утворюються нашим розумом;

г) справжньою реальністю володіють лише загальні поняття чи універсалії.

48. Суть вчення про дві істини (подвійну істину):

а) істина віри та істина розуму доповнюють одна одну;

б) істина віри – основа релігії, істина розуму – основа науки;

в) істина віри та істина розуму виключають одна одну;

г) істина віри та істина розуму осягають Бога у взаємодії.

49. Філософський підхід, у центрі уваги якого перебуває людина:

а) релятивізм;

б) пантеїзм;

в) антропоцентризм;

г) соціоцентризм.

50. Підхід, що проголошує людину, її свободу та гідність як вищу цінність:

а) егоїзм;

б) гуманізм;

в) природоцентризм;

г) реалізм.

51. Автор принципу збігу протилежностей:

а) Т. Аквінський;

б) М. Кузанський;

в) Б. Паскаль;

г) М. Монтень.

52. Процес звільнення суспільства і культури від панування релігії та церкви:

а) реформація;

б) відродження;

в) політизація;

г) соціалізація.

53. Реформацію розпочав:

а) М. Кузанський;

б) М. Лютер;

в) Дж. Бруно;

г) Е. Ротердамський.

54. Автор твору "Про колообіг небесних сфер", представник натурфілософії:

а) Пікоделла Мірандола;

б) Микола Коперник;

в) Томас Мор;

г) Фічіно.

55. Бог, розчинений у матеріальному світі та ототожнений з природою, є головною рисою:

а) ідеалізму;

б) пантеїзму;

в) екзистенціалізму;

г) патристики.

56. Думку про те, що книга природи написана перш за все мовою математики, висунув:

а) Б. Телезіо;

б) М. Фічіно;

в) Джордано Бруно;

г) Галілео Галілей.

57. "Не слід збільшувати сутності без потреби... Там, де щось можна простіше, а не складніше, перевагу слід надати простому поясненню" – формулювання:

а) принципу симфонії розуму та віри Томи Аквінського;

б) принципу під назвою "бритва Оккама";

в) одного із аргументів доведення Буття Бога;

г) вихідного принципу середньовічної апологетики.

58. Син військового, збіднілого дворянина. Навчався у приватній школі, потім вступив до неаполітанського монастиря домініканців, де був посвячений у сан священика та здобув ступінь доктора теології. За вироком інквізиції його було спалено на площі Квітів у Римі:

а) Д. Бруно;

б) П. Мірандола;

в) Н. Макіавеллі;

г) М. Кузанський.

59. Геліоцентричну теорію створив і обґрунтував:

а) Дж. Бруно;

б) Т. Аквінський;

в) М. Кузанський;

г) М. Коперник.

60. Джерелом середньовічної філософії є:

а) Біблія;

б) праці філософів;

в) міфи;

г) тексти хроніки.

61. Представники якого філософського напряму вважали, що, хоча і за допомогою розуму Бога пізнати неможливо, людина повинна повною мірою використати можливості розуму, оскільки він здатний привести до межі, після якої відкривається сфера споглядання сяйва Божої слави:

а) схоластики;

б) патристики;

в) томізму;

г) апологетики.

62. Автором "Утопії" є:

а) Т. Мор;

б) П. Мірандола;

в) Н. Макіавеллі;

г) М. Кузанський.

63. Термін "позитивізм" в історію філософської думки запровадив:

а) Г. Спенсер;

б) А. Пуанкаре;

в) Р. Авенаріус;

г) О. Конт.

64. Німецький філософ, який стверджував, що воля, мотиви, бажання людини значною мірою визначають спрямованість та результати розумного пізнання і самого життя людини:

а) Г. Зіммель;

б) С. К'єркегор;

в) А. Шопенгауер;

г) А. Бергсон.

65. Французький філософ, який вважав, що лише інтуїція, яка виростає безпосередньо з життєвого інстинкту, здатна досягти абсолютної істини – життя, в його глибинних виявах, у вільному потоці змін, у тривалості:

а) Е. Кассірер;

б) Г. Зіммель;

в) А. Бергсон;

г) О. Шпенглер.

66. Німецький філософ, який дотримувався позиції про відмінність природничих і суспільних наук з їх ідеографічним та номотетичним методами:

а) Р. Кронер;

б) В. Віндельбанд;

в) Ф. Бредлі;

г) Б. Крочче.

67. Німецький філософ, який виступив з критикою християнства та його цінностей, автор концепції "воля до влади":

а) Е. Мах;

б) Ф. Ніцше;

в) Г. Ріккерт;

г) Р. Кронер.

68. Американський філософ і методолог науки, обстоював позиції визнання множини рівноправних типів знання, запровадив термін "проліферація":

а) І. Лакатос;

б) Т. Кун;

в) П. Фейєрабенд;

г) К. Поппер.

69. Автор праці "Світ як воля та уявлення":

а) А. Шопенгауер;

б) Ф. Ніцше;
в) М. Гадамер;
г) Ж.-П. Сартр.

70. Основні принципи феноменології розробив:

а) Е. Гуссерль;
б) М. Гайдегтер;
в) Ф. Ніцше;
г) К. Юнг.

71. Філософ, який засуджував християнські цінності та мораль як вияв упокорювання, убогості, аскетизму та пророкував появу "надлюдини":

а) Е. Гуссерль;
б) М. Гайдеггер;
в) Ф. Ніцше;
г) К. Юнг.

72. Філософ, який заперечував наявність у світі розуму і вважав, що усі явища у світі породжує воля:

а) А. Шопенгауер;
б) Ф. Ніцше;
в) М. Гадамер;
г) Ж.-П. Сартр.

73. Поняття, що позначає мистецтво розуміння, тлумачення текстів, пам'яток минулого:

а) прагматизм;
б) герменевтика;
в) феноменологія;
г) аналітична філософія.

74. Філософ, представник психоаналізу:

а) К. Юнг;
б) М. Гайдеггер;
в) В. Дільтей;
г) Ф. Ніцше.

75. Засновник філософського напряму прагматизму:

а) Ч. Пірс;
б) А. Камю;
в) З. Фрейд;
г) Б. Рассел.

76. Засновник філософського напряму психоаналізу:

а) Ч. Пірс;

б) А. Камю;

в) З. Фрейд;

г) Б. Рассел.

77. Представник аналітичної філософії:

а) Дж. Дьюї;

б) Б. Рассел;

в) Г. Гадамер;

г) Е. Фромм.

78. Представник ірраціональної філософії:

а) А. Шопенгауер;

б) О. Конт;

в) Е. Гуссерль;

г) А. Камю.

79. Про кого йдеться: "Французький філософ, автор праць з філософії думки, постструктураліст. Основні праці: "Слова і речі", "Археологія знання", "Народження клініки" тощо:

а) Т. Кун;

б) М. Фуко;

в) Ж.-Ф. Ліотар;

г) Ж. Дельоз.

80. Філософ, який визначав предмет філософії як логічний аналіз мови науки:

а) Л. Вітгенштейн;

б) В. Дільтей;

в) О. Конт;

г) Ж.-П. Сартр.

81. Філософ, який стверджував, що людина, народжена вільною, приречена на свободу:

а) Л. Вітгенштейн;

б) В. Дільтей;

в) О. Конт;

г) Ж.-П. Сартр.

82. Філософ, який вважав основним питанням філософії питання про життя, чи варте воно того, щоб бути прожитим:

а) А. Камю;

б) Е. Фромм;

в) О. Конт;

г) В. Дільтей.

83. Філософ, який трактував філософію як стислий переказ науки свого часу:

а) А. Камю;

б) Е. Фромм;

в) О. Конт;

г) В. Дільтей.

84. Поняття "витіснення" у психоаналізі – це:

а) переведення психічного змісту із свідомості у надсвідоме і збереження його у свідомому стані;

б) переведення психічного змісту із свідомості у несвідоме і збереження його у несвідомому стані;

в) переведення психічного змісту із несвідомості у свідоме і збереження його у свідомому стані;

г) переведення психічного змісту із надсвідомості у свідоме і збереження його у несвідомому стані.

85. Філософ, який запровадив у науку поняття колективного несвідомого:

а) З. Фрейд;

б) В. Франкл;

в) Е. Берн;

г) К. Юнг.

86. Ніцшеанська надлюдина найбільше прагнула:

а) свободи, рівності, братерства;

б) спасіння в потойбічному житті;

в) любові жінок;

г) влади над світом.

87. Філософ, який розробив теорію відчуженої праці:

а) І. Кант;

б) Г. Гегель;

в) У. Муньє;

г) К. Маркс.

88. Мислитель, який вважав, що від народження мозок людини є "чистою дошкою", тобто в ньому немає нічого, окрім простої здатності бути органом терпіння і мислення:

а) Дж. Локк;
б) П. Бейль;
в) Ф. Бекон;
г) Г. Лейбніц.

89. Філософ, який стверджував, що емпіричний досвід має мінливий, нестійкий характер. За допомогою відчуттів людина сприймає світ залежно від обставин, і тому надії слід покладати на розум:

а) Р. Декарт;
б) П. Бейль;
в) Дж. Локк;
г) Г. Лейбніц.

90. Визначення, яке найкраще розкриває зміст поняття "пантеїзм":

а) це ототожнення Бога і природи;
б) це ототожнення ідеї та духовної субстанції;
в) це ототожнення матерії і першопричини;
г) це ототожнення природи і матерії.

91. Філософ, представник дуалізму:

а) Ф. Бекон;
б) Р. Декарт;
в) Б. Спіноза;
г) Й. Лейбніц.

92. Головна проблема філософії Нового часу – це проблема:

а) універсалій;
б) методу наукового пізнання;
в) людини та Бога;
г) буття і небуття.

93. Філософ, який обстоював тезу про множинність субстанцій:

а) Ф. Бекон;
б) Р. Декарт;
в) Й. Лейбніц;
г) Б. Спіноза.

94. Родоначальник філософії Нового часу:

а) Б. Спіноза;
б) Ф. Бекон;
в) Р. Декарт;
г) Й. Лейбніц.

95. Філософ, який свою теорію пізнання будував на принципах сенсуалізму:

а) Т. Гоббс;

б) Б. Спіноза;

в) Т. Кампанела;

г) Р. Декарт.

96. Шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей і законів:

а) дедукція;

б) індукція;

в) соліпсизм;

г) раціоналізм.

97. Фундатор німецької класичної філософії:

а) Г. Гегель;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркс;

г) І. Кант.

98. Філософ, який стверджував, що людина – не творіння Бога, а частина досконалої вічної матерії:

а) Ф. Шеллінг;

б) Л. Фейєрбах;

в) Й. Фіхте;

г) К. Маркс.

99. Німецький філософ, який у своїх працях критикував важливих догматів християнства:

а) К. Маркс;

б) Л. Фейєрбах;

в) І. Кант;

г) Г. Гегель.

100. Автор філософської концепції науковчення, яка відобразилася в синтезі "Я" і "не-Я":

а) Г. Гегель;

б) Ф. Шеллінг;

в) Й. Фіхте;

г) К. Маркс.

101. Представник абсолютного ідеалізму, автор твору "Феноменологія духу":

а) І. Кант;

б) Л. Фейєрбах;

в) Г. Гегель;

г) Й. Фіхте.

102. Ідея, що все духовне є продуктом тривалої еволюції матерії від нижчих форм до вищих, належить:

а) К. Марксу;

б) Г. Гегелю;

в) Й. Фіхте;

г) І. Канту.

103. Про кого йдеться: "Він жив механічно розміреним, майже абстрактним життям холостяка на тихій і віддаленій вулиці Кенігсберга":

а) А. Шопенгауер;

б) Г. Гегель;

в) І. Кант;

г) Й. Фіхте.

104. Кому належать слова: "І чим більше я розмірковую, тим більше дві речі наповнюють душу все новим здивуванням і зростаючим благоволінням: зоряне небо наді мною і моральний закон у мені":

а) І. Канту;

б) Й. Фіхте;

в) К. Марксу;

г) Г. Гегелю.

105. Автор слів "У палацах думають інакше, аніж у хатинах":

а) І. Кант;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркс;

г) Г. Гегель.

106. Про кого йдеться: "Йому було майже п'ятдесят, коли він здобув визнання своїх заслуг у філософії. Він не був талановитим оратором, а тому користувався детально розписаними текстами, які виголошував досить повільно, неначе видавлюючи із себе слова.

Однак його лекції називають лабораторією філософської думки. Життя філософа обірвала холера – досить поширена хвороба тих років":

а) І. Кант;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркс;

г) Г. Гегель.

107. Поняття філософії, яке запровадив І. Кант задля позначення досвіду, що передує пізнанню людським розумом:

а) апріорний;

б) рефлексійний;

в) субстанційний;

г) суб'єктивний.

108. Рівень самоусвідомлення думки, за Г. Гегелем, коли суб'єкт фіксує не реальність, а лише свої власні акти, висвітлюючи поле свого "чистого" споглядання:

а) апріорний;

б) рефлексійний;

в) субстанційний;

г) суб'єктивний.

109. Філософ, який вважав, що будь-яке знання, яке претендує на істинне, має бути системно впорядкованим:

а) І. Кант;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркс;

г) Г. Гегель.

110. Основна характеристика абсолютної ідеї у філософії Г. Гегеля, яка постає єдиним джерелом руху та активності:

а) апріорна;

б) рефлексія;

в) субстанція;

г) суб'єктивна.

111. Натуралізм та атеїзм – головні риси філософії:

а) Л. Фейєрбаха;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркса;

г) І. Канта.

112. Філософ, який стверджував, що релігію як несвідому самосвідомість необхідно замінити уявленням, що людина є найдосконалішою істотою природи:

а) Л. Фейєрбах;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркс;

г) І. Кант.

113. Філософ, який розглядає свободу як усвідомлену необхідність:

а) Л. Фейєрбах;

б) Й. Фіхте;

в) Г. Гегель;

г) І. Кант.

114. Автор слів "У правовій державі діє сила права, а не право сили":

а) Л. Фейєрбах;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркс;

г) І. Кант.

115. Філософ, який вважав, що у людини органи чуття і розум влаштовані так, що ми сприймаємо навколишній світ саме таким, яким він має бути за нашими уявленнями:

а) І. Кант;

б) Й. Фіхте;

в) К. Маркс;

г) Г. Гегель.

116. Уперше термін "філософія історії" в науковий обіг запровадив:

а) Ф. Вольтер;

б) Й. Гердер;

в) Г. Гегель;

г) І. Кант.

117. Думки про суспільство як про "град земний", який намагається наблизитися до "граду небесного", висловлював:

а) Ж. Ж. Руссо;

б) К. Маркс;

в) Августин Блаженний;

г) Дж. Локк.

118. Мислитель, який вважав, що в основі єдності суспільства як самоорганізованої системи є матеріальне виробництво:

а) Е. Фромм;

б) М. Вебер;

в) К. Маркс;

г) Г. Гегель.

119. Реальність відносин, створених у суспільстві:

а) суспільна;

б) соціальна;

в) природна;

г) соціум.

120. Історична форма спільності людей, яка прийшла на зміну племенам:

а) рід;

б) етнос;

в) нація;

г) народність.

121. Що охоплює ментальність:

а) логічні конструкції;

б) етнічні, національні, культурні складові;

в) образно-емоційні компоненти;

г) усі зазначені складові.

122. Культура особливої верстви суспільства, найбільш здатної до духовної здатності:

а) масова;

б) висока;

в) елітарна;

г) антикультура.

123. Використання культурних надбань у незмінному вигляді, завдяки чому відбувається накопичення досвіду в історії і кожне нове покоління може використовувати досвід попередників:

а) традиції;

б) новаторство;

в) спадкоємність;

г) історичність.

124. Поняття, яким визначають рівень вихованості й освіченості людини, рівень оволодіння нею тією чи іншою сферою знання або діяльності:

а) цивілізація;

б) масова культура;

в) культура особистості;

г) елітарна культура.

125. Філософ, який розглядав цивілізацію як вияв культури:

а) А. Тойнбі;

б) М. Данилевський;

в) Л. Морган;

г) О. Шпенглер.

126. Сукупність соціально-культурних настанов, які суперечать фундаментальним принципам, що панують у конкретній культурі:

а) антикультура;

б) контркультура;

в) масова;

г) національна.

127. Поняття, яке характеризує особливості змісту виробництва і способів поширення культури індустріального суспільства:

а) масова;

б) індивідуальна;

в) елітарна;

г) загальнолюдська.

128. Філософсько-релігійне вчення, представники якого "розчиняли" Бога в природі, заявляючи, що природа і є Бог:

а) пантеїзм;

б) атеїзм;

в) теїзм;

г) монотеїзм.

129. Пояснення явищ суспільного життя і політичного розвитку особливостями природних умов і географічного розташування країни:

а) природне середовище;

б) штучне середовище;

в) географічний детермінізм;

г) соціальна інженерія.

130. Мислитель, автор етики благоговіння перед життям:

а) Вольтер;

б) Ш. Монтеск'є;

в) Л. Толстой;

г) А. Швейцер.

131. Об'єктивна реальність, що існує як характерологія того чи іншого природно-соціального суб'єкта:

а) етнос;

б) ментальність;

в) менталітет;

г) архетип.

132. Синтез усіх компонентів менталітету зазвичай здійснюється людиною на рівні:

а) несвідомого;

б) надсвідомого;

в) свідомого;

г) підсвідомого.

133. Архетип української ментальності, який означав, що світ – це книга, текст Бога, а реальні речі мають не тільки природний статус, а є одночасно символами Божої премудрості та мудрості життя:

а) архетип "серця";

б) архетип антропоцентризму;

в) архетип органічної гармонії;

г) архетип софійності світу.

134. Філософ, який першим в історії висунув проєкт розподілу влади на декілька окремих взаємопов'язаних гілок:

а) Дж. Локк;

б) Платон;

в) Арістотель;

г) Ш. Монтеск'є.

135. Філософ, який першим висунув і теоретично обґрунтував концепцію соціального прогресу:

а) Макіавеллі;

б) Ж. Тюрго;

в) Вольтер;

г) Гесіод.

136. Заборона, що найчастіше мала доцільний характер і була спрямована на збереження роду:

а) моральний припис;

б) табу;

в) закон;

г) звичай.

137. Французький мислитель, який уперше запровадив термін "цивілізація":

а) Вольтер;

б) Мірабо;

в) Цицерон;

г) Ж-Ж. Руссо.

138. Групи людей, що займають чітко визначене успадковане місце в соціальній ієрархії, пов'язане з традиційними заняттями, й обмежені у спілкуванні один з одним:

а) рід;

б) соціальні стани;

в) касти;

г) класи.

139. Філософ, який основою історичного розвитку вважав саморозвиток Світового Духу, що реалізується через дух епохи:

а) Г. Гегель;

б) К. Маркс;

в) І. Кант;

г) М. Вебер.

140. Філософ, який створив концепцію структурно-функціонального аналізу суспільства або теорію соціальної дії:

а) Т. Парсон;

б) М. Вебер;

в) К. Маркс;

г) Г. Гегель.

ІІ. Тестові завдання з вибором декількох правильних відповідей

1. Особливості міфологічної свідомості:

а) форма усвідомленої інтелектуальної діяльності;

б) авторська форма мислення;

в) синкретизм;

г) злиття архаїчної людини та природи;

д) історично перша форма світогляду;

е) аналітично-синтетичне мислення.

2. За історичними епохами світогляд класифікується так:

а) архаїчний;

б) регіональний;

в) гуманістичний;

г) усвідомлений;

д) ренесансний;

е) античний.

3. Функції філософії:

а) умоглядна;

б) раціональна;

в) світоглядно-індивідуальна;

г) методична;

д) гносеологічна;

е) виховна.

4. Особливості філософського світогляду:

а) авторська форма інтелектуальної творчості;

б) характеризується аналітико-синтетичним мисленням;

в) свідома й усвідомлена інтелектуальна діяльність;

г) формується та функціонує стихійно;

д) бачить світ цілісним, універсальним;

е) лише оповідає про явища оточення.

5. Особливості наукового світогляду:

а) в основі лежить ідея креаціонізму;

б) заснований на чуттєво-емоційному ставленні людини до дійсності й самої себе;

в) будується на ідеї історизму як незворотному русі вперед;

г) має системний та впорядкований характер;

д) достовірне узагальнення фактів;

е) має системно-теоретичну організацію.

6. Характерні риси античної філософії:

а) нетерпимість до різних думок і позицій;

б) відкритість та доступність;

в) динамічність та пластичність;

г) відокремленість від інших сфер діяльності.

7. Представники школи стоїцизму:

а) Зенон;

б) Марк Аврелій Антоній;

в) Епіктет;

г) Епікур;

д) Тит Лукрецій Кар;

е) Піррон.

8. Характерні риси східної філософської думки:

а) цінування нового, орієнтація на майбутнє (прогресизм);

б) наявність єдиного канону життя, якому підпорядковані всі сфери суспільного життя;

в) домінування загального над індивідуальним;

г) образний, афористичний стиль мислення;

д) раціональне, послідовне, аналітичне мислення;

е) прагнення активно змінювати дійсність.

9. Ордоксальні філософські школи Стародавньої Індії:

а) санкхья;

б) йога;

в) чарвака-локаята;

г) джайнізм;

д) буддизм;

е) веданта;

ж) вайшешика.

10. Новація Арістотеля полягала у розробці:

а) ідеї побудови всіх речей з матерії та форми;

б) науки про закони та форми правильного мислення – логіки;

в) вчення про чотири шляхетні істини;

г) вчення про душу;

д) ідеї катарсису – очищення шляхом естетичного переживання.

11. Представники німецької класичної філософії:

а) І. Кант;

б) Ф. Ніцше;
в) А. Шопенгауер;
г) К. Маркс;
д) Г. Гегель;
е) Й. Фіхте.

12. Представники діалектичного матеріалізму:

а) К. Маркс;
б) Г. Гегель;
в) Ф. Енгельс;
г) Й. Фіхте;
д) А. Шопенгауер.

13. Категорії німецької філософії:

а) діалектичний матеріалізм;
б) категоричний імператив;
в) абсолютний дух;
г) ірраціоналізм;
д) екзистенціоналізм;
е) позитивізм.

14. Суспільно-економічні формації згідно із філософією марксизму:

а) рабовласницька;
б) первісна;
в) комунальна;
г) буржуазна;
д) корпоративна;
е) феодальна.

15. Назвіть засновників позитивістського напряму у філософії:

а) Г. Спенсер;
б) О. Конт;
в) Ф. Ніцше;
г) Г. Ріккерт;
д) Д. С. Міль;
е) Г. Коген.

16. Назвіть представників напряму, що отримав умовну назву "філософія життя":

а) П. Наторн;
б) Г. Ріккерт;
в) А. Шопенгауер;

г) В. Дільтей;
д) А. Бергсон;
е) Ф. Бредлі.
17. Назвіть філософські школи неокантіанства:
а) марбурзька;
б) баденська;
в) мілетська;
г) франкфуртська.
18. Назвіть представників релігійного екзистенціоналізму:
а) К. Ясперс;
б) А. Камю;
в) М. Бердяєв;
г) Е. Гуссерль;
д) О. Конт.
19. Назвіть представників філософського напряму "психоаналіз":
а) К. Юнг;
б) Ф. Ніцше;
в) Ж.-П. Сартр;
г) З. Фрейд;
д) Е. Фромм.
20. Особливості впливу суспільства на природу:
а) расовий поділ суспільства;
б) циклічність природних процесів;
в) розширення просторових меж освоєння природи;
г) формування етнонаціональних спільнот;
д) збільшення інтенсивності використання природних ресурсів;
е) зростання забрудненості довкілля.
21. Види соціальних груп:
а) касти;
б) племена;
в) родини;
г) страти;
д) стани;
е) класи.
22. Представники цивілізаційного підходу періодизації суспільного розвитку:
а) А. Тойнбі;

б) О. Шпенглер;
в) К. Маркс;
г) Ф. Енгельс;
д) Кондорсе;
е) М. Данилевський.

23. Об'єкти влади:

а) держава;
б) примус;
в) економічні відносини;
г) індивід.

24. Класифікація політичних партій за місцем у системі державної влади:

а) опозиційна;
б) легальна;
в) нелегальна;
г) опозиційна;
д) консервативна;
е) реакційна.

25. Основні функції культури:

а) прогностична;
б) пізнавальна;
в) елітарна;
г) комунікативна;
д) національна;
е) масова.

КОНСТРУКТИВНИЙ РІВЕНЬ

Проблемно-пошукові завдання

1. Чи погоджуєтеся ви з думкою А. Шопенгауера про те, що світ є лише нашим уявленням про нього. Відповідь обґрунтуйте.

2. Визначте різницю у розумінні ролі людини у світі в міфології, релігії, науці, філософії.

3. Американський письменник XIX ст. Амброс Бірс назвав релігію "донькою Надії та Страху, яка пояснює Неуцтву природу непізнаванного". Чи погоджуєтеся ви з думкою письменника? Обґрунтуйте.

4. Англійський філософ і вчений Бертран Рассел вважав, що філософія – це "нічийна земля" між наукою і релігією. З наукою її об'єднує прагнення досягти вірогідного доведеного знання, з релігією – вихід за межі чітко окресленого загальноприйнятого досвіду. Прокоментуйте точку зору.

5. Як ви розумієте висловлювання?

"Релігія людей є не що інше, як їх власна вигадка, необхідна для підтримання людського суспільства" (М. Монтень).

"Якщо люди такі слабкі, маючи релігію, то що вони будуть робити, коли залишаться без неї" (Б. Франклін).

6. Український дослідник В. Шинкарук стверджує, що "філософія відрізняється від світогляду в тому аспекті, що вона є не "духовно- практичним", а теоретичним освоєнням світу. У цьому плані вона – не сам світогляд, а форма його теоретичного вираження і розвитку. Але, вирішуючи своїми теоретичними засобами світоглядну проблематику й тим самим постачаючи суспільній свідомості теоретично розроблені світоглядні знання, філософія сама функціонує як система світоглядних знань, виконує функцію теоретично розробленого знання". Прочитайте уривок і дайте визначення поняттям "світогляд" та "філософія". У чому полягає відмінність між цими поняттями?

7. Чи погоджуєтеся ви з позицією Е. Кассірера про те, що "... світ міфу – це драматичний світ, світ діянь, енергій, конфліктуючих сил. У кожному явищі природи він убачає колізію цих сил. Міфічне світосприйняття завжди переповнене цими емоційними якостями. Щоб ми не бачили б чи не відчували, усе це огорнуте специфічною атмосферою – атмосферою веселощів або розпачу, мук, хвилювання, збудження або депресії...". Відповідь обґрунтуйте.

8. Прокоментуйте міркування Платона. Чи погоджуєтесь ви із ним?

"Філософи – це люди, які здатні осягнути те, що є вічним та тотожним самому собі, а інші цього не можуть і застрягають на місці, розгублюючись серед нагромадження різноманітних речей" (Платон).

9. Які причини виникнення філософії Арістотель вважає найпершими?

"І тепер, і дотепер подив спонукає людину філософствувати, до того ж спочатку вони (давні греки) дивувались тому, що безпосередньо викликало нерозуміння, а потім, помалу змінюючись таким

чином, вони задумувались над питаннями про більш значуще... Якщо так почали філософствувати, щоб позбавитись незнання, то, очевидно, до знання стали прямувати заради розуміння, а не заради будь-якої вигоди... Ця наука є єдино вільною, бо вона одна існує заради самої себе" (Арістотель).

10. Що є спільним у наведених судженнях про мудрість?

"Мудрість полягає в тому, щоб говорити правду, діяти відповідно до природи, прислухаючись до неї" (Геракліт).

"Мудрість – це істинне розуміння" (Платон).

"Мудрість – це знання причин та наслідків" (Арістотель).

11. Чи погоджуєтесь ви з думкою Конфуція, що найпершою умовою щасливого життя у державі є дотримання принципу "виправлення імен"? "Правитель завжди буде правителем, слуга – слугою, батько – батьком, а син – сином" (Конфуцій).

12. На сьогодні буддизм є однією із трьох світових релігій. Спробуйте пояснити причини світового поширення та авторитету буддизму, проаналізувавши "чотири шляхетні істини":

"...Благородна істина про страждання: народження – страждання, старість –страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання, з'єднання з неприємним – страждання, розлука з приємним – страждання, досягнення чого-небудь бажаного – страждання, коротше кажучи, п'ятирівнева прив'язаність до існування є страждання.

А це ...– благородна істина про походження страждання: це спрага, жага, що веде до нових народжень, які супроводжуються...– жага насолоди, жага існування, жага загибелі.

А це ...– благородна істина про знищення страждання: це повне без залишку знищення означеної жаги, відмова від неї...

А це ...– благородна істина про шлях, що веде до знищення страждання: і правильне бачення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильне життя, правильне зусилля, правильна увага, правильне зосередження".

Порівняйте тези буддизму із засадами християнського аскетизму.

13. Прокоментуйте думку Арістотеля: "Порядність – це здатність чинити свідомо і справедливо там, де не передбачена дія закону".

14. Поясніть, як ви розумієте тезу Протагора: "Людина є мірою всіх речей". Як ви вважаєте, ця теза має позитивний, негативний чи суперечливий контекст? Обґрунтуйте.

15. У чому ви вбачаєте сенс думки давньогрецького філософа Анаксагора: “У всьому є частина всього”?

16. Давньогрецький філософ Сократ стверджував: “Я знаю те, що нічого не знаю, але інші не знають і цього”. Чи погоджуєтеся ви з позицією мислителя? Обґрунтуйте.

17. Чим пояснюється тісний зв’язок природознавчих і філософських знань в античний період. Поясніть твердження, що філософська позиція була вихідним пунктом розвитку науки.

18. Чому у давні часи не було чіткого поділу між філософією та іншими науками, а філософи одночасно були і математиками, і астрономами, і мистецтвознавцями тощо? Відповідь обґрунтуйте.

19. Давньогрецькому філософу Емпедоклу належить думка про те, що світ поперемінно створюється та знищується, і знову створюється, і знову знищується..., що по черзі отримує перемогу то Любов, то Ненависть, до того ж перша зводить усе до єдності, знищуючи світ Ненависті, а Ненависть знову розділяє елементи. Зачатки яких діалектичних ідей можна виявити у цих думках?

20. Дослідник В. Петрушенко вважає, що “своїм історичним розвитком антична філософія постає школою людського мислення, оскільки проходить певний завершений цикл: від осмислення космосу – через акцентування питань пошуку способів пізнання дійсності в усіх її аспектах – до входження у засади людської суб’єктивності”. Поясніть.

21. Прокоментуйте думки Августина Блаженного, викладені у творі “Сповідь”: “Маючи подвійну природу, людина перебуває у центрі світу. Перед нею вибір між рухом догори, до Бога, і до чуттєвості, до Нічого. Людина у процесі гріхопадіння обрала другий шлях і стала причиною появи зла у світі. Врятувати ж себе власним зусиллям людина неспроможна: тут провідну роль відіграє божественна підтримка – благодать. Бог від самого початку чітко визначив, хто з людей буде праведний, хто – грішний”.

22. “Пізнання істини подвійне: це або пізнання через природу, або пізнання через благодать”. Проаналізуйте це твердження Т. Аквінського. Які особливості ви вбачаєте у середньовічному філософському пізнанні?

23. У період середньовіччя філософія була “служницею теології”, функції якої зводились до логічного обґрунтовування християнських

догм. Адже логічні доведення допомагають краще зрозуміти ці догми і зміцнити віру людини. Проте деякі інші догми християнства не піддаються раціоналістичному обґрунтуванню (догма про Трійцю, про втілення Христа, про воскресіння з мертвих). Це неможливо зробити тому, що вони "надрозумові", їх доведення не в змозі здійснити обмежений людський розум. Прокоментуйте.

24. Тома Аквінський стверджував, що оскільки все у світі рухається, то має бути "першодвигун", або "першопоштовх". Рух – Бог.

Усі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричиною усього є Бог.

Усе у світі існує не випадково, а з необхідністю. Ця необхідність – Бог.

Усі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог.

У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. А, значить, повинна існувати "остання" і головна мета – Бог.

Чи погоджуєтеся ви з позицією філософа? Обґрунтуйте.

25. Яким було ставлення до природи у період Середньовіччя? Аргументуйте свої думки.

26. Чи вбачаєте ви зміну пріоритетів у ставленні до природи у Середньовіччі та в епоху Відродження, зважаючи на твердження Галілео Галілея: "Природа невблаганна і незмінна і зовсім не опікується тим, стануть чи не стануть її приховані основи та образ дій досяжними для людського розуміння, оскільки вона ніколи не переходить меж накладених на неї законів". Поясніть.

27. У чому полягає гуманізм та драма філософії Відродження? Обґрунтуйте.

28. Прочитавши текст, визначте, наскільки пропозиції Н. Макіавеллі відповідають вашим уявленням про керівника, правителя, державну особу.

"... Мудрий правитель не може і не повинен залишатись вірним своїм обіцянкам, якщо це не завдає шкоди його інтересам і якщо зник привід, який спонукав його дати обіцянку. Ця порада була б хибною, якби люди чесно виконували обіцянки, але люди, будучи поганими, обіцяного не виконують, через що й тобі потрібно поводитись з ними так само. А достатній привід порушити обіцяне завжди можна відшукати. Підтвердженням цього є багато прикладів: скільки угод про мир, скільки договорів не набрало чинності або зникло даремно внас-

лідок того, що правителі порушували свої обіцянки, і завжди вигравав той, хто мав природу лисиці. Однак цю природу потрібно ще вміти замаскувати, потрібно бути великим брехуном і лицеміром; а люди настільки довірливі та настільки зайняті своїми буденними потребами, що той, хто обманює, завжди відшукає того, хто дозволить себе обманути... Правителю не обов'язково мати всі достоїнства, але необхідно удавати, що вони є. Мати ці достоїнства і обов'язково їх дотримуватися шкідливо; тоді як удавати, що вони є, – корисно. Інакше кажучи, перед людьми потрібно виглядати милосердним, вірним обіцянкам, милостивим, не нелицемірним, благочестивим – і бути таким насправді, але в той же час зберігати внутрішню готовність виявити і протилежні якості, якщо це буде потрібно".

29. Прочитавши міркування французького просвітника Ж.-Ж. Руссо, визначте, у чому він вбачав основне джерело суспільних нещасть і як пропонував вдосконалити суспільні відносини.

"Перший, хто натрапив на думку, обгородивши ділянку землі, сказав: "Це моє" – і знайшов людей, досить простодушних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від скількох злочинів, воєн, убивств, від скількох лих та жахів позбавив би рід людський той, хто, висмикнувши кілки і засипавши рів, гукнув би своїм ближнім: "Не слухайте краще цього обманщика, ви загинули, якщо здатні забути, що плоди земні належать всім, а земля – нікому".

30. Український дослідник Г. Волинка висловлює думку про те, що реформація певною мірою суперечить ідеології Ренесансу і здебільшого є гуманним вченням. Чи погоджуєтеся ви з позицією дослідника? Наведіть факти, які підтверджували б чи спростовували її.

31. Чи згідні ви з позицією Г. Гегеля, який стверджував, що "всесвітня історія – це загальний вияв духу в часі, подібно до того, як ідея, як природа, виявляється в просторі". Відповідь обґрунтуйте.

32. Прокоментуйте твердження І. Канта: "У людини органи чуття і розум влаштовані так, що ми сприймаємо навколишній світ саме таким, яким він повинен бути за нашими уявленнями, тобто не свідомість погоджується з реальними речами, а, навпаки, речі з формами свідомості". Наведіть приклади, які підтверджують позицію філософа.

33. Головним завданням своєї філософії Л. Фейєрбах вважав відповідь на питання: якою є справжня природа людини? Прокоментуйте думки філософа і знайдіть аргументи на підтвердження чи

спростування його позиції: “Світ жалюгідний лише для жалюгідної людини, світ порожній лише для порожньої людини. Серце, принаймні здорове серце, повністю задовольняється вже тут... замість безсмертних індивідуумів “нова релігія” швидше вимагає сильних людей, духовно й тілесно здорових. Для неї здоров’я має більшу ціну, ніж безсмертя ...”.

34. Доведіть, що філософія Г. Гегеля дійсно має системний, узагальнений характер. Визначте протиріччя між діалектичним методом та ідеалістичною системою Г. Гегеля.

35. Назвіть висхідні принципи етики І. Канта. Розкрийте гуманістичний потенціал категоричного імператива Канта.

36. Прокоментуйте думку К. Маркса: “... У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі”. Чи погоджуєтеся ви з позицією філософа щодо економічної структури суспільства та рушійних сил його розвитку? Обґрунтуйте.

37. Прокоментуйте міркування Р. Декарта про роль і можливості людського розуму в пізнанні.

“Я є, існую – це достовірно. На скільки часу? На стільки, скільки я мислю, бо можливо і те, що я зовсім перестав би існувати, якби перестав мислити. Отже, я, суворо кажучи, – тільки мисляча річ, тобто дух, або душа, або розум, або інтелект. А що таке мисляча річ? Це річ, котра сумнівається, розуміє, стверджує, бажає, не бажає, уявляє і відчуває... Коли я розумів з великою ясністю і великою досконалістю, що таке віск: чи тоді, коли вперше помітив його і подумав, начебто пізнаю його: за допомогою зовнішніх почуттів або завдяки так званому загальному почуттю, тобто здатності уявлення, або ж тепер, коли я ретельно розглянув, що таке віск і яким чином він може бути пізнаний. Звичайно, сумніви щодо цього були б смішні. Невже при першому сприйнятті було б щось чітке, щось таке, яке б не могло подіяти зовсім так само і на почуття будь-якої тварини? Але коли відрізняю віск від

його зовнішніх форм і, немовби знявши з нього покривало, розглядаю в оголеному вигляді, то хоча б у моєму судженні й тоді була яка-небудь помилка. Я, звичайно, не в змозі зрозуміти його без допомоги людського Духа... Отже, нарешті, я непомітно досяг того, чого хотів. Бо, як мені тепер стало ясно, тіла, власне кажучи, не пізнають відчуттями або здатністю уявлення, але одним тільки розумом, і вони стають відомими не завдяки тому, що їх розуміють або досягають думкою. Існування цієї здатності я прийняв за перше основоположення, з якого вивів чіткий висновок, а саме, що є Бог – творець усього існуючого у світі; а оскільки він є джерелом усіх істин, то він не створив наш розум за природою таким, щоб останній міг обманюватися в судженнях про речі, сприйняті ним ясно і якнайчіткіше".

38. Прочитайте міркування І. Канта. У чому полягає сутність "коперніканського перевороту" та принцип активності людини у пізнанні, за І. Кантом?

"До цього часу вважали, що будь-які наші знання мають узгоджуватися із предметами. Але природознавці зрозуміли, що розум бачить лише те, що сам створює за власним планом, що він із принципами своїх суджень повинен іти попереду і змушувати природу відповідати на його запитання. Розум має підходити до природи, з одного боку, зі своїми принципами, з другого – з експериментами, вигаданими відповідно до цих принципів для того, щоб черпати із природи знання, але не як школяр, якому вчитель підказує все, а як суддя, що змушує свідка відповідати на запропоновані питання... Наше знання виникає з двох основних джерел душі: через чуттєвість предмети нам даються, і лише вона постачає нам споглядання; мисляться ж предмети розумом, і з розуму виникають поняття. Жодній з цих здатностей не можна віддавати перевагу порівняно з іншою. Думки без змісту порожні, споглядання без понять сліпі... Розум нічого не може споглядати, а чуття нічого не можуть мислити. Лише з їх поєднання можуть виникнути знання".

39. Прокоментуйте міркування Г. Гегеля: "Чисте буття утворює початок, тому що воно водночас є і чистою думкою, і невизначеною простою безпосередністю, перший початок не може бути чимось опосередкованим і визначеним.

Усі сумніви і заперечення, які б могли бути висунуті проти того, щоб починати науку із абстрактного порожнього буття, усуваються простим усвідомлення того, що несе з собою природа початку.

Буття можна визначити як “Я” = “Я”, і абсолютну індиферентність або тотожність і т. д. Виходячи з потреби починати або з безумовно достовірного, себто з достовірного самого по собі, або з дефініції чи споглядання абсолютно істинного, можна припустити, що ці й подібні до них форми, безперечно, мусять бути першими. Але оскільки всередині кожної з цих форм вже є опосередкування, то вони не є істинно першими, бо будь-яке опосередкування становить вихід з деякого першого в деяке друге і походить із розрізненого. Якщо “Я” = “Я” або також інтелектуальне споглядання насправді беруться тільки як перші визначення, то вони в цій чистій безпосередності суть не що інше, як буття, так само, як і, навпаки, чисте буття, взяте не як абстрактне буття, а як буття, що містить у собі опосередкування, є чистою думкою або спогляданням”.

40. Прокоментуйте думки Л. Фейєрбаха: “Нова філософія перетворює людину, включаючи й природу як основу людини, в єдино можливий, універсальний та вищий предмет філософії, перетворюючи таким чином антропологію (у тому числі фізіологію) на універсальну науку. Істина не є ні матеріалізмом, ні ідеалізмом, ні фізіологією, ні психологією; істина – це тільки антропологія... У чому ж полягає мій метод? У тому, щоб через посередництво людини звести усе надприродне до природи та через посередництво природи усе надлюдське звести до людини...” У чому полягає “антропологічний принцип” Л. Фейєрбаха? Обґрунтуйте.

41. Поясніть думку Ф. Ніцше: “Культура – це лише тоненька яблучна шкуринка над розпеченим хаосом”. Чи погоджуєтеся ви з позицією автора?

42. У чому полягає відмінність сприйняття місця людини у класичній онтології XIX ст. та у “новій онтології” М. Хайдеггера?

43. “Мати чи бути?” Як Е. Фромм аргументує ці різні види самоорієнтації у світі?

44. Як вирішується проблема людини у філософії екзистенціоналізму?

45. У чому полягає різниця між сцієнтистською та антисцієнтиською світоглядними позиціями?

46. Прокоментуйте думку К. Ясперса: “Здатність бачити і розуміти інших допомагає збагнути собі самого себе, подолати можливу вузькість у собі, історично здійснити стрибок у даль. Це спроба вступити

у безмежну комунікацію – ще одна таїна становлення людини, і не в досяжному для нас доісторичному минулому, а нас самих".

47. Чи згідні ви з міркуваннями Ф. Ніцше про "надлюдину": "Надлюдина – сенс землі. Нехай же ваша воля говорить: і буде надлюдина сенсом землі! Я закликаю вас, брати мої, залишайтесь відданими землі і не вірте тим, хто говорить вам про надземні надії! Вони отруювачі, все одно, чи знають вони про це, чи ні. Вони зневажають життя, ці, хто вмирає і сам себе отруїв, від яких втомилася земля: нехай же зникнуть вони!

Раніше хула на Бога була найбільшою хулою; але Бог помер, і разом з ним померли й ці огудники. Тепер ганьбити землю – найбільш жахливий злочин, так само як поважати неосяжне вище, ніж сенс землі!

Потім Заратустра так говорив: "Я люблю тих, хто не шукає за зірками основи, щоб загинути і стати жертвою, а приносить себе в жертву землі, щоб земля колись стала землею надлюдини.

Я люблю того, хто живе для пізнання і хто хоче пізнавати для того, щоб коли-небудь жила надлюдина. Бо так хоче вона своєї загибелі. Я люблю тих, хто працює і творить, щоб побудувати житло для надлюдини і приготувати до приходу її землю, тварин і рослин; бо так хоче вона своєї загибелі..." Висловіть думки щодо вашого розуміння досконалої людини.

48. Прокоментуйте міркування Е. Гуссерля щодо пізнавальних можливостей філософії: "Поштовх до дослідження має виходити не від філософії, а від речей і проблем, філософія є за своєю суттю наука про істинні начала, про джерела. Через те, що в найбільш впливових науках нового часу, а саме в математично-фізичних, більша частина роботи здійснюється відповідно до непрямих методів, ми занадто схильні переоцінювати непрямі методи і недооцінювати значення прямих досягнень. Але за самою своєю сутністю, оскільки вона спрямовується на останні начала, філософія у своїй науковій роботі змушена рухатися в атмосфері прямої інтуїції, і найбільшим кроком, який повинен зробити наш час, є визнання того, що при філософській, у справжньому розумінні слова, інтуїції, при феноменологічному осягненні сутності відкривається нескінченне поле роботи і така наука, котра спроможна одержати силу-силенну найточніших і володіючих для будь-якої іншої філософії рішучим значенням пізнання, без будь-яких побічно символічних і математичних методів, без апарату умовиводів

і доказів". Означте свою позицію стосовно феноменологічного вчення та його основних рис.

49. Прокоментуйте міркування У. Джемса про статус філософії в її прагматичному вимірі: "Більшість людей інстинктивно, а позитивісти і вчені свідомо відвертаються від філософських контроверз, з яких, як їм здається, не може вийти ніяких певних наслідків для майбутнього. Філософію часто звинувачують у виключно словесному, вербальному і пустому характері її проблем. Цей докір нам дуже добре знайомий. Якщо прагматизм правий, то це звинувачення цілком обґрунтоване доти, доки неможливо показати, що конкуруючі теорії мають різні, хоча б і дуже непомітні й віддалені, практичні результати. Профани і вчені стверджують, що вони не можуть знайти подібних результатів, і якщо їх не можуть знайти і філософи, то спрямовані проти них звинувачення є ґрунтовними. Філософія у цьому разі – лише урочиста пустогра, а відкриття університетських кафедр з філософії – порожня і марна справа. Отже, кожна серйозна філософська суперечка має містити в собі якийсь практичний наслідок, хоча б навіть тільки вірогідний і далекий".

50. Чи згідні ви з такою характеристикою раціоналізму та призначенням релігійної філософії, яку пропонує М. Бердяєв: "Буття, світове життя можна прийняти лише споконвіку, до судження, прийняти повнотою свого духу, нераціоналізованою своєю свідомістю. До буття, до життя світу неможливо прийти, від нього можна тільки зійти. Буття дано спочатку, а не в кінці, його неможливо вивести за допомогою дедукції. Є інтуїція буття, але немає до неї шляхів дискурсивного мислення. Тільки безумство раціоналізму мало перетворити буття на категорію, прилаштувати його в судженні, поставити в залежність від пізнання. Що буття безпосередньо, інтуїтивно дане нашій первісній, цілісній свідомості, цього неможливо ні з чого вивести, це можна тільки відкрити і прийняти. Істинна філософія, релігійна філософія завжди відкриває первісну даність, але відкриття цієї первісної даності є складною роботою внаслідок похмурості, в якій ми живемо. Як до буття взагалі, так і до буття абсолютного, до буття божого не можна прийти, неможливо довести Бога, можна тільки зійти від Бога, спочатку відкрити Бога в собі. Але для цього потрібен подвиг звільнення від похмурості – певна містична активність. У вторинній, раціоналізованій, розсіченій уже свідомості буття для нас

опосередковується, віддаляється: ми мислимо безпосередньо у всіх смислах. Це неминуча кара. У дійсності раціоналістична свідомість і опосередковане пізнання є лише хворобливим станом самого буття, у ньому відбувається розрив. Але раціоналістична гносеологія цього не може бачити, це видно лише релігійній філософії, посвяченій в таїни буття". Яка ваша позиція?

51. У праці "Введення у філософію історії" Р. Арон висловлює думку, що "історик схильний пізнавати з минулого лише те, що підготувало майбутнє, те, що тим часом було здійснене". Чи поділяєте ви таку позицію? Відповідь аргументуйте.

52. Чи погоджуєтеся ви з думкою дослідника В. Петрушенка: "Коли ж народжується людина, ми також бачимо, що це є саме людина, проте ми розуміємо, що її життя не може бути зведеним до життя її організму, і яким саме життям вона проживе, того особливості її анатомічної будови не визначають, можемо прогнозувати можливі варіанти її життя, але ніхто не дасть гарантій щодо здійснення таких прогнозів"? Обґрунтуйте відповідь.

53. Визначте, яким історичним епохам можуть належати запропоновані приклади розуміння природи, прокоментуйте їх:

"Цілісне, згідно з природою влаштоване місто, має бути мудрим" (Платон);

"Творіння природи досконаліші за творіння мистецтва" (Цицерон);

"Природа – єдина книга, сторінки якої мають глибокий зміст" (Й. Гете);

"Людина оволодіває природою, ще не навчившись володіти собою" (А. Швейцер);

"Ми не можемо чекати милості від природи після того, що ми з нею зробили" (народна думка).

54. Англійський мислитель та громадський діяч Гілберт Кіт Честертон вважав, що "більшість сучасних філософів здатні пожертвувати щастям заради прогресу, тоді як лише у щасті полягає сенс будь-якого прогресу". Розкрийте зміст уявлень про суспільний прогрес, які висловлює автор. У чому вбачали критерії суспільного прогресу ті, кого він критикує?

55. Французький історик Фернан Бродель розглядав цивілізацію як сукупність духовних явищ певного суспільства, вважаючи її

основою культурного розвитку. Чи погоджуєтеся ви з позицією автора? Обґрунтуйте свою відповідь.

56. Засновник даосизму Лао-цзи запропонував, на думку сучасних дослідників, досить прогресивну типологію політичного лідерства. Він вважав: найкращий правитель той, якого "народ не помічає", на другому місці – той, "якого народ дуже любить"; на третьому – той, "якого народ боїться", на останньому – той, "якого народ ненавидить". Чому, на вашу думку, типологія вважається перспективною? Обґрунтуйте свою відповідь.

57. Французький мислитель Ш. Монтеск'є суспільний розвиток пов'язував з кліматом та природними ресурсами. Він звертав увагу на той факт, що найбільші цивілізації виникали в річищах великих річок, а найбільш успішний розвиток капіталістичної формації відбувався в країнах з помірним кліматом. Наведіть аргументи, які б заперечували думку автора про визначальний природний чинник у розвитку суспільства.

58. Прокоментуйте позицію американського соціолога Джорджа Міда, який вважав, що людина повністю формується у процесі взаємодії з соціальним середовищем. Зовнішній соціальний контроль сприймається людиною і перетворюється на самоконтроль, який і забезпечує її формування.

59. Засновник філософської антропології Марк Шелер у праці "Форми знання і освіта" тлумачить термін "освіта" як культивування душі в людині. Він вважає, що в межах освіти здійснюється вся вільна духовна діяльність. Прокоментуйте позицію автора.

60. Представник соціобіологічного напряму походження людини Е. Уілсон у своїх дослідженнях акцентує на генетичній спадковості. Він вважає, що поведінка людини, так само як і тварини, генетично визначена і ніхто не здатний подолати вплив своєї спадковості. Чи погоджуєтеся ви з позицією автора? Обґрунтуйте відповідь.

61. Розкрийте сутність проблеми співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання. Як вони визначаються у сучасній гносеології?

62. Прокоментуйте думку Р. Декарта. У зв'язку із чим він намагається підпорядкувати філософію практиці?

"Замість умоглядної філософії, яка викладається у школах, можна створити практичну, за допомогою якої, знаючи силу і дію вогню,

води, повітря, зірок, небес і всіх інших навколишніх тіл, ми могли б стати мовби господарями і володарями природи" (Р. Декарт).

63. Відомо, наприклад, що фахівці на текстильних фабриках здатні розрізняти до 40 відтінків чорного кольору. Це все результат їхнього практичного досвіду, удосконалення їхньої чутливості. Відомо також, що в науковому пізнанні лише найбільш підготовлені вчені відкривають закони природи, створюють наукові гіпотези і теорії. Шахіст, який не бере участі у змаганнях, який не практикується, втрачає форму.

Чи засвідчують запропоновані випадки те, що практика є засобом удосконалення фізичних та інтелектуальних сил людини, розвитку її здібностей, професійних навичок, вольових якостей. Запропонуйте власний приклад, запитуючи: "Чи змогла б людина пізнати більше, якби у неї було б більше органів відчуття?" Зазвичай отримують відповідь: "Ні, у людини стільки органів відчуття, скільки їй потрібно". Чи згодні ви із такою думкою?

64. Чи не суперечить положенню про визначальну роль практики той факт, що в умовах сучасного суспільства наука випереджає розвиток виробництва?

65. Як ви розумієте "пізнання як процес", "пізнання як стан"? Чи ваша позиція подібна до думок автора генетичної епістемології Ж. Піаже: "Епістемологія – це теорія достовірного знання, яке завжди є процесом, а не станом".

66. Кант писав: "У наш час накопичилась величезна кількість знань, гідних вивчення. Скоро наші здібності будуть надто слабкими, а життя надто коротким, щоб засвоїти хоча б одну найкориснішу частину цих знань". Прокоментуйте думку філософа. Чи погоджуєтеся ви з нею?

67. Розкрийте співвідношення понять "буття і реальність", "буття і суще".

68. В якому з наведених суджень найбільш повно відображено визначення категорії "буття" з позиції матеріалістичної філософії?

Буття – це Всесвіт.

Буття – це природа.

Буття – це матерія.

Буття – це все, що існує об'єктивно.

Буття – це все, що існує, матерія та свідомість.

69. У матеріалістичній концепції буття вказується, що матерія дана Людині у відчуттях. Відомо, що електрони, космічні промені, чорні діри, поля та багато іншого безпосередньо нами не сприймаються. Чи означає це, що вони не є матеріальними? Як потрібно розуміти "даність у відчуттях"? Чи згідні ви із такими думками американського фізика В. Гейзенберга: "Сучасна фізика у певному розумінні наслідує вчення Геракліта. Якщо замінити слово "вогонь" словом "енергія", то майже точно думки Геракліта можна вважати положеннями сучасної науки"; "енергія – це те, із чого створені усі елементарні частки, усі атоми, а тому і усі речі"; "існування великої кількості елементарних часток пояснюється деякою універсальною першоматерією, яку можна назвати енергією або матерією"?

70. "Буття є, а небуття немає" (Парменід). Чи можна це твердження заперечити? Чи справді небуття не існує? Чи може минуле бути виявом небуття?

71. Прокоментуйте думки М. Гайдеггера та вкажіть аспекти людиновимірності проблеми буття. "Буття далі, ніж будь-яке суще, і все ж ближче людині, ніж будь-яке суще, чи то камінь, чи тварина, витвір мистецтва, машина, ангел чи Бог. Буття – це найближче. Однак близьке залишається для людини найбільш далеким" (М. Гайдеггер).

72. "Основними формами буття є простір та час". Чи стосується цей вислів буття ідей?

73. Американський дослідник Петер Манган провів такий експеримент. Відібравши три групи людей різного віку: тим, кому 19–24 роки; 45–50 років; 60–70 років, попросив їх, зосередившись, повідомити, коли для них минуть 3 хвилини. Виявилася така картина: для групи 19–24-річних осіб оцінка трьох хвилин дорівнювала 3,01 хвилини; для групи 45–50-річних осіб 3 хвилини дорівнювали 3,25 хвилини; для групи 60-70-річних осіб 3 хвилини становили 3,67 хвилини. Тобто для літніх людей час минає довше, хоча об'єктивно час в земних умовах завжди протікає однаково, стабільно. Як ви це можете пояснити?

74. Чому простір має зворотний характер, а час незворотний? Відповідь обґрунтуйте.

ТВОРЧИЙ РІВЕНЬ

Теми рефератів та філософських есе

1. Особливості становища людини у світі та необхідність її самовизначення.
2. Мистецтво як форма освоєння дійсності людиною.
3. Міфологічні уявлення українського народу.
4. Наука як явище культури.
5. Оригінальність філософії як світогляду.
6. Роль філософії у розвитку культури.

1. Феномен античної філософії в європейській історії.
2. Значення ідей давньої китайської філософії для сучасної філософії та науки.
3. Оцінка ролі софістів у розвитку античної філософії та культури: позитивне та негативне в їх діяльності.
4. Життя та філософська діяльність Сократа.
5. Філософське вчення Платона.
6. Вихідні ідеї філософії Арістотеля.
7. Здобутки філософських шкіл стародавньої Індії.
8. Впливи античної філософії на розвиток української філософської думки та культури.
9. Феномен середньовічної філософії в європейській історії.
10. Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії.
11. Філософсько-пізнавальні новації М. Кузанського: дискурс та інтуїція.
12. Натурфілософія та наука в добу Відродження.
13. Загальнокультурні особливості Ренесансу.
14. Флорентійська академія та платонізм.
15. Об'єктивний ідеалізм Г. Лейбніца.
16. Філософські погляди Б. Спінози.
17. Співвідношення поняття матерії та руху у діалектичному матеріалізмі.
18. Головні причини виникнення релігії у філософії Л. Фейєрбаха.
19. Метафізичне визначення Бога у творчості Г. Гегеля.

20. Проблема людини у філософії Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтера та ін.).

21. Феномен та ноумен у вченні І. Канта, їх співвідношення.

22. Проблема людської діяльності у філософії Л. Фейєрбаха.

23. Місце філософії XX ст. в історії європейської філософії. Особливості філософії XX ст.

24. Основні ідеї філософії неопозитивізму та їх значення для розвитку пізнання.

25. Неопозитивізм та постпозитивізм.

26. Вихідні ідеї основних представників філософії екзистенціалізму.

27. Персоналізм як напрям філософії XX ст.

28. Вплив ідей філософської антропології на сучасне розуміння людини.

29. Основні ідеї фрейдизму та неофрейдизму, їх вплив на духовне життя XX ст.

30. Вихідні ідеї феноменології Е. Гуссерля.

31. Культурологія у філософії XX ст.: ідеї та представники.

32. Загальна оцінка ідей структуралізму.

33. Провідні напрями релігійної філософії XX ст.

34. Філософський постмодерн: вихідні ідеї та їх оцінка.

35. Якісні відмінності суспільної історії від природних процесів.

36. Предмет та проблеми філософії історії.

37. Філософія історії про засади історичних процесів.

38. Поняття суб'єкта історії. Умови, чинники та фактори історичних дій.

39. Рушійні сили історії.

40. Суспільство як система. Основні елементи суспільного життя.

41. Вплив техніки на процеси розвитку історії.

42. Аналіз основних оцінок впливу техніки та технології на розвиток суспільства.

43. Поняття інформаційного суспільства. Людина і комп'ютер.

44. Пізнання як вид духовної діяльності і феномен культури.

45. Основні принципи сучасної наукової гносеології.

46. Проблема розуміння в сучасній філософії.

47. Істина та омана в сучасній науці.

48. Сучасні концепції розвитку наукового пізнання.

49. Обмеженість сенсуалізму і раціоналізму.

50. Суще, сутність та існування.

Список рекомендованої літератури

Августин Святий. Сповідь. Київ : Основи, 1997. С. 56–60.

Аврелій Марк. Наодинці з собою / пер. з грец. Р. Паранько. Львів : Видавництво "Апріорі", 2018. 184 с.

Адо П. Покривало Ізіди: нарис історії ідеї Природи / пер. з франц. О. Йосипенко. Київ : Культурна асоціація "Новий акрополь", 2016. 470 с.

Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. *Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія.* Київ : Лібра, 1999. С. 395–413.

Баррі Левер. Філософія за 30 секунд. Київ : Видавництво Соломії Павличко, 2020. 230 с.

Белл Деніел. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. Київ, 1996. С. 250–251.

Білецький А. Було колись над Іліоном... Гомер. Іліада. Харків : Фоліо, 2006. 240 с.

Ведмедєв М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 216 с.

Вельш В. Наш постмодерний модерн /пер. з нім. А. Л. Богача, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситніченко. Київ : Альтепрес, 2004. 328 с. ("Сучасна гуманітарна бібліотека").

Вітгенштейн Людвіг. Логіко-філософський трактат. *Філософські роботи*. Ч. 1. Київ, 1994. С. 5–12.

Ганаба С. О. Ідея «шляхетної людини» Конфуція як принцип морального зразку в управлінні суспільством. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність* : матеріали XIV міжнародної наукової конференції 5 листопада 2020 р. Київ : Видавництво «Гельветика», 2020. С. 37, 38.

Ганаба С. О., Шинкарук О. М. Філософія та методологія науки. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2019. 240 с.

Горбулін В. П., Додонов В. А. Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання : монографія. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.

Гордер Ю. Світ Софії. Роман про історію філософії. Львів : Літопис, 2020. 578 с.

Гусєв В. І. І. Кант: філософське обґрунтування ідеї миру. *Наукові записки, НаУКМА*, Т. 18. *Філософія та релігієзнавство.* 2000. С. 8–16.

Гуссерль Едмунд. Криза європейського людства і філософія. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрями* : *хрестоматія*. Київ : Ваклер, 1996. С. 67–70.

Декарт Р. Метафізичні розмисли. Київ, 2000. С. 26–29.

Діамандіс П., Котлер С. Майбутнє ближче ніж здається. Як технології змінюють бізнес, промисловість і наше життя / пер. з англ. Київ : Лабораторія, 2021. 254 с.

Добронравова І. С., Сидоренко Л. І. Філософія та методологія науки. Київ : Видавництвово поліграфічного центру "Київський університет", 2008. 302 с.

Дольська О. О. Трансдисциплінарність в контексті традиції філософського знання. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. наук. вісник* : зб. наук. праць нац. пед. ун-та М. П. Драгоманова. Укр. АН. Київ : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 59(4). С. 313–317.

Дяченко М. В. Етична парадигма давньогрецьких стоїків. *Культура України*. 2016. Вип. 52. С.19–28.

Епітект Ейхейридон і фрагменти / пер. О. Омецінського. Буенос-Айрос : Видавництво Юліана Середняка, 1976. 230 с.

Історія філософії у її зв'язку з освітою / за ред. Г. Волинки. Київ : Каравелла, 2008. 346 с.

Кайку М. Майбутнє розуму. Наукові спроби осягнути, вдосконалити і підсилити інтелект. Львів : Літопис, 2017. 408 с.

Кант І. Критика чистого розуму. Київ : Наукова думка, 2000. 346 с.

Клаузевіц К. Природа війни. Київ : Vivat, 2018. 416 с.

Козловський П. Постмодерна культура. *Сучасні зарубіжні філософські течії і напрями :* хрестоматія / упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ : Ваклер, 1996. С. 213–294.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

Кремень В. Г., Ільїн І. І. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.

Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен–Львів, 1995. 234 с.

Кушерець В. І. Система освіти в ноосферичному вимірі. Потреба світоглядної та методологічної переорієнтації. *Вища освіта України*. Київ, 2003. № 3. С. 36–40.

Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути. *Постметодика*. 1996. № 2(12) С. 33–41.

Лютий Т., Глумчер О. Пригоди філософських ідей Західного світу. Київ : Темпора, 2021. 384 с.

Ожеван М. А., Шевченко О. В. Війна інформаційна. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / голова ред.кол. Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. С. 346.

Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. *Вибрані твори.* Київ : Основи, 1994. С. 19–33.

Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.

Петрушенко В. Л. Філософія : навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2011. 504 с.

Петрушенко В. П. Історія світової філософії. Львів : НУ «ЛП», 2002. 380 с.

Пільюччі М., Грегорі Л. Нові стоїки. 52 уроки для наповненого життя / пер. з англ. Д. Кушнір, Н. Яцюк. Київ : Лабораторія, 2022. 336 с.

Платон. Діалоги. Київ : Основи, 1995. С. 43–45.

Сенека Л. А. Моральні листи до Луція / пер. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2017. 188 с.

Сергієнко В. В. Філософські проблеми наукового пізнання. Кременчук : Кременчуцький національний ун-т ім. М. Остроградського, 2011. 246 с.

Сковорода Г. Твори : у 2 т. Київ : Обереги, 1994. Т 2. С. 142–145.

Стебельська О. Практики стоїцизму й духовні орієнтири людини в сучасному світі. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки.* 2020. Випуск 25-–26. С. 37–46.

Сунь Дзи. Мистецтво війни. Львів : Видавництво “Старого Лева”, 2020. 188 с.

Требін М. П. “Гібридна” війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3. С. 113–127.

Туренко В. Проблема виховання і освіти дітей в контексті листів піфагорійських філософинь. *Філософія освіти*. 2021. № 1(27). С. 228–238.

Філософський словник соціальних термінів / за заг. ред. В. П. Андрущенка. Харків : Корвін, 2002. 672 с.

Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Львів : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 234 с.

Юркевич П. Вибране. Київ : Абрис, 1993. С. 103–105.

Bauman Z. Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality. London, Blackwell, 1995. 293 p.

Hanaba S., Voitiuk O., Hrishko-Dunaievska V., Bahrii H. Methodological Potential of Nomadism Concept in Describing Educational Strategies. Postmodern Openings, 11(1), (2020). P. 195–210. doi:10.18662/po/115

Hanaba S., Voltiuk O., Goliardyk N. Metodological Potential of the Coplexity Concept in Education Modernization (2020). Postmodern Openings. Vol. 10, № 11(2 Sup. 1). P. 238–254.

Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago London : University of Chicago, 1980. Press. P. 3.

Latour B. La crise sanitaite incite a se preparer a la mutation climatique. *Le MONDE*. 25 marrs 2020.

Verlinden J. Crstical Thinkingand everyday argument. Belmont, CA : Thomson Wadsworth, 2005. 340 p.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ... 3

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА ... 5

Тема 1. ФІЛОСОФІЯ ТА ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ ... 6

1.1. Поняття філософії. Філософствування як природна потреба людини ... 6

1.2. Предмет філософії та коло її основних проблем ... 9

1.3. Філософія та філософські науки ... 11

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ... 15

Тарас Лютий, Ольга Глумчер "Пригоди філософських ідей Західного світу" ... 15

Баррі Левер "Філософія за 30 секунд" ... 16

Віталій Туренко "Проблема виховання і освіти дітей у контексті листів піфагорійських філософинь" ... 17

Список рекомендованої літератури ... 19

Тема 2. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ... 20

2.1. Філософія Стародавнього Сходу ... 20

2.2. Антична філософія ... 25

2.3. Філософія Середньовіччя та Нового часу ... 32

2.4. Німецька класична філософія ... 49

2.5. Сучасна філософія ... 56

2.6. Філософія в українській культурі ... 75

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ... 92

Платон "Федр" ... 92

Ірвін Уільям "Радість життя. Філософія стоїцизму для XXI століття" ... 93

Аврелій Августин (Блаженний) "Сповідь" ... 95

Декарт Рене "Метафізичні розмисли" ... 96

Френсіс Бекон "Новий органон" ... 98

Гусев В. І. "Іммануїл Кант: філософське обґрунтування ідеї миру" ... 100

Сковорода Г. С. "Діалог. Назва його – Потоп зміїний" ... 101

Памфіл Юркевич "Серце та його значення у духовному житті людини за вченням слова Божого" ... 102

Хосе Ортега-і-Гасет "Бунт мас" ... 103

Едмунд Гуссерль "Криза європейського людства і філософія" ... 104

Віктор Франкл “Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі” ... 106
Андре Моруа “Відкритий лист молодій людині про науку жити” ... 107
Вахтанг Кебуладзе “Чарунки долі” ... 110
Освальд Шпенглер “Присмерк Європи” ... 112
Тарас Лютий Двійник “Про природу дублювання і множинності” ... 114
Белл Деніел “Прихід постіндустріального суспільства” ... 115
Список рекомендованої літератури ... 117

Тема 3. ОНТОЛОГІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ І БУТТЯ ... 118
3.1. Поняття буття. Буття і небуття ... 118
3.2. Віртуальна реальність: поняття та еволюція смислів ... 126
3. 3. Віртуальна реальність як простір соціалізації людини ... 130

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ... 138
Петро Рубін, Джесс Грей “Посібник з віртуальної реальності WIRED” ... 138
П’єтро Сіпресо, Ірен Еліс Чіккі Джілолі, Маріано Альканіс Рая, Джузеппе Ріва “Минуле, сьогодення та майбутнє досліджень віртуальної та доповненої реальності: мережевий та кластерний аналіз літератури” ... 142
Пітер Діамандіс, Стівен Котлер “Майбутнє ближче ніж здається” ... 146
Список рекомендованої літератури ... 147

Тема 4. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПІЗНАННЯ ... 148
4.1. Пізнання та знання ... 148
4.2. Форми та рівні пізнання ... 160
4.3. Проблема істини у пізнанні. Практика ... 165

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ... 171
Іммануїл Кант “Критика чистого розуму” ... 171
Людвіг Вітгенштейн “Логіко-філософський трактат” ... 172
Мічіо Кайку “Майбутнє розуму” ... 173
П’єр Адо “Покривало Ізіди. Нарис історії ідеї Природи” ... 174
Баррі Левер “Філософія за 30 секунд” ... 175
Список рекомендованої літератури ... 176

Тема 5. СВІДОМІСТЬ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ 178
5.1. Свідомість як філософська проблема..... 178
5. 2. Природа штучного інтелекту 183
5. 3. Штучний інтелект у військовій справі..... 189
ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ 193
Едвард Хантер Крісті “Штучний інтелект у НАТО: динамічне впровадження, відповідальне використання”..... 193
Арістотель “Метафізика” 194
Даррелл М. Вест, Джон І. Аллен “Як штучний інтелект змінить світ” 196
Список рекомендованої літератури 199
Тема 6. ЛЮДИНА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ 200
6.1. Людина у пошуках себе 200
6.2. Екологія людського існування 209
6.3. Самоцінність людського життя..... 213
ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ 232
Аврелій Марк “Наодинці з собою” 232
Аллен Портер “Біоетика і трансгуманізм” 234
Нік Бостром “Трансгуманістичні цінності” 236
Список рекомендованої літератури 240
Тема 7. ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ ТА МИРУ 241
7.1. Війна та мир як онтологічна проблема..... 241
7.2. Філософія війни та миру: етико-моральний вимір 248
7. 3. Гібридна війна як дискурсивний конструкт..... 259
ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ 271
Сунь Цзи “Мистецтво війни”..... 271
Карл фон Клаузевіц “Природа війни” 272
Сугасава Тацубумі “Вчення про війну та мир у філософії права Канта”..... 273
Требін М. П. “Гібридна війна як нова українська реальність”..... 274
Список рекомендованої літератури 276

Тема 8. ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ 277
8.1. Глобалізація як визначальний феномен сучасності 277
8.2. Інформаційне забруднення сучасного соціального середовища 284
ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ 290
Північноатлантичний договір Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року 290
Бруно Латур "Після санітарної кризи – кліматична" 291
Список рекомендованої літератури 292
ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА 294
РЕПРОДУКТИВНИЙ РІВЕНЬ 295
І. Тестові завдання з вибором однієї правильної відповіді 295
ІІ. Тестові завдання з вибором декількох правильних відповідей 318
КОНСТРУКТИВНИЙ РІВЕНЬ 322
Проблемно-пошукові завдання 322
ТВОРЧИЙ РІВЕНЬ 337
Список рекомендованої літератури 339

Світлана Олександрівна Ганаба

Михайло Іванович Паласюк

ФІЛОСОФІЯ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

Навчальний посібник

Тернопіль, 2024